

GRAMÁTICA

[L]agarteiru

[M]añegu

[V]alverdeiru

[L]

lagarteiru

Miroslav Valeš

Centro Interdisciplinar de Documentação Linguística e Social

Esta *Gramática* se fundamenta in u respetu a diversidai de A Fala i documenta as tres variedais sin impuñel unha sobre as outras. Cumu nun se trata de un sistema unitariu, se indica sempris de maneira explícita a variedai in a que se ushan ditirminás folmas. A su mitudulugía se sustenta in datus primarius, intrivistas, textus i cunsultas personais cun us falantis. A cumunidai de falantis ha cuntribuú de maneira decisiva a elaboración i virificación de esta discripción, i pur tantu, tós pesoas que han colaborau merecin un sinceru agradicimentu.

- Se fundamenta in unha *Basi de datus* de 337 000 palabras.
- A *Basi de datus* istá dispunibli de maneira pública.
- A discripción sempris señala cuidadoshamenti a qué variedai se refieri.
- Ofreci 600 ejemplus textuais, 200 in ca unha das tres variedais.
- Contén modelus de cunjugación de verbus regularis i irregularis.
- Istá iscrita in lagarteiru cun un adecuau metalenguaji lingüísticu.
- As comparaciós cun outras linguas son imparciais, nun apoyan niñunha idea du "urigin" de A Fala.

As versióis actualizás dus ricursus istán dispuniblis in

<i>Basi de datus</i> - A Fala Database	https://afala.fp.tul.cz/es/base-de-datos
<i>Gramática de A Fala</i>	https://afala.fp.tul.cz/es/gramatica
<i>Diccionariu de A Fala</i>	https://afala.fp.tul.cz/es/diccionario

A aplicación móvil du *Diccionariu* istá dispunibli pa Android in Google Play buscandu: "Diccionariu de A Fala".

Abreviaturas i símbolos

Variedais

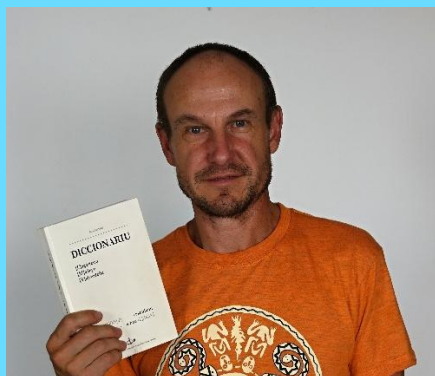
[L]	lagarteiru
[M]	mañegu
[V]	valverdeiru

Lenguas

ast.	asturianu
cast.	castellanu
cat.	catalán
gal.	galego
mir.	mirandés
port.	purtugués

Oitras abreviaturas i símbolos

- 1.ª primeira pesoa
- 2.ª segunda pesoa
- 3.ª terceira pesoa
- adj. adxectivo
- adv. adverbio
- art. artigo
- cunj. conxunción
- ditir. ditirramio
- f. feminino
- gir. xirón
- ind. indicativo
- inf. infinitivo
- m. masculino
- n.º número, cantidade de caushus
- neg. negativo
- part. participio
- p. ej. por exemplo
- perf. perfecto
- pers. persoal
- pl. plural
- prip. preposición
- pron. pronome
- sg. singular
- subj. subjuntivo
- sust. sustantivo
- v. verbo
- * forma inexistente, agramatical u nun recomendada
- exemplo textual cun código, que marca a variedade i u número do texto in a *Basi de datus*, por exemplo (fala_lag_007)

Miroslav Valeš (* 1968) realizou istudius de filoloxía española in a Universidai de Olomouc, in a República Checa, dundi tamén obtuvu u grau de doctol baixo a dirección do profesol Jiří Černý. Actualmente dirixe u Departamentu de Lenguas Románicas in a Universidai Técnica de Liberec. Us seis primeiros traballos de campo se centrorin in a sociolingüística i in u istudiu do contacto intre u español i linguas indígenas de América. Desde u ano 2012 colabora activamente cun a comunidade de us tres lugares de A Fala, enfocándose in a discripción da su lingua. In 2021 publicou u primel *Diccionariu de A Fala* que refleja fielmente u léxico das tres variedades, lagarteiru, mañegu i valverdeiru. Ixhuntu cun oitrus membros da asociación U Lagartu Verdi participa in a publicación da revista *Anduriña*, a única publicación periódica in A Fala.

A FALA: GRAFÍAS I FONEMAS

grafía	fonema	ejemplus
A	a	avespa, airi
B	b	barrocu, bagazu
C	k, θ	caracol /kara'kol/, cen /'θen/, cincu /'θinku/
CH	tʃ	chavi, choza
D	d	denti, dois
DX	dʒ	narandxa [LM], londxi [LM], mondxá [LM]
E	e	elefanti, exemplu
F	f	folla, figu
G	g, x	galiña /ga'lipa/, general /xene'ral/, girasol /xira'sol/
H		homi, horta
I	i	idea, isla
J	x	jamón, juniu
K	k	kilu, kiwi
L	l	leiti, lagartu
LL	ʎ	consellu, navalla
M	m	mullel, murcela
N	n	nomi, noiti
NH	ɲ	unha, algunha
Ñ	ɲ	camiñu, castaña
O	o	ovu, ovella
P	p	palla, peitu
Q	k	quiñón, queixa
R	ɾ, r	porta /'porta/, riu /'riu/
RR	r	carregu, parra
S	s	soñu, saya
SH	z	casha [LM], teshoiru [LM], guishu [LM]
T	t	tella, tempu
U	u	uva, universu
V	b	vaca, vellu
W	u, b	web, wésteru
X	ʃ, s	caixa /'kaiʃa/, coixu /'koiʃu/, extrañu /es'trapu/
XH	ʒ	coixha [LM], cereixha [LM], queixhu [LM]
Y	j	yema, yogur
Z	θ	zapatu, zumu

Us fonemas i grafías /dʒ/ «DX», /z/ «SH» i /ʒ/ «XH» nun iexistin in valverdeiru.

Palabras frequentis cun sibilantis

«S» = /s/, «SH» = /z/, «X» = /ʃ/, «XH» = /ʒ/, «DX» = /dʒ/		
valverdeiru	mañegu	lagarteiru
adj. acabaus en osu, osa, p. ej. cariñosu, sa	adj. acabaus en oshu, osha, p. ej. cariñoshu, sha	adj. acabaus in oshu, osha, p. ej. cariñoshu, sha
ajudal	aixhual	aixhual
ayuntamentu	axhuntamentu	aixhuntamentu
baju, ja	baixu, xa	baixu, xa
beixu	beixhu	beixhu
caixa	caixa	caixa
camisa	camisha	camisha
casa	cashu	cashu
casi	caishi	cashu
casu	cashu	caushu
coixa (<i>cast. cosa</i>)	coixha	coixha
dejal	deixal	dixal
genti	xhenti	ixhenti
hoixi	hoixhi	hoixhi
iglesia	igleixha	igreshia
interesanti	interesanti	interesanti
jovis	xhovis	ixhovis
juntu, ta	xhuntu, ta	ixhuntu, ta
longi	londxi	londxi
mesa	mesha	mesha
naranja	narandxa	narandxa
queixu	queixhu	queixhu
rosa	rosha	rosha
tijeira	tixheira	tixheira
ventaja	ventaixha	ventaixha
viaji	viaixhi	viaixhi
xinxu	dxindxa	ixhindxa
xugal	xhugal	ixhugal

A FALA

[L]agarteiru

[M]añegu

[V]alverdeiru

Valverdi du Fresnu

As Ellas

Sa Martín de Trevellu

A Fala é a lingua materna dos habitantes de Valverdi du Fresnu, As Ellas i Sa Martín de Trevellu, estes a han transmitiu i siguin transmitíndula de xeración en xeración cun mutu carión i urgullu.

Esta publicación ha sido posible gracias a financiación por parte da Fundación Checa de Ciencias (GAČR), n.º do proyecto: 23-04988S. Este proyecto ha contribuído de maneira decisiva a ampliación da *Basi de datus*, i a descripción detallada da lingua.

This publication was made possible thanks to funding from the Czech Science Foundation (GAČR), project number: 23-04988S. This project made a decisive contribution to the expansion of the *Database*, and to the detailed description of the language.

U traballu de investigación se apoya tamén in us projectus anterioris, i solu se ha puído realizal gracias a cooperación intre a Universidai Técnica de Liberec, República Checa, i CIDLeS, Centro Interdisciplinar de Documentação Linguística e Social, Minde, Portugal. Se le agradeci u apoyu a estas dus institucións.

GRAMÁTICA

[L]agarteiru

[M]añegu

[V]alverdeiru

[L]

lagarteiru

Miroslav Valeš

Centro Interdisciplinar de Documentação Linguística e Social

2025

Gramática de A Fala: lagarteiru, mañegu, valverdeiru [versión lagarteiru]

Autol: Miroslav Valeš (Universidai Técnica de Liberec, República Checa)

Iquipu colaboradol: Araceli Barroso Lanchares
Vera Ferreira

Diseño da cubierta: Omar Alonso Barroso

Dibujus de Oto: Diego Martín Fernández

Imprenta: Romero Artes Gráficas

Primeira idición: 2025

© Miroslav Valeš

© Centro Interdisciplinar de Documentação Lingüística e Social

Rua do Remexido, Loja 15

Minde, 2395-174 Portugal

info@cidles.eu

www.cidles.eu

Tós dereitus reselvaus.

ISBN: 978-989-97819-6-2

As versións actualizás dos ricursus istán dispoñiblis in:

Basi de datus - A Fala Database <https://afala.fp.tul.cz/es/base-de-datos>

Gramática de A Fala <https://afala.fp.tul.cz/es/gramatica>

Diccionariu de A Fala <https://afala.fp.tul.cz/es/diccionario>

A aplicación móvil du Diccionariu istá dispoñibli pa Android in Google Play
buscandu: "Diccionariu de A Fala".

Vus animamus a mandal sugerencias i correccións que poyan milloral us ricursus.
miroslav.vales@tul.cz

ÍNDICI

	Agradicimentu	9
	Prólogo	15
1	Intruducción	17
1.1	A Fala	18
1.2	Gramática de A Fala	21
1.3	Mitudulugía	27
2	Ortografía	31
2.1	Lengua iscrita	32
2.2	Ortografía de A Fala	33
2.3	Vocais i diptongus	36
2.4	Consonantis	37
2.5	Acintuación	43
2.6	Contracciós	45
2.7	Mayúsculas i puntuación	47
2.8	Palabras frequentis cun sibilantis	48
3	Fonética i fonología	51
3.1	Discripción dus suníus	52
3.2	Sistema vocálicu	57
3.3	Sistema consonánticu	67
3.4	Elementus istructurais i suprasegmentais	99
4	Morfosintaxis	111
4.1	Gramática	114
4.2	Artículu	119
4.3	Sustantivu	123
4.4	Adjitivu	133
4.5	Pronomis	138
4.6	Pusisivus	150
4.7	Demostrativus	154
4.8	Relativus, interrogativus i ixclamativus	156

4.9	Indifiníus	159
4.10	Numerais	164
4.11	Verbu	170
4.12	Adverbiu	257
4.13	Priposición	264
4.14	Cunjunción	266
4.15	Interjección	270
4.16	Funciós sintácticas	272
4.17	Custrucciós sintácticas	275
4.18	Modalidai	278
5	Lexicología	281
5.1	Lengua i palabras	282
5.2	Dirivación	288
5.3	Parasíntesis	298
5.4	Cumpusición	298
5.5	Préstamus	300
5.6	Castellanización	302
	Bibliografía	307

AGRADICIMENTU

A publicación de esta *Gramática* solu ha síu pusibli gracias a colaboración dus falantis de Valverdi du Fresnu, Sa Martín de Trevellu i As Ellas. Istó infinitamenti agradiciu a tó cumunidai dus tres lugares pur dalmi un ricibimentu tan afectuoshu. Pur isu, cuandu me priguntan quí é u que máis me gusta in us tres lugares sempris digu "a ixhenti". Sí, a ixhenti, falantis u non, que istán in esti rincuniño de Ixtremadura son un teshoiru humanu. Gracias a elis he acumulau unha camá de sentimientos i experiencias buninas durante us tredi anos que me istó movendu pur estis tres lugares. Aun así, hai pesoas que merecin un agradicimentu ispecial pur dalmi máis du que ei jamais seré capá de correspondel.

Araceli me ha dau a su lengua i u sei amor. Tamén me ha dau a su familia lindísima i me ha integrau a gran cumunidai de falantis du lugal. Cun paciencia i cariño me ha didicau días, meshis i anos de cunsultas cuntínuas. Nun ixistin palabras de agradicimentu que valgan pa istu. Ha síu a mayol sorti da miña vida, unha que toca ca cuatrodentos anos, i me sentiré pa sempris afortunau.

Vera Ferreira me ha aixhuau a diseñal esti libru, i me ha apoyau in as bos prácticas da lingüística de campu. Me ha isinau a utilizal as ferramentas adecuás, sin as que a lingüística modelna nun é viabli. Hemus compartíu sempris a idea de que us lingüístas dibirían sirvil pa apoyal a cumunidai de falantis, respetalus i aprendel de elis. Gracias Vera.

Le debu mutísimas gracias as pesoas que máis tempu pasorin cun u textu, cun a ilusión de velu iscritu in a su variedai. Ela i elis han corrigíu a mayol parti dus meis erroris, i elis son ademais us "responsablis" de que nun haya mutus lagartismus in as oitras variedais.

Araceli Barroso Lanchares [L]
José María Márquez Durán [M]
Ricardo Estévez Hernández [M]
Alejandro Pereira Berrio [V]

A revisión du textu, us modelus de conjugación i as trascripciós das intrivistas se debin a generoshidai das amigas i dus amigos que sempris istán dispostos a aixhual de maneira voluntaria. Le agradezu mutu a su colaboración.

Patricia Obregón Vinagre [V]
María Ángeles Domínguez Pestana [M]
Rosa Piñero Piñero [V]
Elena Payo Rivas [L]

Ana Rivas Urbano [L]
Yolanda Rachado Carrero [V]
Alex Moreno Carrasco [L]
Diego Martín Fernández [L]
Miguel Ángel Ramos Ramos [L]
Pilar Téllez Rodríguez [V]
Omar Alonso Barroso [L]
Sonia Sánchez Rodríguez [V]
Teresa Moreno Blanco [L]

As cunsultas cun us meis colegas i as miñas colegas lingüistas me aixhuorin a sulucional as dudas que tiña, i ademais me sirviran de inriquecimentu profesional in us campus de fonética, morfología i lexicología. Le agradezu mutu us seis consellus, a actitú profesional, i u tempu que me regalorin.

Josefa Dorta Luis (Universidai de La Laguna, Tenerife, España)
Chaxiraxi Díaz Cabrera (Universidai de La Laguna, Tenerife, España)
Carolina Jorge Trujillo (Universidai de La Laguna, Tenerife, España)
Kelsey Neely (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Alemania)
Bartosz Dondelewski (Universidai Jaguelónica de Cracovia, Polonia)
Liana Hotařová (Universidai Técnica de Liberec, República Checa)
Miroslav Slowik (Universidai Técnica de Liberec, República Checa)
Tomasz Sobański (SWPS University, Varsovia, Polonia)

U mei agradicimentu u merecin tós falantis que han cuntribuúu a esta publicación. Máis de 230 pesoas dus tres lugaris participorin in a ricupilación da información sobre a lingua. Gracias a elas se ha puúu folmal a *Basi de datus*, que é u fundamentu de esti libru. Algús cuntribuiran cun unha intrivista, oitrus cun trascripciós u correcciós, oitrus pur publicarl in a rivista *Anduriña*, u pur iscribil algún textu in A Fala.

As cunsultas que he tíu cun vos son incontablis, pero nunca he tíu a sensación de que vus molestaran. Me habeis dau a vosa paciencia i sabiduría, i explicandu as palabras i a gramática da vosa lingua, que agó istá discrita in esti vulumin. É u vosu libru, é a vosa lingua, é a vosa idintidai reflejá in u papel. Mutas gracias a toas i a tós, seis un gran iquipu.

Alberto Almaraz Almaraz [M], Alejandro Almaraz Almaraz [M], Celia Almaraz Almaraz [M], Elena Almaraz Almaraz [M], Sofía Almaraz Almaraz [M], Juan Almaraz Gaspar [M], María Petra Almaraz Luis [M], Antonio Almaraz Moreno [M], Inés Almaraz Paíno [M], Omar Alonso Barroso [L], Alex

Ambrosio Carrero [V], Francisco José Antúnez Navais [V], María Baile [M], Felicísimo Barroso Gordillo [L], Araceli Barroso Lanchares [L], Arancha Barroso Lanchares [L], Carmen Barroso Lanchares [L], María Santos Bellanco Carrasco [L], Antonio Bellanco Fernández [L], Gonzalo Bellanco García [V], Damián Bellanco Luis [V], Jesús Bellanco Roso [L], Mario Bellanco Vaquero [L], Sofía Bellanco Vaquero [L], Alfonso Berrío Berrío [V], María Berrío Flores [V], Andrés Berrío Pascual [V], María Blanco Martín [M], Ángel Blanco Rivas [L], Epifanio Blanco Rivas [L], Santa Blanco Rivas [L], Ángel Blanco Rivas [L], Mirko Bruno [L], Jairo Bruno Ramos [L], Fidenciano Caballero Fernández [M], María Esther Caballero Paíno [M], Santiago Cabanillas [L], Joaquín Calai [L], Florencio Cano María [M], Marisa Carrasco Andrade [V], María Carrasco Carrasco [V], Gloria Carrasco Flores [L], Flora Carrasco Germán [V], Martín Carrasco Germán [V], Lucía Carrasco Gilo [V], José Manuel Carrasco González [V], Wenceslao Carrasco Manso [V], David Carrasco Pascual [V], Ana Isabel Carrasco Sageras [V], Julián Carretero Álvarez [M], Lázaro Carretero Gómez [M], Félix Carretero Jorge [M], Alberto Carretero Mateos [M], Antonio Corredera Plaza [V], Fernando Costa [V], Fernando Domínguez Almaraz [M], José Luis Domínguez Fernández [M], Ángel Domínguez Fernández [M], Ricarda Domínguez Gaspar [M], Ambrosio Domínguez Moreno [L], Ángel Domínguez Moreno [L], María Ángeles Domínguez Pestana [M], Marisa Domínguez Valerio [L], Sara Espáris Estévez [L], Ricardo Estévez Hernández [M], José Luis Estévez Pérez [L], Daniel Estévez Téllez [V], Estela Estévez Téllez [L], Almudena Fernández [M], Pilar Fernández Carrasco [V], Agapito Fernández Martínez [L], Juan Fernández Navero [V], Pablo Fernández Ramos [V], Teresa Fernández Vaquero [L], Ana Flores Bellanco [L], Patricia "Mili" Flores Moreno [L], Mercedes Flores Moreno [L], Daniel Flores Rivas [L], Irene Flores Sánchez [V], Domingo Frades Gaspar [M], Gema García Carrizo [V], Raúl García Carrizo [V], Jesús García González [V], Carlos García-Casillas Jiménez [M], Pedro Geraldés Borrego [V], Miguel Ángel Gómez Bellanco [V], Javier Gómez Ignacio [M], Anastasia González Bellanco [V], Ángel González Domínguez [M], Rubén González Flores [L], Rudi González Flores [L], Pilar González Flores [V], Lara González Piñero [V], Víctor Santos González Piriz [V], José María González Rodríguez [V], María Elsa González Sánchez [V], David González Simón [V], Eneko Gonzalo Carretero [M], Serapio Guerrero Berrío [V], Raúl Guerrero Payo [V], Alfredo Guerrero Piñero [V], Dunia Guerrero Piñero [V], Jesús Manuel Guerrero Rodríguez [V], Jesús Hernández Carrasco [V], Luis Hernández Durán [V], Carmen Hernández Mulero [V], Luis Iglesias Estévez [V], Laura Lajas Carrero [V], Alejandro Lajas López [V], Francisco José Lajas Piñero [V], Consuelo Lajas Robledo [V], Andrea Lajas Roque [V], Alberta Lanchares Rodríguez [L], Tania Lavado Martín [L], Marta

López Domínguez [M], Atanasio López Fernández [L], Severino López Fernández [L], Balma López Luengo [L], Jesús López Moreno [L], Matías López Soita [L], Yolanda Lorenzo Lajas [V], Laura Lorenzo Martín [L], Juan Carlos Márquez Durán [M], José María Márquez Durán [M], Félix Márquez Martín [M], Jesús María Martín Blanco [L], Álvaro Martín Fernández [L], Esther Martín Fernández [L], Cristina Martín Flores [L], Victoriano Martín Flores [L], Emilio Martín Hernández [M], María Carmen Martín Hernández [V], Susana Martín Martín [M], Jesús Martín Mateos [M], Jesús Martín Moralejo [L], Julián Martín Paíno [M], Javier Martín Paíno [M], Emiliana Martín Sánchez [M], José Antonio Martín Sánchez [L], María Ángeles Martín Sánchez [L], Laura Martín Sánchez [M], Ramón Martín Tellez [V], Alejandro Martín Valerio [L], Víctor Martín Valerio [L], Carolina Martín Vinagre [V], Ignacio Méndez Piñero [V], Ana María Méndez Rodríguez [V], Rudi Méndez Rodríguez [V], Andrea Módenes Costa [M], Florentino Mora Chamorro [M], Laura Moreno [L], Florencio Moreno Blanco [L], Teresa Moreno Blanco [L], Alex Moreno Carrasco [L], Juan Ángel Moreno Flores [L], Carlos Moreno Martín [L], Francisco Moreno Martín [L], Purificación Naváis Carrasco [V], Patricia Obregón Vinagre [V], Yolanda Paíno Jorge [M], Juan Carlos Paíno Mora [M], Julián Paíno Pérez [M], Florentino Parra Iglesias [V], Gabriel Pascual Gómez [V], Manuel Vicente Pascual Gómez [V], Encarnación Pascual Méndez [V], Iván Payo Barroso [L], Mikel Payo Barroso [L], Tania Payo Domínguez [L], Adrián Payo Martín [L], María del Carmen Payo Martín [L], Juan Francisco Payo Moralejo [L], Nadia Payo Moreno [V], Juan Payo Rivas [L], Elena Payo Rivas [L], Alejandro Pereira Berrio [V], Damián Pereira Payo [L], Begoña Pérez Escalera [M], Pilar Piñero Asensio [V], Rosa María Piñero Piñero [V], Rosa María Piñero Rivas [V], Elena de Prado Narciso, Agustín Pulido Álvarez [M], Yolanda Rachado Carrero [V], Mercedes Ramos Bellanco [L], José Luis Ramos Flores [L], Pura Ramos Flores [L], Miguel Ángel Ramos Ramos [L], José Luis Ramos Rivas [L], Ana Ramos Vázquez [L], Juana Rivas Flores [L], Ana Rivas Urbano [L], Amalio Robledo Rojo [V], Víctor Rodríguez Sánchez [L], Carmen Rodríguez Blanco [L], María Carmen Rodríguez Román [V], Manuel Blas Román Bellanco [V], Miriam Ruiz Gordo, Guillermo Sajeras Sánchez [L], Melanie Sánchez [M], Rita Sánchez Almaraz [M], Roberto Sánchez Bellanco [L], Evelin Sánchez Díaz [V], Javier Sánchez Domínguez [L], María Sánchez Domínguez [L], Jorge Sánchez Domínguez [L], Juliana Sánchez Fernández [L], Ricardo Sánchez Fernández [L], Lucía Sánchez Flores [V], María del Carmen Sánchez Flores [L], Francisco Sánchez Flores [L], Ainhoa Sánchez Martín [L], Andrea Sánchez Martín [L], Laura Sánchez Pascual [M], Andrea Sánchez Ramos [L], Sonia Sánchez Rodríguez [V], Claudia Sánchez Sánchez [L], José Miguel Simón Baile [V], Jorge Simón Berrío [V], Olga Simón Blanco [V], Pedro Simón

Téllez [V], Marcos Tarro Asensio [V], Laura Tarro Rodríguez [V], Jenaro Téllez Carrasco [V], Pilar Téllez Rodríguez [V], Víctor Terrón Sánchez [L], Enriqueta Urbano [L], María Jesus Urbano Ramos [L], Dori Vaz Estévez [L], José María Vaz Estévez [L], Domingo Vega García [V], Zaira Vega González [V], Isabel Vinagre Ramos [V].

É pusibli que se me haya ulviau incluil a alguin in a lista, purque duranti us tredi anus he cunsultau cun mutas pesoas. In esi caushu me disculpu, nun ha síu intencionau, i me gustaría rictificalu in a idición sigüienti.

Cun a publicación de esta *Gramática* queru ixpresal u mei máis prufundu agradicimentu i respetu a tó ixhenti de estis tres lugares. Isperu que u libru sirva pa fortalecel a vosa lengua materna.

Miroslav Valeš

PRÓLOGO

Frente a la amenaza de extinción que se cierne sobre miles de las aproximadamente siete mil lenguas del mundo, la lingüística documental asume una misión urgente: capturar, de manera integral y perdurable, la riqueza de las prácticas comunicativas humanas. Esta tarea va más allá de la mera recopilación de palabras; su objetivo último es comprender y preservar la arquitectura interna de cada lengua, su gramática, como un testimonio único de la creatividad y la cognición humanas.

Europa, con su específico mosaico lingüístico, no es ajena a esta vulnerabilidad. Incluso en este continente, variedades lingüísticas de valor incalculable se encuentran en un estado de precariedad. Es en este contexto donde la labor documental se revela crucial, no solo para la lingüística teórica, sino como un acto de justicia cultural hacia las comunidades hablantes.

Toda descripción gramatical rigurosa descansa sobre dos pilares fundamentales: un corpus de datos primarios extenso y fiable, y una colaboración profunda y ética con la comunidad de hablantes. Sin un corpus representativo, cualquier análisis gramatical carece de base empírica. Sin la voz y la validación de la comunidad, la descripción se convierte en una imposición externa, desvinculada de la realidad viva de la lengua.

La presente gramática de A Fala se erige precisamente sobre estos dos pilares. Su existencia sería inconcebible sin el monumental trabajo de documentación que la precedió, el cual cristalizó en el diccionario A Fala - Castellanu y Castellanu - A Fala y, lo que es más importante, en la creación de un corpus anotado de 337 338 palabras. Este legado de datos, disponible de forma abierta, constituye la materia prima que ha permitido el análisis sistemático que aquí se presenta. Asimismo, la metodología de trabajo que impulsó aquel proyecto lexicográfico –caracterizada por la consulta constante y la involucración activa de los hablantes– ha sido el modelo que ha guiado también la elaboración de esta gramática.

Por ello, esta obra no es un ejercicio de abstracción teórica descontextualizado. Es el resultado de un proceso colaborativo y multidisciplinar, que ha buscado siempre reflejar la genuina realidad lingüística de A Fala en toda su diversidad diatópica. Las elecciones analíticas aquí plasmadas se basan en el corpus de datos primarios y en las aportaciones de los hablantes, contrastando siempre las fuentes con las frecuencias registradas en la base de datos.

Al adentrarnos en las páginas que siguen, no solo exploramos la estructura de una lengua. Accedemos a la lógica interna de un patrimonio cultural inmaterial, desciframos el mecanismo mediante el cual una comunidad ha articulado su mundo, sus valores y su historia. Esta gramática, por lo tanto, aspira a ser más que un manual de consulta; aspira a ser un espejo fiel del ingenio lingüístico de los hablantes y una herramienta sólida para su futuro, asegurando que el sistema de A Fala –su gramática– sea comprendido, valorado y transmitido a las generaciones venideras.

Vera Ferreira

1 INTRUDUCCIÓN

1.1 A Fala

1.2 Gramática de A Fala

1.2.1 Discripción da lingua

1.2.2 Diseño da Gramática

1.3 Mitudulugía

1 Intruducción

1.1 A FALA

A Fala (código ISO 639-3: fax), tamén cuñucia cumu A Fala de Xálima, é a lingua materna de unhas 4 000 pesoas, in a su mayuría risidentis in us tres lugares: Valverdi du Fresnu, As Ellas i Sa Martín de Trevellu. Estas tres localidais se ubican in a Serra de Gata, in u noroesti de Cáciris, Ixtremadura, Ispaña, cerca da pruvincia de Salamanca, i tamén cun Castelo Branco, in Purtugal, istandu a 320 kilómetrus tantu de Madrí cumu de Lisboa. Tós falantis de A Fala son bilingüis, porque duminan tamén u castellanu, i mutus falan tamén oitras linguas.

A Fala se dividi in tres variedais que se correspondin cun us tres lugares. A variedai de Valverdi du Fresnu é cuñucia cumu valverdeiru, a de Sa Martín de Trevellu cumu mañegu, i a de As Ellas ricibi u nomi de lagarteiru. As tres variedais son mutuamenti cumprinsiblis. Cuandu us falantis se refierin a su lingua materna, generalmenti utilizan u nomi da su variedai: valverdeiru, mañegu u lagarteiru. U términu A Fala é poicu ushau intre us falantis, se aplica principalmenti in u ámbito académico u cuandu hai mistel rifirirsi as tres variedais de maneira cunjunta. As diferencias intre as tres variedais se ixponin cun detallu in esta publicación. Pur esta radón as palabras que nun son idénticas in as tres variedais sempris levan a idintificación da variedai correspondienti in folma de letras mayúsculas intre corchetis: [L] pa lagarteiru, [M] pa mañegu i [V] pa valverdeiru, in ordin alfabético.

Iscribil un libru de gramática nun é sempris unha hazana divirtía, fai farta ushal a tirminulugía adecuá, buscal i virifical us datus in a *Basi de datus*, i tó isu sendu un falanti non nativu. Nun solprendi, pur tantu, que me disisperara a vedis, i así me chegó a idea de inventalmi un pequenu aixhuanti, pa acompañalmi, pa animalmi, pa dalmi consellus, pa vel u iscritu de maneira crítica. Simplimenti pa compartil cunmigu u buninu i u difícil da discripción de unha lingua tan linda cumu A Fala.

¡Hola! Me chamu Oto.

A Fala pertencen a u subgrupu ibero-romanci das linguas románicas, i a su clasificación máis exacta sigui sendu obxecto de debati. Tristementi, in ocasións esta discusión se mescra cun finis pulíticos, sugirindu que A Fala é un dialectu de linguas cumu u portugués, u galego u u asturianu. Esta postura é rechazá pur unha gran parti dos falantis, a cunsideran inaceptabli i ufinisiva. Numeroshus istudius lingüísticos, cumu Gumperz (1982), Blot (2003), Woolard (1989, 1991), Bucholtz – Hall (2005, 2006), han abordau a relación intre lingua i idintidai, sugirindu que a lingua é un dos pilaris fundamentais da idintidai. Estis istudius cuincidin in que a lingua non solu refleja a idintidai, sinón, que tamén a difini. A colaboración ixtinsiva cun a cumunidai ha revelau que os falantis cunsideran mui desagradabli que a su lingua sea itiquetá cumu galega u portuguesha, ispecialmenti cuandu as catigurizacións venin de autoridades oficiais. Pa eles a su lingua materna é unha parti esencial da su idintidai, pur a que se difinin cumu valverdeirus, mañegus i lagarteirus. Pur u tantu, sin cunsideral a su filiación genealógica, A Fala é, sin duda algunha, unha lingua independenti i non un dialectu de outra lingua románica.

Esta lingua ha súa trasmitía de xeración in xeración desde tempus remotus, u que le ha permitiu mantel unha rica tradición oral. Nunca ha conta cun unha norma ortográfica i tampocu dispón de mutus documentos escritos. Sin embargo, cun a chegada das

- ¿Pero pur qué se chama a nosa lingua A Fala? Pareci cumu si fora solu unha «fala», algu cumu un dialectu.
 - U nomi da lingua nun é mui acerta, pero é así. Didin que u inventorin in os anos ochenta.
- ¿Quín u inventó?
 - Nun sé.
- ¿Cómu que nun sabis?
 - De feito nun me interesha mutu quin ha pegau a itiqueta a nosa lingua. Pur un lau poi sugiril u que didis tú, así que nun é mui apropiado, pur outro, in u mundu é mui común que as linguas se chamen así, mutus dos nomis das linguas indígenas in América significan algu cumu: a fala da ixhenti, a lingua das persoas, u algu paricío. É bastante normal.
- ¿Qué interesanti!
 - De tós maneiras, ¿cómu falas tú?
- Ei falu lagarteiru.
 - Ya ves, de feito, nun nicesitas a itiqueta «A Fala» pa mutu. Tú falas lagarteiru i os teus vidiños falan mañegu i valverdeiru. In realidai, a tirminoloxía A Fala a inventorin os que quírian rifirílsi as tres variedades a ve, cumu os lingüistas. Así que nun hai pur qué priucupálsi pur u nomi.
- Vali, me quedu tranquilo, simplemente falu lagarteiru i ya.
 - Mui ben, eris un disquietu, pero a curiosidai é boa.

1 Intruducción

novas ticnulugías, i u "oral iscritu", us falantis iscribin ca ve máis in a su lengua materna.

A Fala é unha das linguas minuritarias de Europa cun mayol vitalidai. Se istima que intre u 70% i u 80% dus habitantis de tós edais a ushan in a su vida diaria, cun a familia, cun us vidiñus, in u comerciu u incluso cun as auturidais locais. A peshal de esta vitalidai, a lengua istá seriamenti amenadá dibíu a su situación demográfica, i a u contactu intinsivu cun u castellanu. Us factoris económicos dificultan que us novus se quedin a vivil in a zona i cumu risultau us tres lugares sufrin de unha forti dispo-blación. U contactu cun u castellanu, que causha as interferencias i sustitución du vocabulariu patrimonial, se discribi detallámenti in u últimu capítulo de esti libru.

Hasta agó A Fala nun ha cunsiuguíu u estatus de lengua uficial, porque u *Estatuto de Autonomía de Extremadura* (Gobierno de Extremadura 2011) nun recoñoci niñunha lengua minuritaria. U sei únicu ricuñucimentu istitucional foi in u anu 2001, cuandu foi declará «Ben de Interés Cultural» (Gobierno de Extremadura 2001).

Us materiais iscritus in A Fala incluyin textus lingüísticos, vocabularius i discripcíós das tradicións. A us ducumentus máis influyentis, publicaús in A Fala, perteneci, in primel lugál, *Vamus a falal* de Domingo Frades, cun a primeira idición publicá in 1994 (Frades Gaspar 1994, 2000). Oitrus istudius que han alcanzau certa difusión i han cuntribuíu a ducumentación de aspectus individuais da lengua son López Fernández (1992, 1999) i Rey Yelmo (1999). In As Ellas se publica anualmente a rivista *Anduriña* desde u anu 1997. Tamén se han traducíu dois librus inteirus a A Fala: *U Pequenu Príncipi* (Saint-Exupéry 2014), traducíu pur Severino López Fernández, Domingo Frades Gaspar i José María González Rodríguez, i u *Novu Testamentu en Fala* (2015), traducíu pur Domingo Frades Gaspar. Máis redentimenti se ha publicau *U nosu primel diccionariu de A Fala* (González Bellanco, et al. 2021), que se realizó pur un projectu iscolal. A discripción máis auténtica de A Fala se encontra in u *Diccionariu de A Fala: lagarteiru, mañegu, valverdeiru* (Valeš 2021), que dispón das versiós actualizás in folma electrónica i a su aplicación móvil. Ademais, a *Basi de datus - A Fala*

▫ Agó que hemus sulucionau u du nomi da lengua. ¿Pur qué te chamas Oto?

▪ É pur meis güelus. In us anus ochenta traballorin in Alemania i alí tuveran un bo amigu que le aixhuaba mutu. Se chamaba Oto, así que convenceran a meis pairis pa que me pusheran esi nomi.

▫ É un nomi buninu.

▪ Miña güela di que tós nomis son buninus cuandu se prununcian cun cariñu.

▫ Tu güela ten muta radón, será a sabiduría que le isinó a vida.

▪ Sí, a queru mutu.

Database (Valeš 2024) ofreci us datús primariús auténticus a tós pesoas intereshás in a A Fala.

1.2 GRAMÁTICA DE A FALA

1.2.1 Discripción da lingua

Unha lingua é un sistema verbal que silvi pa comunicalsi dentru de unha comunidade lingüística, é simplimenti u que fala a ixhenti pa trasmitil información u emoción. As regras que rigin u ushu da lingua son bastanti complejas i a ciencia que se dedica a su discripción se chama lingüística. As sus disciplinas fundamentais, que mus aixhuan a definil us mecanismos du funcionamentu de A Fala, son a fonética, a morfología, a sintaxis i a lexicología. A fonética istudia u aspectu sonoru da lingua, a morfología a istructura das sus palabras, a sintaxis discribi a cumbinación de palabras pa creal as oraciós i a lexicología ixamina as palabras i u sei significau. As cuatro disciplinas se solapan in mutus aspectus, de maneira que, a vedis, nun é fácil separal unha da oitra, particulalmenti a morfología i sintaxis, pur u cual hemus optau pur aixhuntal estas dúas i utilizal a tirminulugía morfosintaxis. Cuandu falamus de gramática de unha lingua mus rifirimus a su morfología i sintaxis; sin embargo, pa unha caracterización compleja resulta prácticu incluil tamén as oitras disciplinas. Oitru asuntu importantu relacionau cun a lingua é a trasposición da su folma falá in u iscritu, istablecendu a su ortografía. Aunque se

- Tú didis que A Fala é unha lingua, pero a mi sempris me idían que era un dialectu.
 - ¿Dialectu de qué lingua?
- ¿Cómu que de qué lingua?
 - É que nun iexistin dialectus a solas, un dialectu é a subdivisión de unha lingua, así que sempris ten que sel dialectu de algunha lingua.
- Nun me han ditú isu.
 - ¿Tú crees que é un dialectu de u galegu?
- Non, siguru que non.
 - ¿I de u portugués?
- ¡Tampocu!
 - ¿Así que?
- ¿Así que A Fala é unha lingua de verdais?
 - Sin duda algunha. U que pasa é que algús que a chaman dialectu u fadin porque a querin agregal a u galegu u a u portugués pur siguil us seis intereshis, i oitrus que a chaman dialectu u fadin porque nun sabin de lingüística i ripitin u que le han iditu oitrus que nun sabían de lingüística. Nun digu que foran tontus, solu que foi unha creencia falsa du pasau i pur ripitilsi tantu ya ten a su vida propia. Pur sorti agó in u cole ya te dirán que é unha lingua, as coixhas van cambiandu poicu a poicu.
- Me alegru de que a miña generación ya teña un poicu máis de información, u final, somus a generación du siglu XXI.

1 Intruducción

chama *Gramática de A Fala* esti libru, u sei ubjtitivu é ofrecel unha discripción compleja de A Fala, pur tantu, us seis capítulos principais incluyin: a Ortografía, a Fonética i fonología, a Morfosintaxis i a Lexicología.

Us falantis nativus aplican, de maneira intuitiva, as regras gramaticais, sin a nicisidai de cunsultal un libru. ¿Pa qué silvi, intoncis, un libru de gramática? In general, silvi pa u aprendizaji i pa inzeñanza. A us que nun son falantis nativus de A Fala le aixhúa a aprendel as regras da lingua i falal u iscribil de maneira cumprinsibli. A us falantis le aixhúa a coñocel cun máis detallu a su lingua materna, i así xpresalsi de maneira máis pricisha i clara, particularmenti cuandu se encontran cun fenómenos menos frecuentes. Así que un libru de gramática é simplimenti un ricursu útil, dundi puemus buscal información detallá sobre a lingua.

Duranti as interaccións cun us falantis in us tres lugares mus encontramus varias vedis cun manifestacións tipu: "A nosa lingua nun ten gramática". A verdais é que tós linguas, sin excepción, tenin a su gramática, porque unha gramática son as regras que rigin a organización i ushu dos elementus de unha lingua. U que se quiría idel, in realidai, foi que A Fala nun tiña unha gramática iscrita, un libru de gramática que discribira estas regras, i esi foi u impulsu que mutivó u proyectu de esti libru.

1.2.2 Diseño da Gramática

U ubjtitivu de esti traballu é ofrecel a tós intereshaus pur A Fala unha fiel discripción gramatical da lingua, que se poi intendel sin mutus cuñucimentus lingüísticus, pero sin quitalli a exactitú i a cumplijidai.

DISCRIPTIVA

As gramáticas que se publican poyin sel priscritivas u discriptivas. As primeiras normalmenti as publica unha auturidai cun u fin de istablecel unha folma "correcta" da lingua, sigún le pareza convenienti. A sigüenti *Gramática de A Fala*, que se ofreci a us lectoris, nun é de esi tipu, se trata de unha obra puramenti discriptiva.

A discriptividai se refleja notablimenti in u respetu que se le dá a diversidai da lingua, discribindu as tres variedais, u lagarteiru, u

Idiolectu

Rasgus lingüísticus propius de ca indíviduu. É a folma in a que ca pesoa usha a su lingua, incluíndu a prununciación, vocabulariu, intonación, etcétera.

mañegu i u valverdeiru, tal cumu as ushan us falantis in us rispictivus lugaris. De esta maneira se ducumentan as similitudis i as diferencias intre as tres, sin impuñel unha variedai sobre as oitras.

In unha gramática discriptiva se reemplazan us conceptus de «correctu» i «incorrectu» pur us ushus frequentis i minus frequentis, porque ca falanti poi ushal a su lingua materna según le pareza adecuau i naidi ten u dereitu de proclamal u modu de falal de unha pesoa de correctu i de oitra de incorrectu. U decretu que declara A Fala Bien de Interés Cultural di que: "A lingua pertencí a us seis falantis" (Gobierno de Extremadura 2001), pur tantu, esta *Gramática* refleja de maneira fiel u ushu que le dan us falantis a su lingua, sin juzgalus, i sin promocional us ushus que a u autol, tal ve, le pueran parecel atractivus. U respetu a lingua i a us seis falantis é un dus pilaris fundamentais de esti libru, porque us lingüistas describin as linguas, nun as diseñan.

EXACTA

É lamentabli que a información sobre A Fala que se encontra in varias discripciós parciais mutas vedis nun se correspondi cun a realidai, i pur tantu us que se intereshan pur esta lingua, sin tel us seis datus primarius, nun cun-siguin información fidedigna. U ubjitivu de esti libru é rictifical esta deficiencia i ofrecel us datus que reflejan fielmenti a realidai lingüística dus tres lugaris.

A variación é a cualidai esencial de tós linguas vivas, in consecuencia, si queremos describil unha lingua de maneira exacta, hai que cunsideral que mutas vedis será pricishu señalal as folmas alternantis que ushan us falantis. Pur esta radón as referencias a variación son bastanti frequentis a u lalgu du textu. Estas pur un lau cumplan a discripción, pero pur oitru a fadin máis exacta.

Sigún us factoris que influyin in a variación, diferenciamus a variación diatópica, diastrática i diafásica. A «diatópica» refleja as diferencias mutivás pur u lugal geográficu

Variación

Ushu de folmas alternantis pur parti dus falantis. Pur exemplu, as cuatro folmas da mesma palabra *frol*, *flol*, *fror* i *flor* aparecin in as tres variedais, u us verbus *frixil* [V] i *frital* [V] que se ushan in valverdeiru cun u mismu significau.

A VARIACIÓN DIATÓPICA refleja us factoris geográficus: lagarteiru, mañegu, valverdeiru.

A VARIACIÓN DIASTRÁTICA refleja us factoris sociais, p. ej. a edai.

A VARIACIÓN DIAFÁSICA refleja a situación u u istilu.

1 Intruducción

dundi se usha a lingua, in relación a A Fala se trata das diferencias intre as tres variedais. A «diatrática» se refieri as diferencias in u ushu du linguaji según u grupu social, i poi incluí factoris cumu a idución, a clasi social, i in u caushu de A Fala u factol máis influ-yenti será a edai du falanti. A «diafásica» abarca us cambius in a folma de falal según a situación comunicativa i contextu social, pur isu se relaciona cun u rigistru u u istilu.

SIMPLI

Iscribil un libru que solu poyin lel i intendel us lingüistas siría un traballu in bardi. U ubjitivu é ofrecel unha discripción que, cun un poicu de idución, poi intendel tó mundu i sobre tó us falantis novus. É natural que de esta maneira nun se poi chegar a tós detallis, pur isu se trata de unha discripción básica da lingua, que dibiría potencial istudius máis detallaus sobre us fenómenos individuais. Se pretendi creal un manual que sea amistoshu cun us ushuarios pur a su folma cumprinsibli de cunsultal i buscal a información. Naturalmenti, u ubjitivu de mantel a discripción simpli vai parcialmenti in contradicción cun u puntu anteriol. Así que se ha intentau buscal un iquilibriu intre u exactu i u simpli pa dal unha información fiel sobre a lingua, sin riducil demaishau a su cumplijidai.

A tirminulugía lingüística necesaria se dirá ixplicandu in us recuadros que aparecin in us puntus rispictivus du

- A Fala é unha das linguas máis pequenas du mundu, ¿a que sí? I vamos a tel unha gramática iscrita. ¡Qué urgullu!

- Sí, será un urgullu, pero cun u da lingua máis pequena du mundu sintu descepcionalti un poicu. ¿Sabis cuántas linguas hai in u mundu?

- Siguru que centus.

- Sí, in realidai é inda máis, arriol de siti mil.

- Nun isperaba tantu. Pero A Fala istá intre as máis pequenas, isu nun me vas a negal.

- Das 7 000 unha terceira parti ten menus de mil falantis. I oitra terceira parti intre un i dis mil falantis. Queru idel que A Fala probablimenti istaría máis u menus in a mitai in cuantu a u númeru dus falantis.

- ¿De verdai? I ei sempris pensaba que era a máis pequena.

- É pur a custumbri de comparal solu cun u castellanu, u inglés, u alemán, i cun oitras linguas grandis. U mundu das linguas é mutu máis diversu, é mutu máis interesanti.

- Igual istudiaré lingüística un día, ten que sel emocionanti vel siti mil visióis diferentis du mundu.

- Sí, a lingüística é fascinanti, pero a vedis poi sel tamén un poicu rollu, ya verás. Isperu nun disanimalti cun u traballu da gramática.

textu. In general, se siguiu sempreis cuando se poya a tirminulugía tradicional, que é máis cumprinsibli pa us falantis, que, tal ve, a coñozan dus seis istudius.

COMPARANZA

A Fala é unha lingua románica i así comparti mutus rasgos fundamentais cun as oitras linguas de esta familia. A u lalgu du textu se amentan as oitras linguas, ispecialmenti as du uccidenti pininsulal, u castellanu, u purtugués, u galegu i u asturianu, i se comparan algús aspectus particulaais. Aun así, nun é u ubjitivu de esti libru defendel que A Fala se asemeja máis a unha lingua románica que a oitra. As comparanzas cun as oitras linguas románicas silvin solu cumu un puntu de interés, pa dalsi conta das similitudis i diferencias. Información máis detallá sobre esti tema se poi cunsultal in Andrés Díaz (2013).

U textu discribi as regras gramaticais generais, nun se trata de unha gramática comparativa; sin embargo, se apruvitan us cuñucimentus du castellanu que tenin us falantis, porque u castellanu é a lingua da su iducación iscolal. Pur esta radón son máis frequentis as comparanzas cun u castellanu, i pur a mesma radón a gramática é máis pulminurizá in us temas relevantis pa A Fala, pur exemplu, u ushu das sibilantis, mentras que oitrus temas, cumu a sintaxis oracional, se riducin a u mínimo, porque son aspectus que A Fala comparti cun u castellanu, i tamén cun as demais linguas.

LENGUA

U libru istá iscritu in as tres variedais, lagarteiru, mañegu i valverdeiru, in tres versiós cashi idénticas. Esta dicisión fundamental ha tíu dus radós. Primeiru, se ha discartau u ushu du castellanu, porque A Fala nicisita u sei metalenguaji lingüísticu, que solu se poi istablecel iscribindu de lingüística in esta lingua. A sigunda radón é a impusibilidai de iscribilu in unha «A Fala unificá». Aunque a nivel teóricu siría prácticu tel unha versión unificá da lingua, i algús falantis se han intusiasmau cun esta idea, cuando se chega a dicisiós prácticas sobre us aspectus individuais, resulta insensatu dal preferencia a unha folma i discartal a oitra. A lingua que refleji us rasgos das tres variedais é simplimenti impusibli de istablecel sin inventalsi unha intidai completamenti aixhena i impersonal pa tós. Cumu a lingua refleja u sintíu da idintidai cultural, esta versión impersonal nun silviría pa ná, porque naidi se idintificaría cun ela. Us falantis istán rediamenti apegaus a su variedai materna, i é esa cun a que querin ixpresalsi, tamén pur iscritu. In consecuencia, a única oitra pusibilidai siría publical esti libru solu in lagarteiru, pero cumu se trata de unha obra referencial, se ha traducíu as oitras

1 Intruducción

dus variedais, mañegu i valverdeiru, pa que sea máis amistosha cun us ushuarios. Esta cumplificación é bastanti puntual, porque cashi tós textus se poyin iscribil i publical in a variedai du autol, porque as tres variedais son fácilmenti intiligiblis, tanto falandu cumu pur iscritu.

É pusibli que in u textu aparezan algunhas palabras i girus que nun son "tradicionais" i "soan a castellanu", in esis caushus hai que cunsideral que nun foi "tradicional" falal i iscribil sobre a fonética, a morfología i a sintaxis da lingua, pur u cual unha gran parti da tirminulugía istá compartía cun u castellanu. Tamén é probabli que u textu a vedis pareza "cumu iscritu pur un ixtranjeru", será porque de verdais u iscribíu un ixtranjeru, que nun ten de lingua materna niñunha das linguas románicas.

- Isperu que a *Gramática* me aixhúi a saber qué folmas son correctas i cuális non.

- U sintu, esta *Gramática* nun é de esi tipu, nun é priscrptiva, solu discribi a lingua tal i cumu é.

- ¿Pero cómu vo a saber si u que digu é correctu?

- Nun te priucupis, u que didis é correctu cun tó siguridai.

- ¿Pero cómu pois sabelu?

- Tós falantis que tenin algunha variedai de A Fala cumu a su lingua materna a ushan de maneira correcta, é a su lingua.

- Pero algús novus castellanizan mutu.

- Sí, isu é verdais i me gustaría que esti libru i u *Diccionariu* ofreceran material de apoyu pa que nun fora así, pero a peshal de isu, a castellanización é unha realidai.

- Bueno, cumu mínimu me tranquilizatis de que falu ben.

- De feitu dus dois u que poi ushal a lingua de maneira incorrecta so ei, cumu so ixtranjeru, fácilmenti poyu cometel erroris.

- Pero tú sabis mutu da lingua, máis que nos.

- Sí, sé mutu da lingua, i das sus regras, pero u teñu aprindíu, nun teñu u sintíu que te di istu "soa ben" i istu "nun me soa".

- In tal caushu te poyu aixhual cuandu iscribas.

- Sí, será unha gran aixhúa, mutas gracias.

1.3 MITUDULUGÍA

A discripción gramatical de A Fala se fundamenta in us *datos primarius* que istán cumpilaus in a versión 3 da *Basi de datos - A Fala Database* (Valeš 2024), publicá in novembro 2024.

BASI DE DATUS

A versión tres da *Basi de datos* (Valeš 2024), que silvi de fundamentu pa esta discripción gramatical, conten 337 338 palabras documentás in 201 textus. A *Basi de datos* istá composta du corpus oral i du corpus iscritu, i u software *FieldWorks Language Explorer (FLEX)*, que a gestiona, pilmiti analizal as dus partis pur separau.

As tres fontis primarias de *datos* son as grabaciós que se han realizau cun us falantis, us textus iscritus in as tres variedades de A Fala, i a colaboración cun a cumunidai de falantis.

As 104 grabaciós trascritas, que cuntribuyin a u corpus oral da *Basi de datos*, tenin a duración total de máis de 20 horas, i venin de 60 intrivistas. In as grabaciós participorin 99 falantis das tres localidais, 46 mulleris i 53 homis cun edais intre 16 i 100 anos. As tres variedades istán represhentás de maneira iquilibrá, ca unha cun máis de 60 000 palabras pa chegar a u total de 190 802 palabras, que folma u 57% da *Basi de datos*.

Us 43% restantes, 146 536 palabras du corpus oral, venin de 97 textus, publicaus u non, in unha das tres variedades. Estis textus han síu iscritus pur 73 autoris diferentes, i son mui varius in quantu a u sei istilu i ixtensión, porque venin de librus, obras de teatru, contus, textus de rivistas, recetas de cudiña, anunciis públicos, etcétera. Se ha intentau represhental as tres variedades de maneira iquitativa; sin embargo, pur carencia de textus in valverdeiru i mañegu nun ha síu pusibli de tó.

Us miembrus da cumunidai de falantis cuntribuiran de maneira sustancial a tós fasis da cumpilación da *Basi de datos*, i tamén a ricupilación de esti libru. Us colaboradoris non solu silviran cumu participantis in as intrivistas, sinón, que tamén tiñan un papel importanti in as sus trascripciós i in u disarrollu pricishu da *Basi de datos*. Us falantis cuntribuiran, ademais, cun mutas horas de cunsultas personais, u pur meyu de Whatsapp, relacionás cun us fenómenos gramaticais, a conjugación dus verbus, u as folmas das palabras individuais. A *Basi de datos* i esta *Gramática* nunca se huberan publicau sin a colaboración de mutas pesoas dus tres lugares, que de maneira voluntaria quirían participal in a discripción da su lingua materna.

1 Intruducción

A *Basi de datus* é un organismu que vai crecendu de maneira cuntínua, según se van añaadindu textus i trascripciós das grabaciós novas. U fundamentu da *Basi de datus* é u risultau du projectu *Mobility MSCA TUL: Community-Driven Documentation and Description of A Fala* levau a cabu in a Universidai Técnica de Liberec, República Checa, in cooperación cun u Centro Interdisciplinar de Documentação Linguística e Social (CIDLeS), Minde, Portugal. A cuntinuación, se han agregau us datus ricupilaus gracias a u projectu *Frontera hispano-portuguesa: personas, pueblos y palabras* (FRONTESPO), baixu a dirección da Universidai de Alcalá, España. A última ampliación sustancial é u frutu du projectu *A Fala Grammar Based on Primary Data and Community Engagement*, realizau in a a Universidai Técnica de Liberec, República Checa, in cooperación cun CIDLeS, Minde, Portugal. As actualizaciós i a discripción detallá da *Basi de datus* istá dispoñibli in a páxina du projectu: <https://afala.fp.tul.cz/es/base-de-datos>.

EJEMPLUS

Us ejemplus que se ixponin in esta publicación venin da versión 3 da *Basi de datus* (Valeš 2024).

Pa ijimplifical us fenómenos cun as palabras individuais, se buscan, normalmente, as palabras que son idénticas in as tres variedades. Esta solución sigui u ubjetivu prácticu da publicación, nun ten a intención de comprobalo forzosamente a unidai da lingua.

U libru contén 600 ejemplus textuais, exactamenti 200 in ca unha das tres variedades. Estis ejemplus van sempre in cursiva, intruducius pur un puntu gordu, i cun referencia a u textu du seu urigin in u paréntesis final, ademais u fenómenu de interés istá normalmente subrayau, pur ejemplu:

- *claro ni sabíamus tampocu ni gramática ni de ná de isu* (fala_man_011a).

A cita intre paréntesis se refier a u códigu que ten u textu de urigin in a *Basi*

- ¿Tú crees que a ixhenti vai a lel esti libru?
 - As gramáticas nun son librus que se len, se cunsultan cuandu buscas algu ispicíficu. Nun é unha novela que les i te divirtis.
 - Intendu, así que ná divirtíu.
 - De divirtíu ná de ná, u sintu.
 - Vali, me confolmu cun que sea cumprinsibli.
 - Bueno, tampocu te prometu isu, intentaré fel u impusibli pa que sea así, pero ya verás que nun é fácil.
 - A verdai é que nun é un iniciu mui uptimista, ni divirtíu, ni cumprinsibli.
 - Pero a lingüística é intereshanti, ya verás cómu te vai a gustal u traballu.
 - Gracias pur esta pequena mutivación.
 - De ná.

de datus. Esti sempris idintifica a variedai, i a cifra revela de qué tipu de textu se trata. Us códigus cun as cifras que impezan cun u 0, 1 i 2 se refierin a u corpus oral; 0 significa trascripción de unha intrivista vidiograbá; 1 igual que u anterior, pero a grabación se ha feito dentru de un proyectu ispecial; u 2 se refieri a trascripción de unha intrivista grabá solu de audiu. As demais cifras de iniciu aludin a u corpus iscritu; 3 significa textu iscritu, publicau u non; 5 se relaciona cun unha traducción; cun u 6 impezan us textus discalgaus da web; i cun u 7 us demais textus, cumu us anuncius públicos. De esta maneira, u ejemplu anterior ven de unha vidiograbación realizá cun unha falanti mañega u un falanti mañegu; a letra final "a" solu manifesta que se han feito varias grabaciós cun u mismu falanti, que despois van idintificás cun as letras cunsicutivas.

In a selección dus ejemplus se dá, habitualmenti, preferencia a us que reflejan a folma oral da lingua, a cifra impeza cun 0, 1 u 2, i as trascripciós carecin de puntuación, que poi dificultal a su comprensión. Us ejemplus non solu silvin pa apoyal as discripciós gramaticais rispctivas, sinón, tamén pa ofrecel unha abundancia de muestras vivas da lingua.

Tó material lingüísticu que se usha pa us ejemplus i pa as citas, ven de intrivistas i textus que foran ricupilaus cun u cunsintimentu iexplícitu das pesoas invulcrás. Tós participantis das intrivistas, i autoris i autoras dus textus, incluíus us iditoris, han dau u pirmsu de utilizal u material lingüísticu pa finis académicus. A información que relaciona unha cita concreta cun u textu iscritu istá dispunibli in a *Basi de Datus* (Valeš 2024). Sin embargo, cun u fin de protegel us datus personais nun se proporciona a información que relacioni as trascripciós das intrivistas cun as pesoas intrivistás. Se le agradeci unha ve máis a toas i a tós a amabilidadai de aportal us datus pa esta publicación.

A discripción gramatical que se ofreci a u públicu in esti volumn refleja u istau de cuñcimentu actual. Cumu se trata da primeira discripción da lingua, é pusibli que in algús aspectus sea impricisha u incompleta, pur tantu se pidi a us lectoris que mandin as sus sugerencias a u autol, pa incorporalas a versión electrónica: miroslav.vales@tul.cz.

2 ORTOGRAFÍA

- 2.1 Lengua iscrita**
- 2.2 Ortografía de A Fala**
- 2.3 Vocaís i diptongus**
- 2.4 Consonantis**
- 2.5 Acintuación**
- 2.6 Contracciós**
- 2.7 Mayúsculas i puntuación**
- 2.8 Palabras frequentis cun sibilantis**

2.1 LENGUA ISCRITA

As linguas son ferramentas de comunicación, que nos permiten transmitir información u emoción. Sin dúbida algunha, a su forma primaria é a fala, pero a su forma escrita tamén ten a su importancia. Non todas as linguas teñen a su forma escrita, pero resulta práctico dispoñer de esta, por exemplo, para poder escribir este libro. Sin embargo, isto implica cunvirtil a un idioma falado en símbolos escritos. ¿Cómo se fai esta transposición, cómo se crea unha ortografía? Sempre hai varias posibilidades de cómo escribir unha lingua, algunhas máis prácticas e outras menos. Primeiro hai que darse conta de que a ortografía supón un acordo dos usuarios, é idiosincrático, hai que consensuar, por exemplo, se se van a representar os sonidos individuais e se se van a representar as palabras completas, como en a escritura pictográfica. En un primeiro caso hai que decidir o alfabeto que se vai a usar. De feito, o ambiente cultural e xeográfico resolve facilmente estas decisións, porque para A Fala nado considero un uso da escritura pictográfica non demasiado e outro alfabeto que o latino. Inda así, a ortografía supón a toma de varias decisións con poucas regras lingüísticas. Antigamente se creía que os lingüistas son os que mellor sabían tomar as decisións, pero estas ideas han sido superadas durante o século XX. O uso das ortografías académicas é que a xente simplemente non acepta os inventos dos académicos, é idiosincrático, que non se chega a un acordo aceptable para os usuarios. É por tanto que este libro ha optado por a ortografía elaborada en colaboración con os falantes. Fundamentándose en consultas e co-

Ortografía

A ortografía é a forma de representación dunha lingua de maneira gráfica, escribíndola.

A ortografía de cada lingua se fundamenta en un acordo dos usuarios, non é ningúnha cualidade inherente da lingua. Algunha lingua se pode, entón, escribir de algunha maneira, só hai que considerar que hai ortografías máis prácticas e menos prácticas

- Agó que A Fala ya vai a tel *Gramática*, ya pode considerarse unha lingua de verdade.
- Me has escrito pouco. Te dixi que todas as linguas teñen a su gramática, porque son as regras que rigen o uso das palabras. U de tel a gramática escrita e non é irrelevante.
- Bueno, pero a escrita non está mal.
- Tes razón, por iso fomos este traballo, para tel a lingua ben documentada, pero non creas que iso le dá máis status.
- Vali, de todas as maneiras é unha lingua e ya está.

mentarius se ha chegau a cunclusión de que a mayuría dos falantis desexa iscribil u máis fiel a su variedai, in ve de creal unha variedai artificial que nun fala naidi.

Us factoris que se cunsideran in u momentu de istablecel as regras ortográficas son de naturaleda fonolóxica, traspuñendu os suníos in letras; morfolóxica, cunsiderandu a istructura das palabras; i a tradición que tamén influyi cunside-rablimenti in as dicisións. In u caushu de A Fala hai que cunsideral, ademais, que tós falantis son bilingüis i han súa iscolarizaus in castellanu, pur u cual tenin ya as sus costumbris de represental gráficamente certos suníos. Estis factoris son mutas vedis contradictorius. Pur exemplu, siría prácticu, desde u puntu de vista fonolóxicu, agregali a letra «K» a u fonema velal uclusivu sordu /k/, i iscribil *kama* (*cama*), *kin* (*quin*), *kenti* (*quenti*), pero a tradición fai esta sulución poicu viabli, porque a ortografía ten que respetal as costumbris dos falantis.

2.2 ORTOGRAFÍA DE A FALA

A ortografía que se ixpón a cuntinuación i in tó esta publicación é u frutu das discusións in a Asociación Cultural A Nosa Fala intre os anos 2013 i 2017, i das matizacións posteriores consensuás cun a Asociación Cultural U Lagartu Verdi. Se trata, pur tantu, da única proposta ortográfica, publicá hasta agora, que ha súa cunultá cun os falantis dos tres lugares, i toma in conta a su upinión i u sei sintíu de idintidai.

A valía i funcionamentu de esta ortografía se han comprobau cun a publicación du *Diccionariu de A Fala* (Valeš, 2021), *U nosu primel diccionariu de A Fala* (González Bellanco et al. 2021), i u sei ushu rigulal in a revista *Anduriña*, u único periódico que se publica in os tres lugares. Estas publicacións han súa valorás pur os falantis pur unha maneira intuitiva de lel i iscribil i pur reflejal a su idintidai cultural. Oitru ricursu que utiliza esta ortografía é a *Basi de datus* (Valeš 2024) que conta cun 337 000 palabras i silvi de fundamentu pa esta publicación.

Reglas ortográficas

Hai poucas regras que mos ainxuan a traspuñel os suníos a grafemas. U máis prácticu siría agregali a cá suníu unha letra, pero u problema é que ya istamus acostumbraus a algu, in u nosu caushu a iscritura castellana. Aun así, a regra que sigui válida se sueli represental de esta maneira: A - AA - Á. Quel idel que si nun puemos agregali a u suníu unha letra é máis prácticu agregali un dígrafu i prifiriblimenti ivital os signos diacríticos.

2 Ortografía

A ortografía de A Fala se apoya in as seguintes consideracións fundamentais.

FÁCIL I INTUITIVA

Considerandu que os falantes non teñen a oportunidade de aprender cómo escribir a lingua, a ortografía é o máis simple e intuitiva posible para que a poidan utilizar os usuarios de todas as condicións.

PRÁCTICA

A ortografía usa as letras que se encontran con facilidade en os textos dos medios que os falantes usan para a comunicación. Isto significa que evita as letras con os signos diacríticos, excepto a tilde de acento.

Grafema

Un grafema é simplemente unha letra, un número ou un signo de puntuación. Si usásemos dúas letras para un soní, por exemplo XH para /ʒ/ falásemos de dígrafos.

LETRA I SONÍ

A ortografía establece correspondencia entre un soní e unha letra, para que se escriban igual os soníos que se pronuncian igual. De esta maneira a forma escrita reflicte de maneira inequívoca a pronunciación das palabras.

RESPECTO AS TRES VARIETADES

A ortografía respecta que ca un dos tres lugares ten a súa variedade vernácula e os falantes teñen o dereito de expresarse, tamén por escrito, en esta variedade. Aunque as palabras se escriban de forma un pouco diferente segundo a variedade, o lector sempre percibirá que se trata de unha lingua, A Fala, con tres variedades levemente diferenciadas.

VARIACIÓN

A ortografía non só respecta a variación entre as tres variedades de A Fala; sinón, tamén as preferencias individuais dos falantes, para que ca persoa se vea identificada. Aun así é preferible escribir as formas que usa a maioría dos falantes en cada lugar. Por exemplo, a pronunciación ['diʃu] é máis frecuente, en lagarteiro e mañego, en comparación con ['diʒu], por tanto é recomendable escribir *dixu* [LM] con «X» e non **disu*. De todas maneiras, sempre é aconsellable gardar a coherencia e non cumbinal varias formas en o mesmo texto.

RESPECTU A TRADICIÓN

A ortografía respeta, sempris que se poya, as ortografías que se han utilizau hasta agó, pur exemplu, in *Anduriña*, u único periódico, in a rutulación das callis, i in us iscritus de oitrus lingüistas i non lingüistas. Pur tanto, toma in cunsideración que us falantis ya istán acustumbraus a certus símbolos que asocian cun us suníus que nun iexistin in castellanu.

CASTELLANU

A ortografía nun parti du castellanu, pero toma in conta que us falantis son bilingüis i ricibiran a su instrucción iscolal in castellanu. Pur esta radón se apruvita dus seis cuñucimentus i iexpectativas relativas a correspondencia intre unha letra i un suníu pa creal a folma de iscribil máis intuitiva pusi-bli. Esta é tamén a radón pur a que se ixplican cun máis detallu us rasgus que se diferencian du castellanu.

▪ Miro, ¿pur qué nun iscribis a *Gramática* solu in unha versión, cun unha ortografía unificá? Siría prácticu, ¿a que sí?

▫ Sí, siría prácticu, pero tamén é bastanti problemáticu. A Fala ten as tres variedades, ¿cuál de elas isculirías tú?

▪ Ei lagarteiru, é a máis bunina.

▫ Vaya, vaya. ¿Nun te pareci un poicu feu?

▪ Pero ei queru mutu u lagarteiru.

▫ Isu nun é feu, é feu superpuñelu a us demais. U mismu u puirían idel us mañegus i us valverdeirus.

▪ Vali, tes radón. Pero qué te pareci unha ortografía intermeya, iquilibrá. Unha in a que se vean identificaus us tres.

▫ In tiuría soa mui ben, pur isu se intusiasma muta ixhenti cuandu se fala de unha lingua unificá. U problema é que in a realización práctica ya nun sai tan ben. ¿Qué te pareci algo que impeza cun mañegu, sigui cun valverdeiru i acaba cun lagarteiru? *O xhovis feimus unha jorná sobre as cancións cun muta ixhenti iextranjera.*

▪ Uff, ei nun queru istu.

▫ Claro, naidi u quel cuandu ve a realidai, solu funciona ben in tiuría.

▪ Vali, me has cunvincíu.

2 Ortografía

LETRAS I DÍGRAFUS

A Fala utiliza 34 letras i dígrafus:

A, B, C, CH, D, DX, E, F, G, H, I, J, K, L, LL, M, N, NH, Ñ, O, P, Q, R, RR, S, SH, T, U, V, W, X, XH, Y, Z.

2.3 VOCAIS I DIPTONGUS

LETRAS I, E, A, O, U

A Fala ten u mismu sistema vocálicu que u castellanu, compostu de cinco vocais, que se representan pur as letras: «I», «E», «A», «O», «U».

A ortografía respeta a variación vocálica tantu intre as variedais cumu intre us falantis, é idel, as vocais i us diptongus se iscribin tal i cumu se pronuncian. Pur esta radón ca falanti poi iscribil de maneira natural i intuitiva. É certu que algunhas palabras telnán as vocais escritas de maneira distinta sigún a variedai respectiva, u sigún a preferencia do falanti. Sin embargo, se ha comprobau que estas diferencias minúsculas nun dificultan de ningúnha maneira a comprensión do escrito, pur exemplu,

ixamin [L], *examin* [M], *examen* [V]. Da mesma maneira se respetan os cambios regulares in os diminutivos, *ollu*: *ulliñu* [L], *ullitu* [M], *olliñu* [V], u in a conjugación dos verbos, pur exemplo, *uivil* [LM], *oivil* [V], *oivu*, *oivis*, *oivi*, *uivimus*, *uivís*, *oivin*. Tamén se reflicta in u escrito a alternancia das vocais cun os diptongos, pur exemplo, in mañegu a conjugación do verbo *deixal* [M] in u perfectu simpli, *dixí*, *deixastis*, *deixó*, etcétera.

- *me sentía tan enganau que hasta dixí de escribil a meus pairis* (fala_man_309)
- *pues súa actuación política deixó mutu que deseal* (fala_man_305).

Excepcionalmente poyin aparecel dos vocais iguais unha a u lau da oitra, tantu cun a pronunciación do hiato cumu a reducía a unha sola vocal. A pronunciación

Suníos i letras

Os suníos que existen in castellanu se iscribin da mesma maneira, os cinco que nun tenen u seu correspondente in castellanu se iscribin da maneira seguinte:

NH /ɲ/ - *unha*, *algunha*

X /ʃ/ - *caixa*, *coixu*

SH /ʒ/ - *casha* [LM], *teshoiru* [LM]

XH /ʒ/ - *queixhu* [LM], *coixha* [LM]

DX /dʒ/ - *londxi* [LM], *narandxa* [LM].

Os últimos tres suníos i dígrafos solu existen in lagarteiru i mañegu.

se refleja in a ortografía, de maneira que ca autol iscribi sigún a su preferencia, *antíguu* u *antigu*, *sérii* u *seri*. Así, a efectus de marcal u acentu cun tildi, dus vocais idénticas iscritas ixhuntas represhentan un hiatu, pur tantu, in u verbu *ril* iscribimus a 3.ª pesoa du singulal de presenti *rii* [MV] u *ri* [LM], mentras que a 1.ª pesoa du singulal de perfectu simpli *rií* [MV] u *ri* [LM].

2.4 CONSONANTIS

LETRAS B I V

As dus letras «B» i «V» represhentan u fonema bilabial uclusivu sonoru /b/. É recomendabli, pur radós prácticas, ushal a ortografía que se correspondi cun u castellanu, pur exemplu, *bebel*, *cabalu*, *avespa*, *badila*, *viñu*, *vellu*, istu se aplica tamén cuandu u étimu nun cuincidi cun u castellanu, pur exemplu, *Trevellu*. In caushu de que nun haya equivalenti in castellanu é prifiribli siguiu a ortografía itimolóxica, pur exemplu, *devesha* [LM], *devesa* [V], del latín DEFENSA /f/ > /v/, pur sonorización. Esta se poi cunsultal in u *Diccionariu de A Fala* (Valeš 2021).

LETRA C

A letra «C» represhenta u fonema interdental fricativu sordu /θ/ cuandu antecedi as vocais *i*, *e*, secuencias *ci*, *ce*, pur exemplu, *cinta*, *ciacillu*, *cegu*, *acelga*. In us demais contextus, é idel, cuandu antecedi as vocais *a*, *o*, *u*, secuencias *ca*, *co*, *cu*, u cuandu antecedi a unha consonanti, se correspondi cun u fonema velal uclusivu sordu /k/, pur exemplu, *canu*, *collel*, *cutelu*, *clima*, *criba*.

DÍGRAFU CH

U dígrafu «CH» represhenta u fonema prepalatal africau sordu /tʃ/, pur exemplu, *chegal*, *chovel*, *chilla*, *sachu*.

LETRA D

A letra «D» se correspondi cun u fonema dental uclusivu sonoru /d/, pur exemplu, *deu*, *cadea*, *debel*, *digital*, *dagala* [LM], *dedientri* [LV].

DÍGRAFU DX

U dígrafu «DX» represhenta u fonema prepalatal africau sonoru /d͡x/. Esti fonema nun é mui frecuente, solu apareci despois da nasal /n/, in mañegu tamén a principius da palabra. Nun i xisti in valverdeiru. U incontramus, pur exemplu, in

2 Ortografía

as palabras *narandxa* [LM], *londxi* [LM], *grandxa* [LM], *mondxa* [LM], *zandxa* [LM], *dxindxa* [M], *ixhindxa* [L], *extrandxeiru* [M].

LETRA F

A letra «F» se correspondi cun u fonema labiodental fricativu sordu /f/, pur exemplu, *faba*, *forza*, *fillu*, *fulmiga* [L], *funferu* [L].

LETRA G

A letra «G» se usha de igual maneira que in castellanu, represhenta a velal fricativa sorda /x/ cuandu antecedi as vocais *i*, *e*, secuencias *gi*, *ge*, pur exemplu, *gestu*, *agencia*, *genti* [V], *digital*, *girasol*. In tós demais contextus se refieri a velal uclusiva sonora /g/, se trata de secuencias: *ga*, *go*, *gu*, *gue*, *gui*, *gua*, *guo*, *guu*, *güe*, *güi* i *g* + consonanti, pur exemplu, *pinga*, *agora*, *figu*, *figueira*, *águila*, *agua*, *cigüeña*, *lingüista*, *siglu*, *migrá*, *gramática*.

LETRA H

A letra «H» nun se refieri a ningún fonema u suníu, é muda, se iscribi pur radós de itimulugía. U sei ushu se debi a tradición, i in rasgus gerais é mui paricío a u castellanu, pur exemplu, *homi*, *horta*, *huspital*, *alcohol*, *hasta*, *habel*, *huelga*, *hoixhi* [LM], *hoixi* [V]. As poicas diferencias as incontramus in as palabras in as que se intenta ivital in castellanu u iniciu de palabra cun diptongu, mentras que in A Fala nun é u caushu, *ovu* (lat. OVUM), *osu* (lat. OS-SUM), *ocu* (lat. OCCĀRE), pur esa mesma radón, a de ivital u iniciu cun diptongu, se iscribi cun *h* a palabra *huérfanu* (lat. ORPHANUS). As palabras *ermanu*, *ermana*, *ilmanu* [L], *ilmana* [L] (lat. GERMĀNUS), se iscribin sin *h*, respetandu a

- Ei teñu mutus amigos que iscribin in A Fala.
- Ei tamén, i me alegru mutu, porque iscribin us seis mensaxis de móvil in a su lingua materna.
- U que pasa é que nun iscribin ben.
- ¿Cómu que nun iscribin ben?
- Nun siguin estas regras ortográficas, iscribin cumu le dá a gana.
- Isu nun pasa ná. U importantí é que iscriban. U castellanu tardó centus de anos in istabilizal a su ortografía, ei nun u veu cumu unha cumpitição, é unha oferta. Us que ven esta ortografía cumu práctica a usharán.
- Pero nun istaría mal que a usharan tós.
- Nun te poñas cabezota. ¡Qué iscriban cumu se sintan máis cómodus! Pero istó de acordu in que é u máis prácticu du que se ha propostu hasta agó.
- Gracias pur dalmi a radón.

itimulugía i a tradición local, mentras que *hielu* (lat. GELU) se iscribi cun *h*, pa ivital u iniciu de palabra cun diptongu, igual que in castellanu.

LETRA J

A letra «J» se correspondi cun u fonema velal fricativu sordu /x/, pur exemplu, *jamón, jamais, jefa, jolgoriu, juniu, maju, jipu* [LM].

LETRA K

A letra «K» represhenta u fonema velal uclusivu sordu /k/, i solu apareci in poicas palabras, que son préstamus de oitras linguas, pur exemplu, *kilu, kilómetru, kiwi, kayak, karaoke*.

LETRA L

A letra «L» se correspondi cun u fonema alveolal lateral sonoru /l/, pur exemplu in as palabras, *leiti, loba, lagartu, loiza, local, niscalu, falal*.

DÍGRAFU LL

U dígrafu «LL» se refieri tradicionalmenti a consonanti palatal lateral sonora /ʎ/; sin embargo, u ushu de esta consonanti istá in retrocesu, sendu sustituía gradualmenti pur a pronunciación yeísta, de maneira que, in a pronunciación de mutus falantis u dígrafu indica a apruximanti palatal sonora /j/, pur exemplu, *mullel, millu, navalla, vellu, millol, ovella, tella*.

LETRA M

A letra «M» se correspondi cun u fonema bilabial nasal sonoru /m/, pur exemplu, in as palabras, *mairi* [LM], *madri* [V], *mamíferu, amal, mallá, macutu, murcela*.

LETRA N

A letra «N» represhenta u fonema alveolal nasal sonoru /n/, pur exemplu, *noiti, nomi, nevi, canu, barrena, naidi, nacimentu*.

DÍGRAFU NH

U dígrafu «NH» se correspondi cun u fonema velal nasal sonoru /ɲ/ in a posición intervocálica. Apareci in mui poicas palabras, pero algunhas de elas son bastanti frequentis, *unha, unhas, algunha, niñunha*.

2 Ortografía

LETRA Ñ

A letra «Ñ» representa u fonema palatal nasal sonoru /ɲ/, pur exemplu in as palabras, *camiñu, castaña, uña, araña, cuñau, cizaña, anduriña* [LM], *ñandú, ñeli* [L].

LETRA P

A letra «P» se correspondi cun u fonema bilabial uclusivu sordu /p/, pur exemplu, in as palabras, *palla, peitu, pan, mapa, palvá, paloma, popa* [V].

LETRA Q

A letra «Q» normalmenti solu apareci in as secuencias *que, qui*, dundi representa u fonema velal uclusivu sordu /k/, pur exemplu, *queixa, quiñón, quel, quenti, orquesta, alambiqui, máquina, quinta*. De maneira ixcepcional poi aparecel in us préstamus cumu *quad*, u in a palabra *quorum*.

LETRA R

A letra «R» in a posición inicial de palabra representa u fonema que se chamaba tradicionalmenti «vibranti múltipli» /r/, pur exemplu, in as palabras, *ríu, racha, rebeldi, ramallu*, mentras que in a posición interior u final de palabra se correspondi cun u fonema que se chamaba tradicionalmenti «vibranti simpli» /r/, *porta, prau, traballu, crabiú, mixtura, cabra*.

DÍGRAFU RR

U dígrafu «RR» solu apareci in a posición intervocálica, dundi representa u fonema que se chamaba tradicionalmenti «vibranti múltipli» /r/, *parra, carregu, morrel, porra, pizarra, guitarra, garrapiña, andarríus*.

LETRA S

A letra «S» se correspondi cun u fonema apicoalveolal fricativu sordu /s/, pur exemplu, in as palabras, *sal, saya, sartal, soñu, pasal, grasa, sustu, casa* [V], *brasa* [V], *mesa* [V].

▪ ¿Pur qué nun se iscribi «nh» in a palabra *caminhu*? Ei unha ve he vístulu iscritu así.

▫ Esa é a solución portuguesa. Nun hai ná mau in ela, pero si ushas esti dígrafu pa /ɲ/, ¿cómu vas a iscribil /ɲ/ in a palabra *algunha*?

▪ Nun sé. Pero veu que as dicisiós son complicás.

▫ Sí, mui complicás, i u ubjetivu é fel a iscritura fácil pa us falantis.

DÍGRAFU SH

U dígrafu «SH» representha u fonema apicoalveolar fricativu sonoru /ʒ/. Esti fonema nun iusti in valverdeiru. In lagarteiru i mañegu se encontra normalmente in a posición intervocálica, salvo us caushus de asimilación, pur exemplu, *casha* [LM], *brasha* [LM], *mesha* [LM], *peshal* [LM], *risha* [LM], *teshoiru* [LM].

U dígrafu «SH» nun se usha in us contextus dundi a sibilanti /ʒ/ é resultau da asimilación cun a consonanti sonora seguinte: *fresnu* /'freʒnu/, *rasgu* /'raʒgu/, *abismal* /abiʒ'mal/. U mismu se aplica in u caushu das palabras compostas cumu *tresantiel* /treʒan'tiel/, que conselvan as folmas das sus partís, i tamén cun u prifiju *des-/dis-* que mantén a su folma, aunque in algús contextus se sunuriza a consonanti /s/ > /ʒ/ pur influencia du fonema sonoru seguinte, *desgracia* /deʒ'graθja/ [MV], *dismigal* /diʒmi'gal/ [L], *disushu* /diʒ'uʒu/ [L].

LETRA T

A letra «T» iquivali a u fonema dental uclusivu sordu /t/, pur exemplu, *tahona*, *tempu*, *tella*, *tarea*, *detrás*, *pata*, *tinaixha* [LM].

LETRA W

A letra «W» solu apareci in as palabras de urigin germánicu i sueli representhal u fonema vocálicu /u/, in ocasións poi substituíl tamén a consonanti bilabial uclusiva sonora /b/, pur exemplu, *web*, *whisky*, *kiwi*, *wésteren*, *Washington*, *Hollywood*.

- Esti dígrafu «SH» nun me gusta ná. Me soa cumu u suiníu /ʃ/ in a palabra inglesha *shine*.
 - Mira, primeiru hai que dalsi conta de que as grafías nun soan a ná. É simplimenti u nosu acordu asocialas cun algún suníu. Pur exemplu, in a miña lingua u suníu /ʃ/ se marca cun a grafía «Š», cumu in u mei apillíu Valeš.
- Vali, pero pur qué a «SH» nun se poi asocial cun esi suníu.
 - Ei nun digu que nun se poi. É unha das pusibilidais, pero us falantis se pusheran de acordu in que prifirían «X» pa /ʃ/ i «SH» pa /ʒ/ cuandu u discutimus ixhuntus. Te asiguru que as discusións foran complicás.
- ¿É idel que u dígrafu «XH» tamén foi rishultau de discusións?
 - Exactamenti, nun digu que son as sulucións máis fantásticas, pero se ha consensuau así.
- Vali, ok, respetu aunque nun me gusta.
 - A ortografía nun é sobre gustus, é unha búsqueda de u máis práctico, lógicu i viabli.

2 Ortografía

LETRA X

A letra «X» poi representhal fonemas diferentes según a posición i según a palabra concreta.

In as palabras que tenin u sei correlativu in castellanu se utiliza de igual maneira, representandu u fonema apicoalveolar fricativu sordu /s/ a principiu da palabra u in contactu cun unha consonanti, *xilófonu*, *mixtural*, *contextu*, *excusa* [MV], *ixcusa* [L], *Extremadura* [V], tamén representa u mismu fonema /s/ intre vocais i u final da palabra, *taxi*, *éxitu*, *existil* [MV], *ixistil* [L], *relax*.¹

In as tres variedades se utiliza a letra «X», ademais, pa representhal a consonanti prepalatal fricativa sorda /ʃ/, in esti caushu se encontra a minú in a posición intervocálica, pur exemplu, *caixa*, *bruixa* [LM], *coixu*, *puixal*, *queixu* [V], *xabón* [MV], *xinxa* [V].

Tamén utilizamus a letra «X» in algús topónimus cumu *México*, *Oaxaca*, *Texas*, dundi representa a consonanti velal fricativa sorda /x/.

DÍGRAFU XH

U dígrafu «XH» se correspondi cun u fonema prepalatal fricativu sonoru /ʒ/, que nun existi in valverdeiru. In lagarteiru i mañegu se encontra normalmente in posición intervocálica, in mañegu tamén a u iniciu de palabra, pur exemplu in as palabras, *coixha*, *surtixha*, *viaixhi*, *queixhu*, *lagartixha*, *aixhual*, *ixhenti* [L], *xhenti* [M], *xharra* [M].

LETRA Y

A letra «Y» iquivali a u fonema apruximanti palatal sonoru /j/, solu apareci a u iniciu da sílaba, *mayu*, *yogur*, *saya*, *ya*, *yema*, *yesu*, *cayá*, *yantri* [M].

LETRA Z

A letra «Z» representa u fonema interdental fricativu sordu /θ/. Normalmente apareci antecedendu as vocais *a*, *o*, *u*, in as secuencias *za*, *zo*, *zu*, pur exemplu, *zafra*, *zumu*, *azul*, *azá*, *azuela*, *zarza* [LV], *zaprima* [L], *zinc*.

¹ Esti ushu da letra «X» se puría ivaltal pur a solución fonética, escribindu «S» in tós estis contextus. Esta opción le quitaría a calga a letra «X»; sin embargo, us falantis, pur istal escolarizaus in castellanu, ya istán acostumbraus a certa imagin gráfica das palabras, pur esta razón é máis intuitivu escribil as palabras de maneira paricia a u que istán acostumbraus, *textu* in ve de **testu*.

2.5 ACINTUACIÓN

A tildi diacrítica de acentu se usha de maneira paricía a u castellanu, cun a ixcepción dus diptongus decrecientis u final da palabra.

Levan tildi as palabras agudas, as que tenin a última sílaba tónica, si istán acabás in unha vocal, u in *-n* u *-s*, pur exemplu, *zamarrá*, *cuurní* [LM], *marrón*, *caixón*, *atrás*, *Borrallás*, *gavilán*, *azafrán*.

Levan tildi as palabras llanas, as que tenin a pinúltima sílaba tónica, si istán acabás in unha consonanti que nun sea *-n* ni *-s*, pur exemplu, *fácil*, *cárcil*, *inútil*, *cáncer*, *caníbal*.

Levan tildi tós palabras isdrújulas, as que tenin a antipinúltima sílaba tónica, pur exemplu, *sábadu* [LV], *bálagu*, *lámpara*, *águila*, *últimu*, *plátanu*.

Levan tildi tós palabras sobreisdrújulas, as que tenin a sílaba tónica anterior a antipinúltima, pur exemplo, *cómpramulas* [L].

As palabras monosílabas, pur regla xeneral, nun levan tildi, *a*, *pan*, *dal*, *bar*, *ca*, salvu algús monosílabus tónicos, ispicificaus in a tabla 1, que levan unha tildi diacrítica pa diferencialus du sei correlatu átonu. In consecuencia, se iscribin sin tildi as palabras *mi* i *el*, porque son monosílabas sin a nicisiai de diferenciales. In us caushus relevantis se acintúan tamén us plurais correspondentis dus sustantivus i adjitivus ixpostus in a tabla 1, *tó*, *tós*, *mú*, *mús*.

Ademais de estis monosílabus, se acintúan us interrogativus *¿qué?*, *¿cómu?*, *¿cuál?* *¿cuántu?* i us ixclamativus *¡dóndi vas!*, *¡qué fais!*, igual que in castellanu.

Acentu

AGUDA - acentu in a última sílaba, *falal*.

LLANA - acentu in a pinúltima sílaba, *garabatu*.

ISDRÚJULA - acentu in a antipinúltima sílaba, *águila*.

SOBREISDRÚJULA - acentu in a anterior a antipinúltima, *cómpramulas* [L].

A maneira de iscribil as tildis diacríticas de acentu é paricía a u castellanu, salvu que as palabras agudas que tenin un diptongu decrecienti (*au*, *ou*, *eu*, *ai*, *oi*, *ei*) in a última sílaba, se iscribin sin tildi, pur exemplo, *comprau*, *fallau*, *faleis*, *falei*, *bebeis*, *centeu*, *ademais*, *despois*, *vocais*.

2 Ortografía

sin tilde	cun tilde
da (de + a) <i>prip.</i> + <i>art. ditir. f.</i>	dá 3. ^a sg. presheinti, v. <i>dal</i> dá 2. ^a sg. imperativu, v. <i>dal</i>
das (de + as) <i>prip.</i> + <i>art. ditir. f.</i>	dás 2. ^a sg. presheinti, v. <i>dal</i>
de <i>pripusición</i>	dé <i>adj., m. i f.</i> númiru 10 dé 1. ^a i 3. ^a sg. presheinti subj., v. <i>dal</i>
do [M] (de + o) <i>prip.</i> + <i>art. ditir. m.</i>	dó 3. ^a sg. perf. simpli, v. <i>dal</i> dó [L] 1. ^a sg. presheinti, v. <i>dal</i>
e [MV] <i>cunxunción</i>	é 3. ^a sg. presheinti v. <i>sel</i>
la (le + a) <i>pron.</i>	lá [V] <i>adv. cast. allá</i>
le <i>pron.</i>	lé 3. ^a sg. presheinti, v. <i>lel</i> lé 2. ^a sg. imperativu, v. <i>lel</i>
lo <i>inetrj.</i> lo [M] (le + o) <i>pron.</i>	ló <i>m. cast. lodo</i>
lu [LV] (le + u) <i>pron.</i>	lú <i>f. cast. luz</i>
ma (me + a) <i>pron.</i>	má <i>adj. cast. mala</i>
mais <i>cunj. adversativa</i>	máis <i>adj., adv., m.</i>
mo [M] (me + o) <i>pron.</i>	mó <i>f. cast. muela</i> mó [LM] <i>m. cast. modo</i>
mu [LV] (me + u) <i>pron.</i>	mú <i>m. cast. mulo</i> mú [M] <i>adj., m. cast. mudo</i>
na (in/en + a) <i>prip. + art. ditir. f.</i>	ná <i>f., pron. indifiniú</i>
no <i>adv. neg.</i> no [M] (en + o) <i>prip.</i> + <i>art. ditir. m.</i>	nó [V] <i>m. cast. nuez</i>
nu [LV] (in + u) <i>prip.</i> + <i>art. ditir. m.</i>	nú <i>m. cast. nudo</i>
pa <i>pripusición</i>	pá <i>f. cast. pala</i> pá <i>f. cast. paz</i>
se <i>pron. personal</i>	sé 3. ^a sg. presheinti, v. <i>sabel</i> sé [M] <i>f. cast. sed</i>
si <i>cunxunción</i>	sí <i>pron., adv.</i>
to [M] (te + o) <i>pron.</i>	tó <i>adj., cuantificadol</i>
tu [L] <i>adj. pusisivu</i> tu [LV] (te + u) <i>pron.</i>	tú <i>pron. pers.</i>

Figura 1. Us monosílabus que levan tilde diacrítica

Us diptongus, secuencias de dos vocais prununciás dentru da mesma sílaba, se acintúan siguindu as regras xerais, *guapa, gracia, tradición, crialu, cambió, adiós* [LV].

As palabras agudas, que tenin un diptongu decrecienti (*au, ou, eu, ai, oi, ei*) in a última sílaba se iscribin sin tildi, pur exemplu, *comprau, falau, faleis, falei, be-beu* [LV], *resultau* [MV], *ademaís, des-pois, vocais*. In cambiú, as llanas que acaban in un de estis diptongus levan a tildi diacrítica, *núcleu* [MV]. Esta é a única regra que nun cuincidi cun u castellanu, se aplica cun mutivu de riducil a cantiai de tildis.

Us hiatus, secuencias de dos vocais que nun se prununcian dentru da mesma sílaba, folmaus pur dos vocais abertas u meyas (*e, a, o*), que tradicionalmenti se chamaban «fortis», siguin as regras xerais de acintuación, *león, leal, poeta, creó, chapoa, caótico, maestra*.

Us hiatus folmaus pur unha vocal fechá (*i, u*), tradicionalmenti chamá «débil», tónica, i oítra «forti» (*a, e, o*) átona, u pur dos vocais fechás, sendu unha de elas tónica, levan sempris unha tildi diacrítica pa marcal que nun se trata de un diptongu, pur exemplu, *púa, tíu, túa, país, ríu, divirtíu, bibía, súa*.

Us hiatus folmaus pur dos vocais idénticas siguin a regra xeral, *creencia, rii* [MV], *leel* [MV].

Us adverbios acabaus in *-menti* se marcan cun unha tildi diacrítica si us adjectivus dus que se folman levan tildi, *fácil - fácilmenti, linda - lindamenti, adecuá - adecuámenti*.

Nun se marca cun tildi u adverbio *solu* in u sintíu de *solamenti*, ni us demostrativus *esti, esta, esi*, etcétera.

• ¡Esti se pensa que vamus a cantal villancicus! (fala_lag_309).

▪ Esta regra de monosílabus cun tildi me pareci un poicu cumplirá.

▫ A mi tamén, pero así quedamus in as discusiós. De tós maneiras, si nun acertas i iscribis pur exemplu, *tó* sin tildi, tampocu é un fallu gravi.

▪ Me vo a isforzal, pero nun te prometu ná.

▫ Vali, u isforzu conta.

2.6 CONTRACCIÓS

A cumbinación de algunhas pripusicións cun u artículu ditirminau normanlmenti resulta in a prununciación riducía, pur exemplu *a + a = a, a + u = u* [LV], *a + o = o* [M], etcétera, *vo a u campu* [L] = *vo u campu* [L]. A ortografía ten a pusibilidai de reflejal as queyas vocálicas que se pruducin cuandu se encontra unha

2 Ortografía

pripusición a u lau du artículu. Sin embargu, isu nun significa que as folmas contraías foran ubligatorias.

	U [LV]	O [M]	A	US [LV]	OS [M]	AS
A	u	o	a	us	os	as
DE	du	do	da	dus	dos	das
IN, EN	nu	no	na	nus	nos	nas
PA	pu	po	pa	pus	pos	pas

Figura 2. As pusiblis contraccións de pripusición + artículu ditirminau

In a tabla se ixponin as contraccións de pripusicións cun u artículu ditirminau que se poyin utilizal. Aun así, in esta publicación se iscribin normalmenti de folma contraía solu algunhas cumbinacións das pripusicións *de* i a vedis *a* cun u artículu ditirminau, as demais se iscribin separás.

As contraccións cun a pripusición *a* poyin, ademais, risultal cunfusas i dificultal a comprensión du textu. In tal caushu é prifiribli, i máis lóxicu², iscribil us dois elementus pur separau in ve de ushal unha tildi diacrítica pa marcal a contracción, pur exemplu, *mandó a u mayol que aquela noiti fidera a guardia* [L], in ve de, *mandó u mayol que aquela noiti fidera a guardia* [L], dundi a palabra *mayol* se refieri a u fillu mayol.

In risumin, si u autol desea facilitali a comprensión a us lectoris, ten a pusibilidai de iscribil us dois elementus pur separau. In cambiu, si desea reflejal fielmenti a fonética da lingua, poi utilizal a versión riducía. Estas dus pusibilidais se correspondin cun u ushu real, porque us falantis se apruvitan das dus versións cuandu falan i cuandu iscribin.

- A mi me gustaría iscribil as oracións interrogativas sin u signu inicial, simplimenti: *Qué comis?*
 - A mi tamén, ademais, siría mutu máis prácticu, pero tamén hai que respetal que us falantis istán acostumbraus a iscribil estis signus iniciais, porque us iscribin in castellanu.
- Pero u castellanu nun é un modelu pa esta gramática i ortografía.
 - Tes radón, pur isu us signus iniciais istán solu «recomendaus», i ademais, máis ben pa us iscritus formais.
- Así que si nun us iscribu nun pasa ná.
 - In absolutu.
- Gracias.

² A sulución é máis lóxica, porque se trata de dois elementus átonus. Si a tildi marca a diferencia intre u tónico *dá* (verbu *dal*), que de verdais leva acentu, in contrasti cun u átonu *da* (*de* + *a*), que nun u leva, careci de lóxica supoñel que dois elementu átonus se cunvirtin in un tónico, é idel, *a* + *a* sempris resulta in unha *a* átona.

- *ei hasta que nun foi u colegiu nun sabía u que eran as alcachofas* (fala_lag_013b)
- *diju non nun está pos foi a u comerci* (fala_val_104)
- *ya sabis que foran u algodón* (fala_lag_201a)
- *¡Aquí ven un exploradol!, diju cuandu víu u principiñu*. (fala_val_502)
- *culnitas se ushaban cuandu dibamus o campu* (fala_man_008d).

Nun se recomenda utilizal as contraccións cun u artículo inditirminau, aunque se producen, a vedis, in a expresión oral.

2.7 MAYÚSCULAS I PUNTUACIÓN

As mayúsculas i minúsculas se escribin in us *mismus caushus* que in castellanu. A única excepción é a diminución da lingua *A Fala*, que se escribi cun artículo i cun mayúscula, pa nun ocasional confusión cun a palabra *fala*, in u sintío de un sistema lingüístico específico, subordinado a lingua, cumu in a *fala de Graná*. In combinación cun a preposición hai que escribil u nomi da lingua pur separau, *de A Fala*, igual que oitrus nomis propios que levan u artículo, *de As Ellas*, in *Us Foyus* [L].

Us signos de puntuación se ushan da mesma maneira que in castellanu. Us signos de interrogación i exclamación a u principiu da oración son recomendablis, particularmenti in un escrito formal, mentras que se poi prescindil de elis in us *textus menus formais*.

Pur rados prácticas nun se ushan apóstrofis, sin excepción.

▪ Tú sabis ben comu escribil as comas, puntus i comas i tó, pero pa mi é difícil.

▫ Nun creas que u sé. Pa mi tamén é difícil. Ademais, me pareci poicu importantí.

▪ Ei nunca sé mui ben dónde puñelas. Me pareci que us lingüistas solu mus querin cumplical a vida.

▫ Bueno, parcialmente tes razón, pero non de tó. A vedis as comas sobran i encima é mui cuestionabli dónde dibirían puñelsi, in cambiu, a vedis aixhúan inténdel ben u textu. In general, dibirían correspondel cun as pausas que fais cuandu falas.

▪ Vali, pero ca un femus as pausas de maneira differenti.

▫ Sí, isu é verdais, pero tamén a vedis cuincidimus.

▪ Me explicaban que as comas poyin cambial u significau, pero é un poicu mintira, ¿a que sí?

▫ Sí, é un poicu mintira, us exemplos que se suelin ushal pa demostralu normalmente carecin de contextu.

▪ Así que si nun as ushu nun pasa ná.

▫ Tú tranquilo, ushas cumu millol sepas, tampocu custa tantu.

2.8 PALABRAS FRECUENTIS CUN SIBILANTIS

É frecuente que as sibilantis que nun existen en castellanu ocasionin dúbidas en u momentu de escribir. A lista de palabras que se ofrece a continuación especifica as grafías in as palabras frecuentes. U ordin alfabéticu sigui a primeira columna, a versión valverdeira.

«S» = /s/, «SH» = /z/, «X» = /ʃ/, «XH» = /ʒ/, «DX» = /dʒ/		
valverdeiru	mañegu	lagarteiru
adj. acabaus en <i>osu, osa</i> , p. ej. <i>cariñosu, sa</i>	adj. acabaus en <i>oshu, osha</i> , p. ej. <i>cariñoshu, sha</i>	adj. acabaus in <i>oshu, osha</i> , p. ej. <i>cariñoshu, sha</i>
abaju	abaixu	abaixu
ajudal	aixhual	aixhual
añeju, ja	aneixhu, xha	aneixhu, xha
aposal	apoixhal	apuixhal
atillu	ateixhu	atixhu
axín	pimentu	pimentu
ayuntamentu	axhuntamentu	aixhuntamentu
bajal, baju, ja	baixal, baixu, xa	baixal, baixu, xa
beixu	beixhu	beixhu
bixal	beixhal	bixhal
bruja	bruixa	bruixa
caixa	caixa	caixa
calleja, callejón	caleixha, calixhón	caleixha, calixhón
camisa	camisha	camisha
camiseta	camisheta	camisheta
cangreju	cangreixhu	cangreju
casa	cashu	cashu
casal	cashal	cashal
casau, sá	cashau, shá	cashau, shá
casi	caishi	cashi
casu	cashu	caushu
causal	caushal	caushal
ceja	ceixha	ceixha
cereza	cereixha	cereixha

coixa	coixha	coixha
coixu, xa	coixu, xa	coixu, xa
dejal	deixal	dixal
devesa	devesha	devesha
enxiva	xhindxiva	indxiva
estojal	estoixhal	istuixhal
extranjeiru, ra	extrandxeiru, ra	ixtranjeru, ra
ferrumbrosu, sa	furruxhentu, ta	firruixhentu, ta
floju, ja	floixu, xa	froixu, xa
frenjón tenru	freixhón	frendxón
frixil	frixhil	frixhil
fullús	fulixhi	furuixhi
genti	xhenti	ixhenti
gineta	xhineta	ixhineta
granja	grandxa	grandxa
guisal, guisu	guishal, guishu	guishal, guishu
hoixi	hoixhi	hoixhi
iglesia	igleixha	igreshia
interesanti	intereshanti	intereshanti
jabaril, la	xhabaril, la	jabalí, lina
jara	xhara	ixhara
jarra	xharra	ixharra
jaula	xhaura	ixhaura
jorná	xholná	ixholná
jovis	xhovis	ixhovis
juntu, ta	xhuntu, ta	ixhuntu, ta
justicia	xhusticia	justicia
justu, ta	xhustu, ta	ixhustu, ta
lagartija	lagartixha	lagartixha
laixa	laixha	laixha
lenguaji	lenguaixhi	lenguaji
longi	londxi	londxi
mariposa	maripoixha	maripoixha
mesa	mesha	mesha

2 Ortografía

mixel	mixhal	mixhal
monja	mondxa	mondxa
moraleja	moraleixha	moraleixha
naranja	narandxa	narandxa
pesal, pesu	peshal, peshu	peshal, peshu
pillica	peleixha	peleixha
pimentón	aixín	aixín
pisal, pisá	pishal, pishá	pishal, pishá
porcu, ca	lixoshu, sha	lixoshu, sha
presental	presental	prishental
queixa	queixa	queixa
queixu	queixhu	queixhu
regaixal	muruxha	regaixhal
represental	represhental	represhental
risa	risha	risha
rosa	rosha	rosha
salvaji	salvaixhi	salvaji
sortija	surtixha	surtixha
tesoiru	teshoiru	teshoiru
texón	teixhón	taixón
tijeira	tixheira	tixheira
tinaja	tinaixha	tinaixha
usal, usu	ushal, ushu	ushal, ushu
ventaja	ventaixha	ventaixha
viajal	viaixhal	viaixhal
viaji	viaixhi	viaixhi
xabón	xabón	ixabón
Xálima	Xálima	Xálima
xenru	xhenru	ixhenru
xinxá	dxindxa	ixhindxa
xugal, xogu	xhugal, xhugu	ixhugal, ixhogu
xugueti	xhugueti	ixhugueti
zanja	zandxa	zandxa

Figura 3. Palabras cun sibilantis

3 FONÉTICA I FONOLoxÍA

3.1 Discripción dos soníos

- 3.1.1 Fonética
- 3.1.2 Sonío
- 3.1.3 Fonema
- 3.1.4 Fonoloxía
- 3.1.5 Transcripción fonética
- 3.1.6 Vocais i consonantis

3.2 Sistema vocálico

- 3.2.1 Vocais
- 3.2.2 Variación vocálica

3.3 Sistema consonántico

- 3.3.1 Consonantis
- 3.3.2 Obstruyentis uclusivas
- 3.3.3 Obstruyentis fricativas
- 3.3.4 Sibilantis
- 3.3.5 Sonantis
- 3.3.6 Variación consonántica

3.4 Elementos estruturais i suprasegmentais

- 3.4.1 Sílaba
- 3.4.2 Secuencias vocálicas
- 3.4.3 Grupos consonánticos
- 3.4.4 Soníos protéticos
- 3.4.5 Acentu
- 3.4.6 Intonación

3.1 DESCRIPCIÓN DUS SUNÍUS

A discripción detallá de us aspectus fónicus mus aixhúa a intendel millol as reglas de funcionamentu de unha lingua in a comunicación humana. Estis aspectus foran de interés ya pa us istudioshus in a antigüedai, pur isu Pānini confeccionó unha discripción miticulosa du sánskritu in u siglu IV antis da nosa era, comentá pur Patañjali un siglu despois. Gracias a us cuñucimentus de fonética us finicius foran capá de istablecel u alfabetu consonánticu in u siglu XIII antis da nosa era, que dó urigin a u alfabetu árabi, hebreu, cirílico i tamén a u latinu. A discripción fonética de A Fala mus aixhuará a idintifical us seis suníus, us seis elementus suprasegmentais i tamén a su abundanti variación.

3.1.1 Fonética

A ciencia que istudia i discribi us suníus i us elementus suprasegmentais de unha lingua humana se chama fonética. Esta se ucupa da producción, transmisión i de a percepción dus suníus, cun u cual a puemus dividil in tres ramas: fonética articulatoria, fonética acústica i fonética auditiva. As tres ramas tenin u sei apoyu in as ciencias naturais. In u caushu da fonética acústica se trata de física, mentras que as oitras dúas apruvitan us cuñucimentus de anatomía i fisiología. A fonética se infoca sobre tó in as cualidais físicas dus suníus que componin unha lingua. A fonética articulatoria istudia us órganus que participan in a producción dus suníus, difinindu us puntos i modus de articulación, a actividai das cordas vocais i pur dóndi sai u airi. A fonética acústica analiza as cualidais das ondas sonoras, que se poyin reflejal, pur exemplu, in ispectrogramas i oscilogramas. Antigua-menti se ushaban apparatus análogus pa midil a frecuencia, amplitú, formantis i oitras cualidais acústicas; sin embargo, actualmenti mus apruvitamus dus programas de software, que son máis exactus i incima máis fáciles de ushal. A fonética auditiva, quizás a menus desarrollá, cunsidera us suníus desde u puntu de vista du receptol infocándusi in a percepción i interpretación das ondas sonoras.

3.1.2 Suníu

In A Fala us suníus se prудucin, igual que in tós linguas indoeuropeas, pur a seya du airi desde u pulmón pa fora. Cuandu falamus, as nosas cordas vocais vibran i, ixhuntu cun a boca (labius, lingua, dentis, cavidai bucal, etcétera), folman suníus un tras oitru in unha cadea. Us suníus son us segmentus mínimus da nosa fala, se caracterizan pur rasgus articulatorius que mus pilmitin diferencialus intre elis. Alarcos Llorach (2000, p. 26) usha unha metáfora comparandu us suníus cun frutas, que poyin tel aspectus diferentes, pero fácilmenti distinguimus intre manzanas, peras, narandxas i migrás. Ademais, si mus imaginamus u suníu

/n/ cumu unha manzana, notamus que in as palabras *cana*, *candil* i *canchu*, pronunciamus as /n/ de maneira diferente, pur influencia dos suníus vidiñus. In a palabra *cana* ['kana] u puntu de articulación é alveolal, in a palabra *candil* [kaŋ'dil] é dental, i in a palabra *canchu* ['kaɲtʃu] é palatal. Us diferentes suníus [n], [ɲ] i [ɲ] us puemos imaginal cumu diferentes tipus de manzanas, in u supermercau mus ofrecin golden delicious [n] (amarelu), granny smith [ɲ] (verdi) u royal gala [ɲ] (colorau). Sin embargo, si pidimus a mesma pesoa pronuncial dé vedis a palabra *cana*, as [n] nun serán iguais, un análisis detallau mus revelará diferencias minúsculas, igual que non tós golden delicious son iguais, algunhas son máis grandis, outras máis amarelas, pero nun as cunfundimus cun granny smith, que son mui verdís. De tós maneiras, us diferentes tipus de manzanas sempris us idintificamus cumu manzanas, i as distinguimus de outras frutas, tal cumu distinguimus a /n/ de outros suníus.

3.1.3 Fonema

Us suníus nun tenin niñún significau de pur sí, pero algús mus pilmitin distinguil us significaus das palabras, pur exemplu, *cana* i *caña*. Intre /n/ i /ɲ/ hai unha diferenca de tal grau que son capá de dali diferente significau as dúas palabras. Si volvemos a metáfora, tindríamos dúas frutas diferentes, manzanas i narandxas. In ca lingua i xisti un repertori limitau de unidais que se distinguin dos demais tantu, que poyin diferencial as palabras. Us segmentus que tenin esta capacidai se chaman «fonemas». In u mismu contextu incontramus tamén outros suníus cun rasgu distintivus: *cama*, *caza*, *capa*, *cara*, i tós estis: /m/, /θ/, /p/, /r/, son fonemas diferentes, son outras frutas distintas, peras, morandinas, migrás, agruñus, etcétera. Us fonemas son modelus, pero a su realización concreta nun é sempris idéntica. Igual que manzanas, temos diferentes tipus de narandxas, pero as distinguimus ben das migrás i peras. Un fonema nun ten cualidais articulatorias i acústicas exactamenti difinías, se trata de un modelu, que temos in a nosa menti, i que mus silvi pa distinguil intre unidais.

Fonema

Us fonemas son conceptus mentais pur us que somos capá de diferencial u significau das palabras. As palabras *cana* i *caña* ijimplifican que a *n* i a *ñ* representan dois fonemas distintos.

ALÓFONU

Us fonemas son frutas diferentes; sin embargo, cumu hemus demostrau anteriormente in as palabras *cana*, *candil* i *canchu*, as manzanas poyin sel de diferentes tipos, in u caushu de estas tres palabras a variación dependi da cualidai dus suníus vidiñus da /n/. Igual será diferente a pronunciación da /b/ in a palabra *alambiqui* in comparanza cun *albarda*, a primeira uclusiva [b] i a segunda apruximanti [β]. Estas variantis de un fonema se chaman «alófunus» i poyin dependel da posición in a palabra, pero tamén das preferencias individuais, pur exemplu, a palabra *araña* se poi prununcial de maneira cuidadosha cumu [a'raɲa], cun a pircusiva (vibranti simpli) que fai unha uclusión [ɾ], pero tamén in un contextu menos cuidau [a'ɾaɲa], sin uclusión completa [ɾ]. Estas dus variantis son alófunus du fonema /r/ que dependin du nosu idiolectu u du istilu que ushamus in u momentu de falal.

ASIMILACIÓN

In u procesu de asimilación us suníus cambian us seis rasgos normalmente pur a influencia dus suníus adyacentis. Si u anterior influyi a u posterior se trata de asimilación prugrisiva, si é u revés falamus de asimilación rigrisiva, i si us suníus se prestan cualidais mutuamenti falamus de asimilación ricíproca. U rasgu que se trasmiti poi sel a sunuridai, asimilación de sunuridai, pur exemplu, in a palabra *disgustu* [diʒ'ʝuʂtu] a apruximanti velal sonora [ɣ] presta a sunuridai a [s] anterior que se realiza de maneira sonora [z]. Si u rasgu afectau é u puntu de articulación, pur exemplu, in as palabras *un barrenu*, adientramus a primeira [n] prununciandu [um] cun unha nasal bilabial sonora [m] pur influencia da bilabial [b] que le sigui. In us exemplos anterioris de *candil*, *canchu* i *bancu* tamén se mudificó u puntu de articulación da [n]. De igual maneira poi velsi afectau u modu de articulación, pur exemplu, a [o] prununciá de maneira nasal [õ] in as palabras *onci* ['õnθi] [V], *ondi* ['õndi] [LM].

3.1.4 Fonología

Us istudius de fonética i fonología tenin unha estreita relación intre sí, compartin a mitudulugía de istudiu i a su dilimitación nunca é exacta. In general, a fonética se ucupa das cualidais acústicas i discripción dus suníus desde u puntu de vista das sus cualidais físicas, mentras que a fonología acintúa u aspectu funcional, istudia u funcionamentu dus suníus in u sistema da lingua. De esta maneira a fonología se apruvita mutas vedis, da discripción fonética. Pa fonología son máis importantis us fenómenos que implican un cambiu de significau, i pur tantu

ixamina máis us fonemas i menus as diferencias intre us alófunus individuais, porque us fonemas componin u sistema fónico da lingua.

3.1.5 Trascriptión fonética

A ortografía convencional nun istá diseñá pa representhal de maneira gráfica us suníus de unha lingua, pur isu se ushan in fonética i fonoloxía símbolos gráficos especiais de trascriptión fonética. Cun u fin de regularizal a trascriptión de linguas diferentes se istableceu in 1888 u Alfabetu Fonéticu Internacional (AFI), que pilmiti a descripción de sistemas mui diversos. Desde intoncis u alfabetu vai mudificándusi i ampliándusi, cun a última actualización in 1997. Esti alfabetu se caracteriza pur tel unha correspondencia fija i difinía intre u símbolo, que poi sel unha letra u señal diacrítica, i u suníu. Se ha istablicíu tamén a convención de que us símbolos que representhan us suníus i pertencin a fonética se trascriptin intre corchetis [], mentras que us que representhan a us fonemas i se relacionan cun a fonoloxía se trascriptin intre barras / /. In general, us lingüistas poyin rigistral us suníus de unha lingua cun mayol u menol precisión, poyin rigistral solu us fonemas u tamén us seis alófunus. A trascriptión máis convenienti sempris dependi da finalidai du istudiu. U exemplu da trascriptión fonética é solu un dus mutus que se poyin fel, porque tamén é pusibli rigistral a apertura vocálica u oitrus detallis finus.

- ¿Fonética i fonoloxía nun son a mesma coixa?
- Non. Soa paricíu, se ucupan de coixas paricias pero hai diferenxia.
- A mi me soa u mismu. Lo, ¿cuál é a diferenxia intoncis?
- A fonética describi as cualidais dus suníus mentras que a fonoloxía se interesha pur a su función in u sistema da lingua. Pur exemplu, cuando didis *maire* in lagarteiru a vedis alalgas a *e* final, pero isu nun cambia u sintú, é un rasgu fonéticu; sin embargo, si cambias a vocal final tantu que chegas a *mairi*, ya ten oitru significau, é un rasgu fonolóxico.
- Vali, mu apuntaré.

Trascripción

U mei amigu é de As Ellas pero agó vivi in Valverdi du Fresnu. [L]

FONÉMICA

/u mei a'migu 'e daʒ 'eɫaʒ | 'pero a'go 'bibi in bal'berdi du 'fɾɛʒnu/

FONÉTICA

[u mei a'miɣu 'e ɔaʒ 'eɫaʒ | 'pero a'ɣo 'βiβi im bal' βɛrði ɔu 'fɾéʒnu]

In a trascripción fonémica solu aparecin us fonemas, in a trascripción fonética se rigistran us alófunus cun máis u menus detallu.

3.1.6 Vocaís i consonantis

U sistema fonolóxicu de A Fala istá compostu de 29 fonemas, 24 consonánticus máis 5 vocálicus.

As frutas as puemus aixhunta in grupus máis grandis según as sus caractirísticas, i discirnil, pur exemplu, us frutus secus, as nodis, almendras, etcétera. Da mesma maneira puemus agrupal us suníus i fonemas según as sus cualidais acústicas i articulatorias. Us dois grupus principais que tradicionalmenti distinguimus son as vocaís i as consonantis. As diferencias as notamus in a su formación. As vocaís nun le ponin obstáculos a u airi que sai du pulmón, mentras que as consonantis sí. As diferencias acústicas se debin a su formación differenti, as vocaís son suníus cun onda acústica periódica, in cambiu, as consonantis tenin presenti u componentu du ruíu, que pruduci u pasu du airi pur u obstáculos.

As vocaís poyin folmal u nucliu da sílaba, ademais poyin folmal unha sílaba elas solas. In A Fala as consonantis nun tenin esta capacidai.

3.2 SISTEMA VOCÁLICO

3.2.1 Vocaís

Unha das características fundamentais das vocaís é que u airi, que sai de us pulmós pur a cavidai bucal, nun encontra obstáculos, é idel, sai librimenti; a oítra é que esti airi fai vibrar as cordas vocaís i así tós vocaís son sonoras. U suníu resultanti dependi da folma das cavidaís supraglóticas que caushan a resonancia da onda sonora. A folma das cavidaís é diferenti pa ca vocal, ditirminá, pur exemplu, pur a pusición da lingua i us labius, i esta folma influyi in a mudificación dos tonus. Us tonus amplificaus se chaman formantis i a su frecuencia, particularmenti us primeirus dois formantis (F_1 i F_2), caracteriza acústicamenti a vocal resultanti.

In A Fala incontramus cinco vocaís que son capá de distinguil u significau das palabras: *vil - vel - sal - sol - sul*, así que u sistema vocálicu da lingua consta de cinco fonemas: /i/, /e/, /a/, /o/, /u/, que puemus clasifical, según as sus características articulatorias, pur a apertura i pur a pusición da lingua.

VOCAL	anterior	central	posterior
fechá / alta	i		u
meia	e		o
aberta / baixa		a	

Figura 1. Sistema vocálicu de A Fala

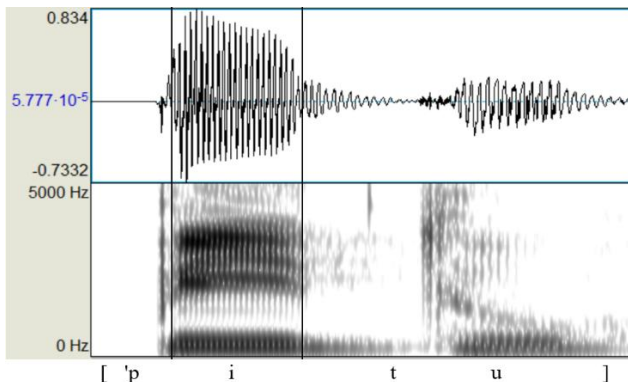

Figura 2. A vocal tónica [i] in a palabra *pitu* ($F_1 = 302$ Hz, $F_2 = 2\,254$ Hz)

3 Fonética i fonología

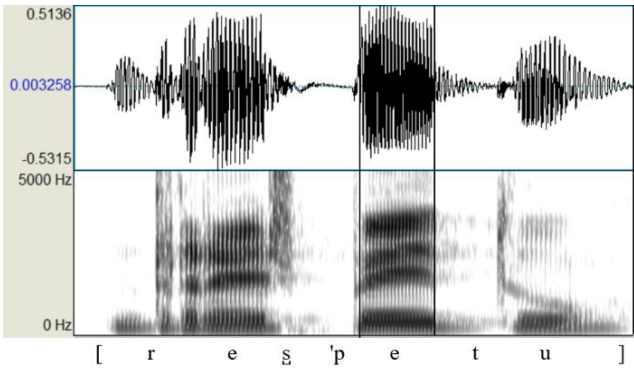

Figura 3. A vocal tónica [e] in a palabra *respetu* ($F_1 = 426$ Hz, $F_2 = 1\,898$ Hz)

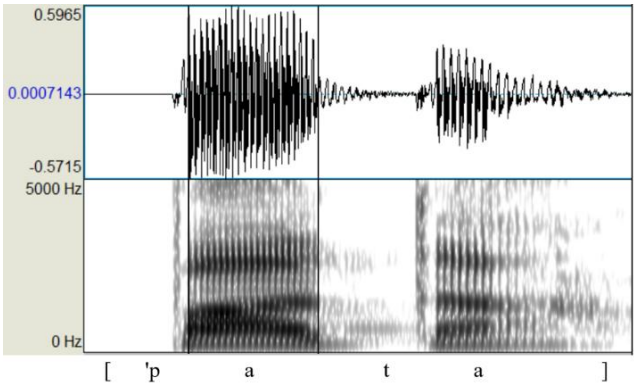

Figura 4. A vocal tónica [a] in a palabra *pata* ($F_1 = 744$ Hz, $F_2 = 1\,168$ Hz)

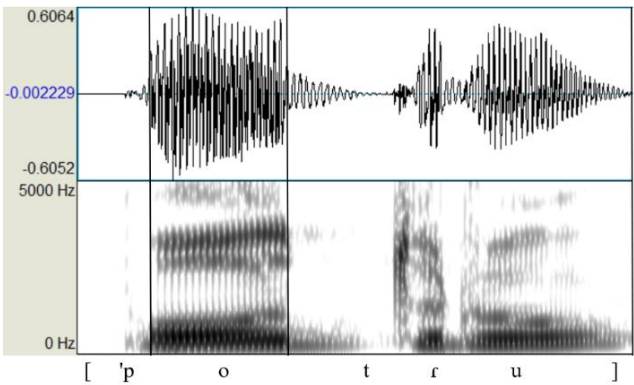

Figura 5. A vocal tónica [o] in a palabra *potru* ($F_1 = 448$ Hz, $F_2 = 821$ Hz)

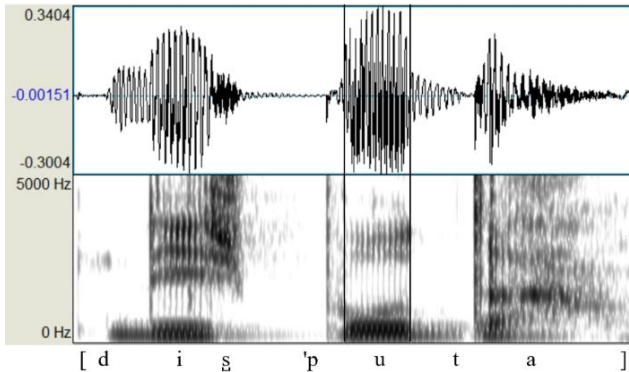

Figura 6. A vocal tónica [u] in a palabra *disputa* ($F_1 = 342$ Hz, $F_2 = 748$ Hz)

APIRTURA

A apertura vocálica ten tres graus, as vocais fechás: /i/, /u/; as vocais meyas: /e/, /o/; i a vocal aberta: /a/. Esti sistema de tres graus de apertura cuincidi cun u castellanu, cun u aragonés i cun u asturianu. In A Fala u contexto lingüístico influyi in a apertura das vocais, pur exemplu, in a palabra *capeas* a /e/ istá máis aberta que in a palabra *negru*, de maneira paricía incontramus unha /o/ máis aberta in a palabra *boa* in comparanza cun *abogau*; sin embargo, estas diferencias nun tenin carati distintivu, pur u tantu as realizacións diferentis son alófunus dos fonemas rispictivus.

PUSICIÓN DA LENGUA

U movimentu da lingua causha cambiis de vulumin intre a parti anterior i posterior da cavidai bucal i de esta maneira influyi in a resonancia i propiedais acústicas dos tonus. Sigún a pusición hurizortal da lingua clasificamus as vocais comu anterioris: /i/, /e/, unha vocal central: /a/, i dos vocais posterioris: /o/, /u/. A pusición virtical da lingua tamén ixhuga u sei papel, así que cuandu articulamus as vocais fechás /i/, /u/ a lingua istá in a pusición alta, cun /e/, /o/ se encontra in unha pusición intermeya, i a vocal aberta /a/ ten a lingua in a pusición baixa. A pusición da lingua se ve influía tamén pur u contornu in u que apareci a vocal, in consecuencia as realizacións concretas das vocais poyin sel máis palatalizás (anterioris) u velarizás (posterioris). Esta mudificación a observamus particulamenti cun a vocal /a/, pur exemplu, incontramus a realización máis palatalizá in a palabra *labiu*, mentras que in a palabra *pagu* istá máis velarizá.

3 Fonética i fonoloxía

LABIALIZACIÓN

In a discripción das vocais puemos cunsideral tamén outras características tanto articulatorias cumu acústicas. Unha de elas é a función dos labios, que mudifican a forma da cavidade bucal cando pronunciamos /u/ i /o/, pur iso chamamos a estas dos vocais labializás, in cambi, os labios carecen de función in a pronunciación de /i/, /e/, /a/, que son as vocais dislabializás.

NASALIZACIÓN

In A Fala unha vocal poi pronuncialsi de maneira nasal, é idel, que u airi nun sai solamenti pur a boca, sinón, parcialmente tamén pur u nariz. Isto ocurri cando unha vocal está seguida pur unha consonante nasal. Esta asimilación puemos observala, pur exemplo, in as palabras *man* ['mã] i *ten* ['tẽ]. In outros subsistemas das linguas románicas a nasalización poi tel a capacidade pa distinguil os significaus; sin embargo, in A Fala as vocais nasais son alófonos das sus respectivas orais.

VOCAIS TÓNICAS I ÁTONAS

U acento que recai in as vocais tónicas afecta a su pronunciación i as sus características acústicas. Primeiru, a inirgía articulatória das vocais tónicas é maior in comparación cun as átonas. In esti caushu son importantes as diferencias entre as vocais átonas i as tónicas, non os valores absolutos. Sigundu, esta maior inirgía afecta tamén a duración, as vocais tónicas suelin sel máis longas que as átonas. Aunque in A Fala nun existen as vocais longas cun carati distintivo cumu in outras linguas, a maior duración é un dos rasgos constituyentes das vocais tónicas, outra ve observau in comparación cun as átonas. Pur último, as vocais tónicas son máis estables, a variación as afecta menos que as átonas.

▪ A lingua que nun é oficial, nun é unha lingua de verdade.

▫ ¿Quén te ha dito iso?

▪ Nun sé. Iso se sabe pur si mesmo.

▫ Ei nunca he visto algo así. ¿Qué falan entonces os que teñen de lingua materna unha que nun é oficial?

▪ Nun sé. Tú cun os teus inreus lingüísticos sempre me levas a contraria.

▫ Ya te dixi que había 7 000 linguas in o mundo. ¿Cuántas crees que teñen a etiqueta de «oficial»?

▪ Nun sé, serán poucas cando preguntes así.

▫ Siguramente menos de o 5%. ¿I as demais? ¿Nun son linguas pur iso? Ei creu que a o tema de a oficialidade se le dá máis importancia do necesario.

▪ Vali, aun así me gustaría que fora oficial.

▫ A mi tamén.

In a posición átona u final de a palabra u sistema de cinco vocais queda practicamentei reducíu a tres /i/, /a/, /u/, pur esta radón é mui frecuentei que as palabras acabin cun unha de estas tres vocais, *fonti, cochi, vellu, cuellu, vella*, etcétera. Us falantis pircibin as tirminaciós das vocais fechás fácilmenti, i as valoran comu unha seña idintitaria. Sin embargo, é pusibli incontral ixcepciós, sobre tó as pri-pusiciós *sobre, desde, intre* [L], *entre* [MV], as cunjunciós *pero, que, aunque, porque* [MV], *purque/pulque* [L], as interjeciós *home, sape, oure* [L], *maire* [LM], palabras acortás cumu *cole, garde, profe*, i us préstamus sin mudifical, *eco, yudo, chucho, padrenuestro*.

CINCU CONCEPTUS

As cinco vocais folman cinco conceptus básicos i as sus realizaciós concretas poyin velsi afectás pur u contornu lingüísticu i a su ve, dependin de ca falanti. Pur esta radón as cualidais articulatorias i acústicas de ca elementu nun serán sempris iguais, sinón, que us mismus elementus se diferenciarán sutilmenti in función da su apertura, palatalización u velarización, nasalización, duración, etcétera; cun tó i cun isu, sempris corresponderán cun un dus cinco modelus mentais que us falantis relacionan cun as vocais.

COMPARANZA

U sistema vocálicu du latín clásico tiña cinco vocais cortas i cinco lalgas cun tres graus de apertura, in cambi, u latín vulgar substituíu a cantiai pur a apertura, i así dispuñía de seti elementus dividíus in cuatru graus de apertura.

VOCAL	anterior	central	posterior
fechá /alta	i		u
meyu fechá	e		o
meyu aberta	ɛ		ɔ
aberta / baixa		a	

Figura 7. Sistema vocálicu du latín vulgar

Esti sistema dó urigin as linguas pininsularis, menus u euskera i u caló. Algunhas linguas siguin mantendu us cuatru graus de apertura, portugués, galegu, mirandés, catalán, aranés i valencianu, mentras que oitras reduciran us graus meyas /e/, /ɛ/ > /e/, i /o/, /ɔ/ > /o/, pa un solu elementu, castellanu, aragonés, asturianu i tamén A Fala. Esta reducció vai acompañá in castellanu, aragonés i asturianu

cun a diptongación posterior do elementu meyu aberto /ɛ/ > /ie/, /ɔ/ > /ue/, pur exemplu, in as palabras castellanas *tiempo*, *miedo*, *puerta*, *nuevo*.

A Fala ten u sistema vocálicu riducíu a tres graus de apertura, rasgu que a diferencia notablamenti das oitras linguas do uccidenti pininsulal, portugués, galegu i mirandés. Pur oitru lau, cuincidi cun u portugués i u galegu in a non diptongación, *tempu*, *meu*, *porta*, *novu*, que puiría indical unha ivolución parcialmenti compartía.

3.2.2 Variación vocálica

In A Fala incontramus abundanti variación das vocais *i/e* i *u/o*. Esti tema é mui compleju, incluyi as cuestiós da idintidai, i pur u tantu é mui importantu pa us falantis. A función comunicativa de unha lingua é sin duda a primaria; sin embargo, a función idintitaria nun ten menos importancia i particulamenti in u caushu das linguas minurizás us falantis suelin acintual esti aspectu. U valol simbólicu das vocais se demostró in u projectu lexicográfico cuandu us miembrus da cumunidai feyan as correccións du *Diccionariu* (Valeš 2021), intre u 80 i u 90% de estas correccións tocaban u tema das vocais i a su variación. In estas situacións a vedis us falantis ampliaban as pusibilidais, dixandu ividencia du ushu de dus vocais alternativas, mentras que in oitrus caushus reclamaban unha sola pusibilidai, a vedis distinta das variedais vidiñas. In risumin, nun queda duda de que u valol simbólicu, u idintitariu, das vocais fechás é mui importantu pa us falantis. A variación das vocais a incontramus tantu comparandu as tres variedais, us factoris diatópicus, cumu dentru de ca unha de elas, factoris diastráticos. A su influencia a tenin tamén as variablis lingüísticas, sobre tó a pusición da vocal in a palabra.

Variación vocálica *i/e*, *u/o*

Us patrós de variación vocálica nun se fundamentan in unhas regras fixas, pero observandu as frecuencias de ushu pueumus idintifical factoris que influyin in esta variación. Un de elis é u diatópicu, as diferencias intre as tres variedais. Pur u tantu pueumus afirmal que as realizacións cun *i-*, *u-* iniciais son máis frequentis in lagarteiru, pur exemplu, *istá* [L], in comparación cun as oitras variedais, *está* [MV]. Istu nun significa que tós lagarteirus prununciin *i-*, *u-* iniciais, tamén hai algús que suelin ushal *e-*, *o-*, igual que hai mañegus i valverdeirus que prununcian *istá*.

PUSICIÓN	lagarteiru	mañegu	valverdeiru
tónica	ixcepcional	ixcepcional	ixcepcional
átona inicial de palabra	i-, u-	e-, u-/o-	e-, o-
átona interiol de palabra	-i-, -u-	-i-, -u-	-e-, -o-
átona final de palabra	ixcepcional	ixcepcional	ixcepcional

Figura 8. Risumin da variación das vocais *i/e*, *u/o*

PUSICIÓN TÓNICA

A variación a incontramus cashi ixclusivamente in a pusición átona da palabra. A variación in a pusición tónica é unha ixcepción que cunfirma a regra, de exemplu poyin silvil a palabra *idil/idel* [LM], cun as sus folmas *idendu/idindu* [LM], *idemus/idimus* [LM], i a palabra *mismu/mesmu*.

	lagarteiru		mañegu		valverdeiru	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
idil	21	28	33	77		
idel	54	72	10	23		
mismu	65	100	92	99	73	90
mesmu	0	0	1	1	8	10

Figura 9. Variación *i/e* in a pusición tónica³

PUSICIÓN ÁTONA INICIAL

A variación das vocais *i/e*, *u/o* é mui frecuente in a pusición átona inicial de palabra. U patrón general, que se poi observal comparandu as tres variedades, é u seguinte: in lagarteiru as palabras suelen impezal cun unha vocal fechá *i-*, *u-*. In cambi, in mañegu i valverdeiru cun unha meya *e-*, *o-*. Esti patrón, que nun se cumpli sempris, dependi das palabras individuais i das preferencias personais. Algunhas palabras solu admitin *e-*, *o-* inicial, pur exemplu, *elementu*, *eneru*, *etapa*, *elegancia*, *edai*, *ejemplu*, *orienti*, *ordenal*, *obedecel*, *otoñu*, *obreiru*, mentras que oitras tenin unha folma máis habitual, cun variación ixcepcional, pur exemplu, *enamoral*, *economía*, *emoción*, *ortografía*, *ofendel*. Sin embargo, quedan mutas palabras que admitin variación bastanti libri dus *i/e*, *u/o* iniciais átonus, pur exemplu, *incetal* / *encetal*, *iliminal* / *eliminal*, *ificá* / *eficá*, *incaixal* / *encaixal*, *uficiu* / *oficiu*, *uliveira* / *oliveira*, *upinión* / *opinión*, etcétera. A pusibilidai de variación dependi dus étimus individuais, é idel, du urigin i ivolución das palabras.

³ Us datus venin da *Basi de datus* (Valeš 2024).

	lagarteiru		mañegu		valverdeiru	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
in	1664	91	67	3	45	3
en	164	9	2239	97	1748	97
iscuela(s)	65	87	0	0	1	2
escuela(s)	10	13	39	100	47	98
istá	202	85	10	6	7	3
está	35	15	171	94	205	97
ilmanu(s), na(s) irmanus(s), na(s)	50	82	1	2	0	0
elmanu(s), na(s) ermanu(s), na(s)	11	18	61	98	84	100

Figura 10. Variación i/e in a pusición átona inicial de palabra⁴

	lagarteiru		mañegu		valverdeiru	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
uliveira(s)	25	93	17	43	6	27
oliveira(s)	2	7	23	57	16	73
uivíu, uivía	21	100	13	52	2	14
oivíu, oivía	0	0	12	48	12	86

Figura 11. Variación u/o in a pusición átona inicial de palabra⁵

PUSICIÓN ÁTONA INTERIOL

In a pusición átona interiol da palabra incontramus tamén mutus caushus de variación vocálica. In consonancia cun a situación anterioriol, hai mutas palabras que nun pilmitin a variación i/e, u/o, pur exemplu, *bellota*, *detalli*, *fenómenu*, *fermental*, *borral*, *borracheira*, *botón*, *contal*, i un larguísimu etcétera. Tamén ixistin palabras que tenin unha das dos folmas duminanti, pur exemplu, *importancia* é mutu máis frecuente que *impurtancia* [L].

In as palabras que pilmitin a variación, se puirían isperal as mesmas diferencias intre as variedades cumu in u caushu anterioriol; sin embargo, us datus revelan que u lagarteiru i u valverdeiru cumplin cun esta hipótesis, mentras que u mañegu se inclina pur as vocais fechás -i-, -u-, tal cumu istá ixpostu in a mayuría dos exemplus.

⁴ Us datus venin da *Basi de datus* (Valeš 2024).

⁵ Us datus venin da *Basi de datus* (Valeš 2024).

	lagarteiru		mañegu		valverdeiru	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
mitía	20	100	18	82	1	10
metía	0	0	4	18	9	90
siría	32	94	20	95	2	5
sería	2	6	1	5	36	95
dispois	31	13	207	82	228	90
despois	205	87	44	18	25	10
nicisital ⁶	17	89	0	0	0	0
necesital ⁷	2	11	23	100	27	100

Figura 12. Variación i/e in a posición átona interior de palabra⁸

	lagarteiru		mañegu		valverdeiru	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
cumía	29	84	42	100	5	28
comía	2	6	0	0	13	72
cuchinu(s)	27	100	47	89	17	100
cochinu(s)	0	0	6	11	0	0
Pertugal	55	100	9	64	15	26
Portugal	0	0	5	36	42	74
portugués(a) ⁹	15	88	24	71	4	11
portugués(a) ¹⁰	2	12	10	29	32	89
pusibli ¹¹	11	100	19	79	3	20
posibli ¹²	0	0	5	21	12	80

Figura 13. Variación u/o in a posición átona interior de palabra¹³

⁶ Incluías tós folmas du paradigma verbal.

⁷ Incluías tós folmas du paradigma verbal.

⁸ Us datus venin da *Basi de datus* (Valeš 2024).

⁹ Incluías as folmas du plural.

¹⁰ Incluías as folmas du plural.

¹¹ Incluías as folmas dirivás.

¹² Incluías as folmas dirivás.

¹³ Us datus venin da *Basi de datus* (Valeš 2024).

A variación das vocais átonas se ve influía tamén pur a armunía vocálica i a metafunía. De exemplu poyin silvil as palabras *bindición*, *binditu*, *binificioshu* [LM], *pitición* [L], *pisimista* [L], *ijirciciu* [L]. Un exemplo intereshanti é a palabra *ubjitivu* [L] i *objetivu* [L], que poi tel estas dus folmas in lagarteiru, as vocais fechás van ixhuntas, i as meyas tamén, pero dibíu a armunía vocálica nun se suelin mixtural as vocais meyas cun as fechás **ubjitivu*.

PUSICIÓN ÁTONA FINAL

Cumu se ha amentau anteriolmenti, in A Fala hai poicas palabras que acaban cun unha vocal meya -e, -o. As palabras frecuentes, cumu as pripusicións *sobre*, *desde*, *intre* [L], *entre* [MV], i as cunjuncións *pero*, *que*, *aunque*, *porque*, *porque* nun se ven afectás pur a variación, salvu in us caushus de hipercorrección, sobre tó in a folma iscrita. Pur tantu, as folmas **peru*, **desdi*, **entri/intri* i **sobri* aparecin solu de maneira risidual. As interjecións *home*, *sape*, *oure* [L], *maire* [LM], as palabras acortás, *cole*, *garde*, *profe*, i us préstamus sin mudifical, *eco*, *yudo*, *chucho*, *padrenuestro* tampocu pilmitin variación. In cambi, incontramus variación in as palabras relacionás cun algún campu ispicíficu, pur exemplo medicina, cuandu algús falantis mudifican as palabras sigún as regras morfológicas de A Fala, mentras que oitrus as ushan de maneira uriginal, tal i cumu han surgíu in a comunicación, *ibuprofeno* / *ibuprofenu*, *glúteo* / *glúteu*, *faringe* / *faringi*.

Armunía vocálica, metafunía

A armunía vocálica afecta a vocais que nun istán unha a u lau da oitra cun u fin de facilitarl a su prunun-ciación. Metafunía é un caushu ispecial, cuandu a vocal fechá da sílaba posterioll afecta a anterioll, pur exemplo, *metafunía* [LM], *binditu* [LM], *pisimista* [L].

- A verdais é que a fonética u final pareci bastanti aburría, ei isperaba algu máis divirtíu.
 - U sintu, pero nicisitu discribil de maneira exacta cómu se prununcia a lingua.
- ¿Pero pa que metis as tablas cun tós númerus?
 - Isu é pa que sepas que nun é tan simpli cumu pa idel: "se prununcia ["beizu] i puntu". A lingua é un organismo vivu, mui cumpricau i mutas vedis fadin farta porcentajis pa saber qué é máis frecuente i qué menos.
- Vali, pero disanimas a cualquiera.
 - Eris un gruñón.

3.3 SISTEMA CONSONÁNTICU

3.3.1 Consonantis

U sistema consonánticu de A Fala consta de 24 fonemas. A articulación das consonantis se caracteriza pur un obstáculo que dificulta a seya do airi i poi sel a causha do ruído, ondas aperiódicas, que se producen cando o airi pasa por el. A forma (modo de articulación) i posición (punto de articulación) do obstáculo caracterizan a articulación das consonantis xunto cun a actividade das cordas vocais (sonoridade).

MODU DE ARTICULACIÓN

U modo de articulación describe o paso do airi i a forma do obstáculo. Segundo este criterio podemos dividir as consonantis en dous grupos: obstruyentes i sonantes. Durante a articulación das obstruyentes se fecha a seya do airi completamente (oclusión) u se estreita o fluxo, que produce fricción, por tanto a subdivisión en oclusivas i fricativas. As sonantes tamén poñen obstáculo a seya do airi, pero non se produce a fricción, a onda sonora é periódica. Entre as sonantes pertencen as aproximantes, as consonantis nasais i as líquidas, que son as laterais i as róticas (vibrantes).

PUNTO DE ARTICULACIÓN

U punto de articulación define en qué parte do aparato fonador se produce o obstáculo. En a descripción se usa tradicionalmente a parte pasiva, por exemplo, os dentes, que poñen fecho a seya do airi, sendo a parte activa a lingua. A forma da lingua, que funciona como a parte activa, se describe só excepcionalmente, por exemplo, unha fricativa apicoalveolar, para destacar que é o ápice da lingua u que forma o obstáculo.

SUNORIDADE

Segundo a actividade das cordas vocais distinguimos entre as consonantes sonoras, as cordas vibran, i sordas, as cordas non vibran. A vibración das cordas vocais produce o tonu básico que se modifica por o aparato fonador i por pasar por o obstáculo. Se as cordas non vibran, o sonío se forma por o paso do airi por o obstáculo, por exemplo, en a articulación de /p/ os labios (obstáculo) impiden a seya do airi (oclusión) i o sonío se produce cando os labios se abren (explosión).

3 Fonética i fonología

CONSO- NANTI	bilabial		labio- dental		inter- dental		dental		alveolar		pre- palatal u post- alveolar		palatal		velar	
	-	+	-	+	-	+	-	+	-	-	+	-	-	+	-	+
sunuridai																
uclusiva	p	b					t	d							k	g
fricativa			f		θ				s	z	ʃ	ʒ			x	
africá											tʃ	dʒ				
apruxi- mantí													j			
lateral										l			ʎ			
pircusiva										r						
vibranti										r						
nasal		m								n				ɲ		ŋ

Figura 14. Sistema consonánticu de A Fala

3.3.2 Ubstruyentis uclusivas

In a pronunciación das ubstruyentis uclusivas os órganos articulatorios chegan a folmal un obstáculo que fecha completamenti a seya do airi, a fasi de uclusión. Cuandu os órganos articulatorios se separan, se abre o pasu do airi de repenti e se produci a fasi de explosión, que realmenti causa o soníu. Por tanto, non encontramos a vedes tamén cunha terminoloxía ubstruyentis explosivas. Desde o punto de vista acústico, a fasi de uclusión representa a ausencia de inirxía e de soníu, en un espectrograma se ve unha zona en branco, mentras que a fasi de explosión é un ruído, onda aperiódica, se trata de un período moi cortu cunha inirxía que diminuímos barra de explosión. As ubstruyentis uclusivas de A Fala son /p/, /b/, /t/, /d/, /k/ e /g/. En un seguinte espectrograma están visíbeis as uclusións de /p/ e /t/.

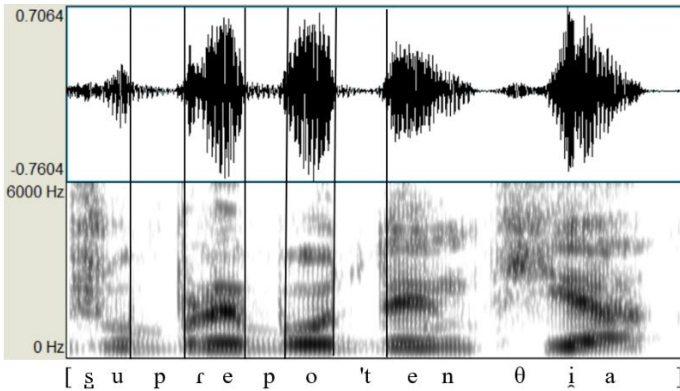

Figura 15. As uclusivas sordas /p/ e /t/ en as palabras *su prepotencia* [L]

UCLUSIVAS BILABIAIS /p/ e /b/

As dúas uclusivas bilabiaais teñen en común que o obstáculo do pasu do airi o forman os labios. Se diferencian en a actividade das cordas vocais, a consonante /p/ é sorda, mentras que a /b/ é sonora.

Os fonemas uclusivos bilabiaais aparecen a principios da palabra e en o interior, e final da palabra se encontran de maneira excepcional, só en os préstamos de outras linguas *club*, *música pop*.

En as palabras *septiembre* / *setiembre* e *séptimo* / *sétimo* o fonema /p/ pode aparecer en a pronunciación cuidadosa, en unha charla casual normalmente queda omitido. A ortografía permite ambas formas. En cambio, en as palabras *psicología*,

3 Fonética i fonoloxía

psicólogo, a «p» solu apareci in a folma iscrita, pur itimulugía, i nunca in a pronunciación.

As palabras que in latín levaban u prifiju *sub-* se realizan in as dos folmas, cun /b/ i sin /b/. Us datus dispuniblis in a *Basi de datus* (Valeš 2024) sugieren que a umisión, pur exemplu, *suvención*, *susistil*, *susidiu*, é un poicu máis frecuente in comparancia cun u mantinimentu, *subvención*, *subsistil*, *subsidiu*. In tó caushu as preferencias dependen das palabras concretas i tamén dos factoris estilísticos (diafásicus).

Sigún Andrés Díaz (2013, p. 147-148) i xistía in a Edai Media uposición u ben intre a bilabial uclusiva sonora /b/ i a labiodental fricativa sonora /v/ u intre a primeira i a su varianti fricativa /β/. Esta uposición se mantén actualmenti in portugués (parti central i miridional), in catalán (incluías as Islas Balearis) i valencianu (exceptu apitxat). In A Fala ha desaparecíu esta uposición fonolóxica, igual que in a mayol parti da península ibérica, pero in a ortografía mus encontramos cun as grafías «b» i «v» que fadin referencia a esta situación pasá.

UCLUSIVAS DENTAIS /t/ i /d/

A articulación das dentais se prduce pur a uclusión que caushan us dentis i a coroa da lingua. Igual que in u caushu du pal bilabial, as dúas se distinguin pur a sunuridai, sendu u fonema /t/ u elementu sordu i u fonema /d/ u sonoru.

Us fonemas uclusivos dentais /t/ i /d/ cashi nunca aparecin u final da palabra, ni in as palabras que u tiñan in a su lingua de urigin, pur exemplu, *chalé*, *carné/calné*, del francés *chalet*, *carnet* u *interné/intelne* del inglés *internet*, ni tampocu dundi esti i xisti in u sei paralelu in castellanu, *paré*, *verdai*, *navidai* [LV], *Madri* [LV]. Aun así, de maneira ixcepcional, poyin aparecel folmas cun unha uclusiva dental final, pur exemplu, *quad*, *táblet*, *laú* u *laúd*.

In comparanza cun us étimus latinus i us seis equivalentis castellanus notamus que u fonema /d/ se perdi in mutus contextus. Típicamenti se perdi in a pusición intervocálica in us participius, pur exemplu, *falau*, *cumiú*, *vivíu*, *dau*, *estau* [MV], pero tamén in oítras palabras que se ushan in as tres variedais, *meu*, *roa*, *prau*, *ná*, *ca*, etcétera.

Observandu as tres variedais notamus as pérdidas máis frequentis du fonema /d/ in mañegu, pur exemplu, *ciai* [M], *ciudai* [LV], *mecu* [M], *médicu* [LV], *boa* [M], *boda* [LV], *queal* [M], *quedal* [LV], *pil* [M], *pidil* [LV], *vea* [M], *veda* [LV], *moa* [M], *moda* [LV], *figau* [M], *figadu* [LV], *ayantri* [M], *adientri* [LV], palabras que in lagarteiru i valverdeiru acaban in *-dol*, *bañaol* [M], *bañadol* [LV], *labraol* [M], *labradol* [LV], palabras que in lagarteiru i in valverdeiru acaban in *-dai*, *actualiai* [M], *actualidai* [LV], *amabili* [M], *amabilidai* [LV]. Sin

embargu, nun se trata de un patrón completamenti rigulal, porque incontramus tamén ixeccións, *cantiai* [LM], *balbariai* [LM], etcétera.

A frecuente perda do fonema /d/ in mañegu nun se produci sempris. Exemplo contrariu sirían as palabras de tipo *seida* [MV], *seya* [L], *queidu* [MV], *queyu* [L]. Oítru exemplo contrariu é a perda de *d-* inicial, que é máis frecuente in lagarteiru, pur exemplo, in as palabras: *iscansal* [L], *iscarzu* [L], *iscalabral* [L], aunque nun é exclusiva de esta variedade, *udia* [LM], *escalabral* [MV], *ondi* (dondi).

Entre as tres variedades é u valverdeiru u que sueli conserval máis u fonema /d/, pur exemplo, *podel* [V], *poel* [M], *puel* [L], *rodal* [V], *roal* [M], *rual* [L], *levadura* [V], *levaura* [LM], *codu* [V], *co* [LM].

Unha observación interesantísimá é a distribución desigual dos fonemas dentais /d/ i interdentaís /θ/ entre u lagarteiru i u mañegu. Desde u punto de vista itimolóxico é probabli que tós palabras que se usarán de exemplo, se pronunciarán cun /d/ in u pasau, situación da que nun temos pruebas. Sin embargo, actualmente incontramus in lagarteiru as palabras *podu* [L] i *millidu* [L] i u mismu tempu *gozu* [L] i *traducil* [L]; in cambiu, in mañegu ixhustu u revés, *pozu* [M] i *millizu* [M], pero *godu* [M] i *tradudil* [M]. Naturalmente, é probabli que esta variación se deba a distinta influencia do castellanu.

UCLUSIVAS VELARIS /k/ i /g/

A articulación das uclusivas velaris supón u contacto entre u velu do paladal i u dorsu da lingua que impidi u pasu do airo. In esti pal /k/ é u elemento sordu, mentras que /g/ é u sonoru.

Igual que in us caushus anterioris A Fala ivita as palabras que acaban in unha uclusiva velal, as ixeccións son as palabras *zinc* i *blog*.

U suníu que sigui a uclusiva poi mudifical u puntu da su articulación, así que antes de unha vocal anterior /i/, /e/ u puntu de fecho é máis ben postpalatal, *alambiqui*, *querel*; mentras que antes de unha vocal posterior /o/, /u/ u puntu é postvelal, *cubu*, *coixu*. Naturalmente as consonantis adyacentis tamén poyn mudifical a pronunciación, pur exemplo, in a palabra *crabiu* a uclusión será postpalatal. Pur esta razón i xisti a terminoloxía alternativa «dorsal» pa itiquetal estas uclusivas, porque u dorsu da lingua sempris istá invulcrau. Aun así, in esta publicación se ha optau pur a diminución tradicional que se refiri as partes fixas do aparato fonadol.

ALÓFUNUS DAS UCLUSIVAS SONORAS

As uclusivas sonoras /b/, /d/ i /g/ tenin ca unha u sei alófunu que se realiza como apruximanti [β], [ð] i [ɣ]. Nun se trata de fricativas porque a articulación fricativa supón máis inirxía articulatoria sendu o canal da seya do airo máis estreito. Acústicamente mus encontramos cun máis fricción, ondas aperiódicas. In cambio, as apruximantis nun requirín tanta inirxía, o airo saí de maneira máis libre, porque o canal nun está tan estreito. Se producen resonancias cun a súa estrutura de formantis.

Us alófunus apruximantis us encontramos in a distribución complementaria a us uclusivas. As consonantis uclusivas [b], [d], [g] se realizan a principios do tacto (despois de unha pausa), ademais [b] i [g] tamén despois de us fonemas nasais /m/ i /n/, mentras que a uclusiva dental [d] se pronuncia despois de unha consonante nasal /n/ u lateral /l/. Us alófunus apruximantis [β], [ð] i [ɣ] aparecen despois in as demais posicións, é idel, dentro do tacto, si nun precedi unha pausa, i si nun antecedi unha nasal, i in o caushu da [ð] tampoco unha lateral. As regras de distribución complementaria poyn velsi afectás pur u istilo da pronunciación, in unha pronunciación informal relájá poyn aparecel us alófunus apruximantis in us contextos a us que nun pertencin, pur exemplo, *inglés* [iŋ'ɣlés], *vengalsi* [beŋ'ɣalsi].

Oitru tema relacionau cun o fonema dental uclusivo sonoro /d/ é a posíbil existencia de realización interdental fricativa sonora que Rey Yelmo (1999, pp. XVIII-XIX) considera como un fonema i, ademais, u diferenza in a ortografía cun un grafema distinto, unha «d» subrayá. De esta maneira distingui in a realización fricativa (aproximante) dental in as palabras *idea*, *idiota*, *naidi*, *radiu*, *cadea*, i a fricativa interdental, que solu ixisti in lagarteiru i mañegu, in as palabras *adeiti* [LM], *idel* [LM], *radón* [LM], *vidiña* [LM], *dorra* [LM], *naturaleda* [LM], etcétera. As mesmas palabras levan in valverdeiru o fonema interdental fricativo sordo /θ/, *aceiti* [V], *dicel* [V], *razón* [V], *viciña* [V], *zorra* [V], *naturaleza* [V]. Sin embargo, u análisis ispectrográfico solu ha identificau un tipo de alófuno da dental uclusiva /d/, a antis discrita apruximante dental sonora [ð], que ten o locus dos F2 arrol de 1 800 Hz. In outras palabras, que as [ð] in as palabras *ideas* i *vedis* se pronuncian de maneira idéntica. As únicas diferenzas que poyn surgil son as ocasións pur a asimilación cun os suníos vidiños.

Distribución complementaria

Situación in a que os alófunos tenin difinición o contexto in o que aparecen. In un contexto doo xeralmente aparece un alófuno o outro.

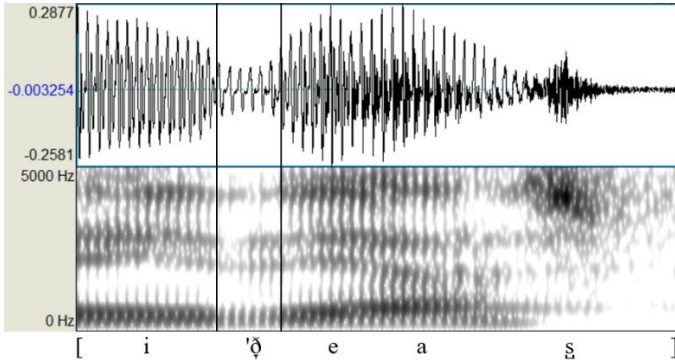

Figura 16. Apruximanti dental sonora in a palabra *ideas*. Locus 1 821 Hz

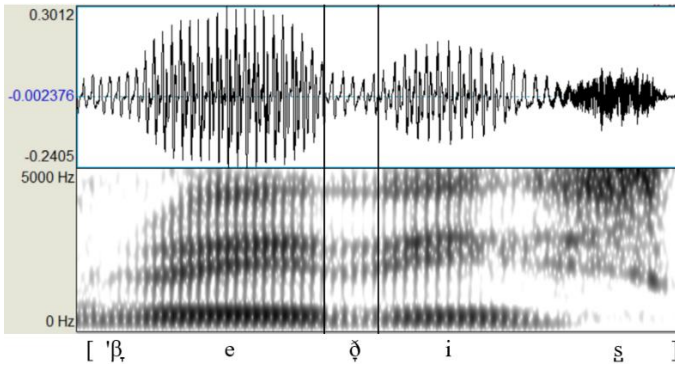

Figura 17. Apruximanti dental sonora in a palabra *vedis*. Locus 1 764 Hz

Oitra virificación se realizou pur uivíu dos falantis. A us dois paris anterioris se han añaíu palabras modélicas, pur exemplu, *cadea*, *radiu*, *modestu* versus *vidiñu* [LM], *radón* [LM], *naturaleda* [LM]. As palabras se han cunsultau cun varius falantis pero niñún de elis ni de elas pircibía unha diferenca. Pur regra general, as realizacións concretas poyin dependel dos fonemas adyacentis, que mudifican u lugar de articulación; sin embargo, in esti caushu concretu nun se ha cunsiguíu comprobalo, ni cun us espectrogramas, ni cun as cunsultas cun us falantis a ixis-tencia de unha diferenca significativa in as realizacións da apruximanti dental sonora [ʃ].

3.3.3 Ubstroyentis fricativas

As consonantis ubstroyentis fricativas ponin un obstáculos a seya du airi, pero, a diferencia das uclusivas, nun fechan completamenti a seya, solu dificultan u pasu du airi. Cuandu u airi pasa pur u obstáculos, se produci u ruíu da fricción característico das fricativas.

In A Fala i xistin seti fonemas ubstroyentis fricativus: /f/, /θ/, /s/, /z/, /ʃ/, /ʒ/, /x/; sin embargo, esti subcapítulo se dedica solamenti a dois de elis: /f/ i /x/, purque us demais se describirán in u siguiente, didicau as sibilantis.

FRICATIVA LABIODENTAL /f/

A realización de esti fonema se correspondi cun a su dinuminación, é idel, que u canal du airi, dundi se produci a fricción, u folma u labiu de abaixu i us dentis superioris. As cordas vocais nun vibran, así que se trata de un fonema sordu.

A fricativa labiodental /f/ solu apareci u principiu da sílaba, pur cunsiguienti tampocu a incontramus in a posición final de palabra, *café*, *afición*, *profesora*, etcétera.

Cun respectu a realización de a F- inicial latina, notamus que as tres variedais de A Fala pertencin a u grupu das linguas que conselvan esta consonanti, igual que u portugués, galegu, asturianu (central i uccidental), mirandés, aragonés, catalán i valencianu. As palabras *fillu*, *figu*, *folnu* [L], *fornu* [MV], *fumu*, *foici*, *fariña*, *ferru*, *folla*, i mutísimas máis, conselvan a F- itimológica in contrasti cun u castellanu vidiñu, asturianu oriental i u aranés.

FRICATIVA VELAL /x/

Cuandu u dorsu da lingua se apruxima a u velu du paladal pa dificultar a seya du airi i as cordas vocais nun vibran se produci a consonanti velal fricativa sorda /x/. As ondas producias pur a fricción son aperiódicas.

A posición da custricción dependi da vocal que sigui. In as palabras *jineti*, *jefi*, *jardín*, *jota*, *juniu* puemos observar que a apruximación da lingua vai desde a posición postpalatal [ç] antis de /i/ hasta uvulal [χ] antis de /u/.

Igual que u fonema anterior, u velal fricativu sordu solu apareci u iniciu da sílaba, *paisaji*, *general*, *rodaja*, *jamón*, *jerarquía*, *juzgal*.

In algunhas zonas de fala castellana, incluso in as culindantis cun us tres lugares, apareci a realización aspirá laríngea [h] que se produci in ve da F- inicial latina *hijo* ['hixo], *hoja* ['hoxa], *horno* ['horno], dundi as tres variedais conselvan a F- *fillu*, *folla*, *folnu* [L], *fornu* [MV]. Ademais, a realización aspirá [h] in castellanu a incontramus tamén cumu alófunu da velal fricativa sorda /x/, especialmente in us contextus infolmais, cast. *jefe* ['hefe], *junio* ['hunjo], *ejemplo*

[e'hemplo]. In cambi, in niñunha das tres variedades se han observau as realizacións aspiradas laríngeas [h], a diferenza do resto de Ixtremadura, pur u tanto, in A Fala se pronuncia de maneira sistemática cun unha velar fricativa sorda: *jefi* ['xefi], *juniu* ['xuniu], *ejemplu* [e'xemplu], etcétera.

3.3.4 Sibilantis

Desde u punto de vista fonético as sibilantis nun forman un grupo de soníos ispecial, se trata de obstruyentes fricativas i de obstruyentes africadas que se realizan in a parte anterior u central do aparato fonador. In esta publicación se tratan in un subcapítulo aparte a causa da su importancia in u sistema fonológico de A Fala. Esta se debe a u valor identitario que le atribúen os falantes.

As fricativas sibilantis se articulan cun muta inírgia acústica i producen un ruído característico cando u aire pasa pur u punto estreito. As africadas combinan a pronunciación oclusiva i a fricativa. In a primeira fase, a fase de oclusión, se interrompe a saída do aire, in a segunda fase u obstáculo se abre de maneira gradual, sin explosión, i deixa sel u aire pur un canal estreito, producindo a fricción.

U sistema das sibilantis inclúe catro u sete fonemas, dependendo da variedade. In lagarteiru i mañegu están presentes os seguintes sete fonemas: /θ/ - interdental fricativa sorda (*cincu*), /s/ - apicoalveolar fricativa sorda (*pasu*), /z/ - apicoalveolar fricativa sonora (*casha*), /ʃ/ - prepalatal fricativa sorda (*caixa*), /ʒ/ - prepalatal fricativa sonora (*beixhu*), /tʃ/ - prepalatal africada sorda (*chegal*), /dʒ/ - prepalatal africada sonora (*narandxa*). In valverdeiru u sistema está reducido a catro fonemas sibilantis: /θ/, /s/, /ʃ/ i /tʃ/.

	interdental		apicoalveolar		prepalatal	
	sorda	sonora	sorda	sonora	sorda	sonora
fricativa	θ		s	z	ʃ	ʒ
africada					tʃ	dʒ

Figura 18. Fonemas sibilantis de A Fala

IVULUCIÓN I COMPARANZA

U sistema das sibilantis in A Fala é máis compleju in comparanza cun outras linguas románicas da pinínsula ibérica. Puemus observar que u repertoriu das sibilantis é abundanti, igual que in u galaicu-purtugués i u castellanu medievais que dispuñían de seti fonemas /s/, /z/, /ʃ/, /ʒ/, /ts/, /dz/ i /tʃ/, i ademais, dependendo da época i área geográfica a realización da prepalatal fricativa sonora /ʒ/ alternaba cun a africá /dʒ/.

	apicoalveolal		dentoalveolal		prepalatal	
	sorda	sonora	sorda	sonora	sorda	sonora
fricativa	ʃ	ʒ			f	ʒ
africá			ts	dz	tʃ	

Figura 19. Fonemas sibilantis in galaicu-purtugués i castellanu medievais

Rifiríndusi u castellanu i galaicu-purtugués medievais hai que tel in conta que nun se trataba de sistemas homogéneos. As realizacións concretas dipindían da época i naturalmenti da variación diastrática, diafásica i diatópica. Pur estas razóns as descripcións que se refieren as formas medievais sempris incluyin certu grau de simplificación.

Comparandu os fonemas individuais notamus que A Fala nun ha conselvau u sistema medieval, sinón, que siguiu in a ivulación das sibilantis sin reducir substancialmenti a su cantia. In algús aspectus se pareci a ivulación castellana, asturiana i galega; pur exemplu, pur a iexistencia da interdental fricativa sorda /θ/ (*ceu*), mentras que in oitrus sigui a ivulación portuguesha, conselvación dos fonemas /z/, /ʃ/ i /ʒ/. In general, as linguas románicas da parti occidental da pinínsula diban reducindu os sistemas de sibilantis. U castellanu chegou a solu tres: /θ/, /s/, /tʃ/; u portugués a catru: /s/, /z/, /ʃ/, /ʒ/; u galegu tamén a catru: /θ/, /s/, /ʃ/, /tʃ/; i u asturianu a cinco si se incluyi a che-vaqueira preshenti in algunhas variedades: /θ/, /s/, /ʃ/, /tʃ/, /ts/. Solu u mirandés ten u sistema igual de compleju, porque dispón de seti sibilantis: /s/, /z/, /ʃ/, /ʒ/, /ts/, /dz/, /tʃ/. De esta comparanza brevemente notamus que as sibilantis diferencian A Fala notablamenti das demais linguas du occidente pininsular.

FRICATIVA INTERDENTAL /θ/

U ápici da lingua folma u puntu estreitu cun us dentis superioris, u airi que sai produci ondas aperiódicas, características das fricativas. Se trata de unha consonanti sorda, as cordas vocais nun vibran; sin embargo, antis de unha consonanti sonora poi aparecel u sei alófunu sonoru [ð], *juzgal, juzgau, noviazgu, puzli* [V].

Pur regla general, a consonanti interdentel fricativa sorda apareci u iniciu da sílaba. Incontramus mui poicas palabras que nun cumplin cun esta regla, pur exemplu, as cuatru palabras du párrafu anteriol. As palabras que in castellanu tenin /θ/ in a pusición implusiva, u final da sílaba, chegorin a articulación alveolal /s/ in A Fala, *pisca, isquerda/esquerda, gaspachu, brisna, in-tisnal* [L], *entisnal* [MV], *lesna, pilliscal, biscochu, rosna, bisgu* [LV], que se correspondi, in algús caushus, cun u portugués i u galegu.

In A Fala nun se han registrau caushus de seseu tal cumu in u castellanu miridional i hispanoamericanu, é idel, que tós falantis son "distinguidoris", distinguin intre us fonemas /s/ i /θ/.

U fonema interdental /θ/ ten u sei urigin in as secuencias latinas KE,I, KJ, TJ, que ivulucionorin a unha africá medieval /ts/; esta se fricativizó in portugués a unha predorsodental /s/ (parti central i u sul) u apicoalveolal /s/ (parti du centru i u norti), mentras que in A Fala, galegu, castellanu i asturianu se adientró hasta chegal a u fonema interdental /θ/, pur exemplu, CIVITĀS > /tsib'dade/ > /siu'dad/ > *ciudai* [θiũ'ðai] in valverdeiru i lagarteiru, i *ciai* ['θiai] in mañegu.

A africá sonora medieval /dz/ siguíu in valverdeiru a mesma ivulación que in castellanu, galegu i asturianu, fricativizándusi primeiru, disunurizándusi despois i adientrándusi /dz/ > /z/ > /s/ > /θ/, pur exemplu, *viciñu* [V], *doci* [V], *zorra* [V]. In cambi, in lagarteiru i mañegu nun chegó a fricativizalsi i ivolucionó a unha uclusiva dental /d/, cun u sei alófunu apruximanti [ð], *vidiñu* [LM], *dodi* [LM], *dorra* [LM]. Sin embargo, cumu se ha comentau anteriolmenti, esta ivulación u nun ha síu sistemática, u han influíu factoris de contactu posterioris, pur u cual incontramus diferencias intre u lagarteiru i u mañegu, *gozu* [L], *godu* [M], *podu* [L], *pozu* [M], *traducil* [L], *tradudil* [M].

Seseu

Prununciación da dental /s/ in ve da interdental /θ/. In castellanu a prununciación *cinco* ['siŋko]. In A Fala nun ixisti u seseu, tós falantis diferecian intre a /s/ i a /θ/. Sin embargo, algunhas palabras se iscribin i prununcian cun «S» /s/, mentras que us seis correlatus in castellanu se iscribin cun «Z» i prununcian cun /θ/, pur exemplu, *pisca, gaspachu, biscochu, esquerda*.

3 Fonética i fonología

FRICATIVAS APICOALVEOLARIS /s/ i /z/

A discripción das cualidais articulatorias das sibilantis /s/ i /z/ é un tema bastanti cumpliau, porque surgi a incirtidumbri de sabel cuál é u tipu de articulación que se usha in A Fala, si a apicoalveolal, igual que in a parti norti da pinínsula (castellanu, galegu, asturianu, portugués septentrional), u a predorsodental, igual que in a parti sul da pinínsula (portugués istándar du sul i u centru, castellanu in as partis miridionais).

Algús autoris, pur exemplu, Maia (1977, p. 195), Andrés Díaz (2013, p. 173), difinin a sibilanti /s/ cumu apicoalveolal, confolmi cun us datu tradicionais du *ALPI* (Navarro Tomás 1962). In a *Cartografía lingüística de Extremadura* (González Salgado 2005), puntu Cc 101, se describi u elementu sordu cumu unha ese «coronal plana» i González Salgado (2003 p. 594) difini a ese de As Ellas cumu «ápico-coronal». In cambi, Vasconcelos (1933, pp. 170-171) proclama que as sibilantis tradicionais das tres localidais son as apicoalveolaris, as chama «côncavo», pero que in us seis viaixhis posterioris (intre 1929 i 1930) ha detectau a intruducción prugrisiva das predorsodentais, normativas du sul de Portugal, as chama «convexo», que rigistraba ispecialmenti in u ushu da lingua dus falantis novus.

Partindu das discripcióis que dan as dus realizacióis Martínez Celdrán i Fernández Planas (2007) distinguimus a /s/ apicoalveolal, que ten u primel picu de máxima intinsidai intre 3 400 i 4 622 Hz, mentras que a predorsodental ten u primel picu máis prominenti arriol de 6 230 Hz. U análisis dus ispectrogramas de A Fala reveló diferencias levis intre as mulleris, que suelin tel u picu de máxima intinsidai máis altu, intre 4 000 i 5 000 Hz, i us homis, que u tenin un poicu máis baixu, intre 2 600 i 3 600 Hz. Us datu que se han analizau apuntan intoncis, sin ispaci u duda, a realización apicoalveolal sorda. Esta prununciación, cun ápici da lingua chocandu us alveolus in a pustura cóncava, nun é istridenti, dibíu a u carati palatal i mate, máis apagau, que se refleja in us reforzus horizontais dus ispectrogramas.

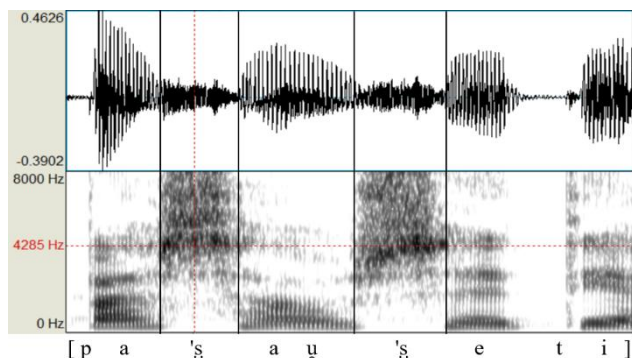

Figura 20. Realización das /s/ in as palabras *pasau seti*, pur unha falanti fiminina lagarteira, cun u picu de máxima intinsidai a 4 285 Hz

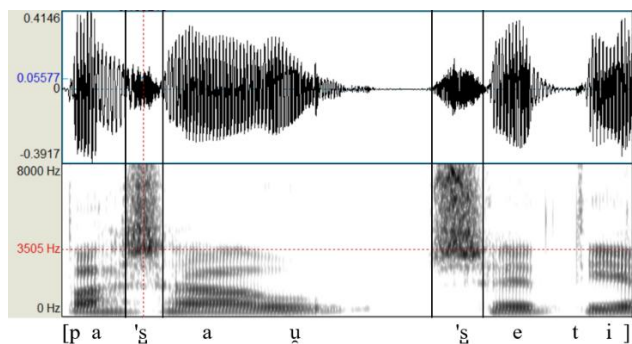

Figura 21. Realización das /s/ in as palabras *pasau seti*, pur un falanti masculinu mañegu, cun u picu de máxima intinsidai a 3 505 Hz

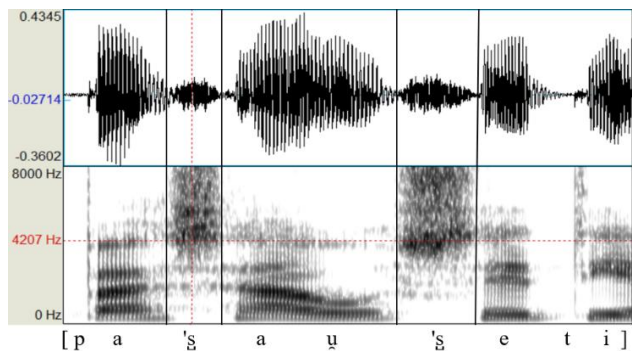

Figura 22. Realización das /s/ in as palabras *pasau seti*, pur unha falanti fiminina valverdeira, cun u picu de máxima intinsidai a 4 207 Hz

3 Fonética i fonoloxía

A fricativa apicoalveolal sonora /z/ é u pal sonoru da /s/ sorda, é idel, u puntu i modu de articulación son pariciús, acompañau cun a vibración das cordas vocais, que se refleja in us oscilogramas in us pulsus glotais. Esti fonema nun ixisti in valverdeiru, solu in lagarteiru i mañegu. In valverdeiru poi aparecel cumu alófunu da sorda /s/ que se sunuriza pur asimilación.

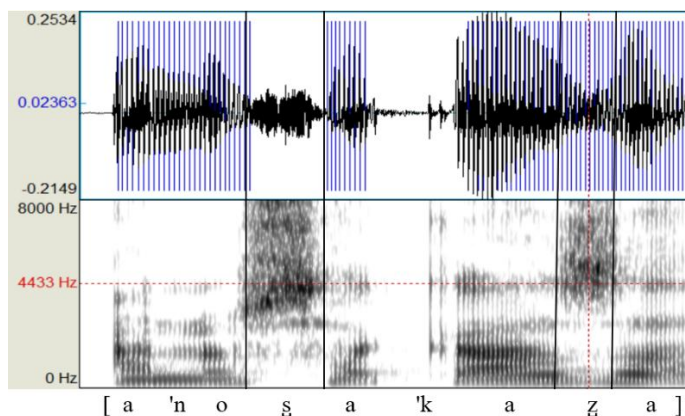

Figura 23. Realización das /s/ sorda i /z/ sonora in as palabras *a nosa casha* [LM], pur unha falanti fiminina lagarteira, cun pulsus glotais in a sonora

In lagarteiru i mañegu u fonema sonoru /z/ apareci intre vocais, igual que in portugués, pur exemplu, in as palabras *cashá* ['kaza], *camisha* [ka'miza], *mesha* ['meza], *brasheiru* [bra'zeiru]. In valverdeiru chegó a disunurizalsi u fonema in estis contextus, igual que in galegu i castellanu, *casa* ['kaʃa], *camisa* [ka'miʃa], *mesa* ['meʃa], *braseiru* [bra'seiru]. Oitras palabras conselvan a pronunciación sorda in a posición intervocálica in as tres variedades. Son palabras que siguin cun a sorda desde u sei urigin latinu *MISSA(M) > misa* ['miʃa], *ASSARE > asal* [a'sal], *PASSU(M) > pasu* ['paʃu]. Ademais, incontramus a pronunciación apicoalveolal sorda, in as tres variedades, anti unha consonanti sorda *castelu* [kaʃ'telu], *avespa* [a'βɛspa], incluías as palabras dundi desapareceu a consonanti uriginal, *NOSTER > nosu* ['noʃu]. In cambiú, a consonanti sonora /z/ istá preshenti, in as tres variedades, si precedi a un fonema consonánticu sonoru, pur exemplu, *fresnu* ['freznu], *mismu* ['mizmu], *isla* ['izla], *muslu* ['muzlu]. In estis contextus a sunurización se pruduci, u non, in función dus factoris istilísticus (diafásicus), cuantu máis jui-cioshu u discursu tanta menus pusibilidai de asimilación.

FRICATIVAS PREPALATAIS /ʃ/ i /ʒ/

A articulación se produci intre u dorsu da lingua i a parti de adientri du paladal u a parti trasheira dus alveolus, pur tantu mus incontramus cun as tirminulugías prepalatal u postalveolal. Us dois fonemas se distinguin pur a sunuridai, sendu u fonema /ʃ/ u elementu sordu, i /ʒ/ u sonoru. In valverdeiru nun ixisti u fonema sonoru /ʒ/. Us dois fonemas solu aparecin u iniciu da sílaba, cun a ixcepción da palabra *guax* [V], varianti de *gua*, in valverdeiru. In lagarteiru i mañegu incontramus paris de palabras que distinguin u significau pur a realización sorda u sonora das prepalatais, *queixu* ['keiʃu] (1.ª sg. du verbu *quixalsi* [L], *queixalsi* [M]) versus *queixhu* ['keiʒu]; *coixa* ['kojʃa] versus *coixha* ['kojʒa].

Us dois fonemas aparecin cun frecuencia in a pusición intervocálica *caixa*, *puixal*, *beixal* [V], *frixhil* [LM], *surtixha* [LM], pero in mañegu i valverdeiru tamén poyin incontralsi a u iniciu da palabra, *xinxa* [V] *xenru* [V], *xhugal* [M], *xhovis* [M], mentras que u lagarteiru añadi unha *i*-protética in estis contextus, *ixhugal* [L], *ixhovis* [L]. Us fonemas prepalatais poyin aparecel tamén in contactu cun unha consonanti, normalmenti, pero non sempris, pur causha de un prifiju, *enxabergal* [MV], *enxabonal* [MV], *inxhualal* [L], *adxhunal* [M], *inxhusticia* [M], *xinxeira* [V].

U pal das prepalatais, sorda /ʃ/ i sonora /ʒ/, ha conselvau u sistema medieval. Esti rasgu cuincidi cun u portugués, mentras que in galegu i tamén in asturianu, chegó a disunurizalsi u sigundu elementu. Esta mesma ivulución ucurríu in valverdeiru, pur esa radón incontramus in esta variedai a prununciación sorda *queixu* ['keiʃu], que cuincidi cun u galegu i u asturianu, mentras que in lagarteiru i mañegu se conselva a sonora *queixhu* ['keiʒu], que cuincidi cun u portugués.

- U tema das sibilantis é máis complicau du que pensaba.
 - Sí, ei u veu algu complicau tamén. Pero así é a realidai, é interesanti.
- Ei sempris iscribía «SH» cuandu suaba diferenti du castellanu, pero agó me didis que nun é u mismu *guishal* i *bixhal*. A mi me soa igual.
 - Sí, é normal, a mutus falantis le soa parícíu, pero in a primeira tes u suníu alveolal /ʒ/ i in a oitra u prepalatal /ʃ/. É cuestión da pusición da lingua, in a segunda palabra istá un poicu máis atrás.
- Pero ei nun veu a miña lingua.
 - Intendu, pero me pois creel que é así.
- Vali, te creu.
 - Tamén pois intental dalti conta da pusición da tu lingua, i así intrenal un poicu.
- Vali, pero creu que a fonética nun será u mei.
 - A fonética é bunina, verás cómu u final te vai a gustal.

AFRICÁS PREPALATAIS /tʃ/ i /dʒ/

As consonantis africás cumbinan as propiedais das uclusivas i as fricativas. In u caushu de /tʃ/ i /dʒ/ se pruduci un obstáculo formau pur u dorsu da lingua i a parti de adientri du paladal que gradualmenti pasa a un canal estreitu in a mesma pusición. U fonema sordu /tʃ/ i xisti in as tres variedais, sempris u iniciu da sílaba. In cambiu, u fonema sonoru /dʒ/ solu i xisti in lagateiru i mañegu. In estas dus variedais apareci pricidiu de unha nasal alveolal /n/, *zandxa* ['θandʒa], *grandxa* ['grandʒa], *mondxa* ['mondʒa]. In mañegu se poi realizal, ademais, cumu u elementu inicial de palabra *dxenti* ['dʒenti], *dxindxa* ['dʒindʒa], *dxugal* [dʒu'ɣal]; sin embargo, in esta pusición alterna cun a prepalatal fricativa sonora /ʒ/, *xhenti* ['ʒenti]. Sigún us datus dispoñiblis a realización africá /dʒ/ inicial solu ucurri in algunhas palabras, ademais pareci sel minoritaria.

In cuantu a africá sonora /dʒ/, u sei istatus de fonema nun é mui forti, purque solu hai mui poicus contextus dundi esti suníu é capá de distinguil u significau das palabras. A su propiedai distintiva se manifesta sobre tó in a diferenciación intre as tres variedais, *mondxa* [LM] versus *monja* [V], *londxi* [LM] versus *longi* [V]. Dentre de u mismu sistema, é idel, in a mesma variedai, ten u valol distintivu in lagarteiru, diferenciandu as palabras *naranja* [na'ranxa] (colol), i *narandxa* [na'randʒa] (fruta). In mañegu diferencia significaus cuandu se realiza u iniciu de palabra *dxugu* ['dʒuɣu] versus *jugu* ['xuɣu]. In general, u ushu da africá sonora /dʒ/ istá bastanti cundicionau pur u contextu, cun poicus paris que diferencian u significau, i cun relativamenti poicas palabras que u implean. Pur estas radós se puiría cunsideral cumu un alófunu da fricativa prepalatal sonora /ʒ/; sin embargo, us falantis son capá distinguil esti suníu fáclimenti de oitras sibilantis, i pur tantu hai que cunsideral tamén u valol idintitariu que istá relacionau cun esti suníu.

U pal das africás prepalatais, sorda /tʃ/ i sonora /dʒ/, i xistía in us sistemas medievais galaicu-purtugués i castellanu. A africá sorda /tʃ/ i xistíu ya in latín, ademais, us grupus consonánticus latinus PL-, KL-, FL-, deran urigin a esta mesma, PLOVĒRE > *chovel* [tʃo'βel], igual que in galegu i asturianu, mentras que u purtugués chegó pur a mesma vía a prepalatal fricativa sorda *chover* [ʃo'ver]. U elementu sonoru de esti pal /dʒ/ foi pusiblimenti unha varianti da prepalatal fricativa sonora /ʒ/ ya in u sistema medieval castellanu. É intereshanti que esti fonema inda apareci de folma isporádica in u lau purtugués da fronteira i, cumu ducumenta Costa Brissos (2011, p. 138), ten certa vitalidai.

ADIENTRAMENTU DAS PREPALATAIS

A articulación dos fonemas fricativos apicoalveolaris /s/ i /z/ difiere dos prepalatais /ʃ/ i /ʒ/ pur u sei puntu de articulación. Si pur un lau pueamus articular folmandu u canal de airi estreitu cun us alveolus, puntu A, i pur oitru lau folmandu u canal estreitu cun u paladal, puntu B, logu, pur definición, pueamus realizar u suníu sibilanti tamén in cualquel puntu intre A i B. A consecuencia é que algús falantis realizan as prepalatais /ʃ/ i /ʒ/ in posición máis antieriol, intre prepalatal i alveolal. De esta maneira algús falantis lagarteirus i mañegus prununcian, pur exemplu, as palabras *dixu*, *caixa* de maneira prepalatal ['diʃu, 'kaiʃa], pero oitrus apicoalveolal ['diʂu, 'kaiʂa], i tamén hai falantis que prununcian a sibilanti in algún dos mutus puntus intermeyus intre /s/ i /ʃ/. É probabli que haya palabras máis propensas a u adientramentu das prepalatais, pur exemplu, *paixaru* [L], mentras que oitras son máis istablis.

	['diʃu]		['diʃ/ʃu]		['diʃu]	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
lagarteiru	5	38	2	15	6	46
mañegu	1	9	0	0	10	91
	[di'sal, dei'sal]		[di's/ʃal, dei's/ʃal]		[di'ʃal, dei'ʃal]	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
lagarteiru	4	27	3	20	8	53
mañegu	1	9	1	9	9	82
	['kaiʃa]		['kaiʃ/ʃa]		['kaiʃa]	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
lagarteiru	1	7	0	0	13	93
mañegu	1	9	2	18	8	73
valverdeiru	1	11	0	0	8	89
	['baiʃu]		['baiʃ/ʃu]		['baiʃu]	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
lagarteiru	1	7	0	0	14	93
mañegu	1	9	0	0	10	91

Figura 24. Adientramentu das prepalatais sordas¹⁴

Cun a mesma situación mus infrentamus tamén cun u pal sonoru /z/ i /ʒ/. Al-
gús falantis prununcian a palabra *beixhu* cun a sibilanti prepalatal ['beiz̥u],

¹⁴ Us datus venin de grabaciós das palabras individuais realizás cun 16 falantis lagarteirus, 11 mañegus i 9 valverdeirus.

mentras que oitrus u fadin cun a apicoalveolal [ˈbeiz̥u], i algú in unha pusición intermeya. U ushu dependi oitra ve de ca palabra concreta, pur exemplu, cun a palabra *coixha* [LM] rigistramus mayol incidencia da realización prepalatal. In us datus puemus observal que us porcentajis das palabras concretas varían, pero u patrón general é idénticu in comparación cun us fonemas sordus. Aun así, pur falta de datus máis detallaus é difícil sabel qué factoris lingüísticus i extralingüísticus ixhugan u papel dicisivu in esta variación du puntu de articulación.

	[ˈbeiz̥u]		[ˈbeiz̥/ʒu]		[ˈbeiz̥u]	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
lagarteiru	2	13	1	6	13	81
mañegu	2	17	1	8	9	75
	[ˈkoiz̥a]		[ˈkoiz̥/ʒa]		[ˈkoiz̥a]	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
lagarteiru	0	0	1	6	15	94
mañegu	1	9	2	18	8	73

Figura 25. Adientramentu das prepalatais sonoras¹⁵

INSURDICIMENTU

Cun respectu a u insurdicimentu das sibilantis sonoras /ʒ/ i /ʒ/, solu se han encontrau mui poicus caushus, normalmenti dibíus a interferencia cun u castellanu. Un exemplu poi sel a palabra *presental* [LM], pronunciá ixcepcionalmenti de maneira sorda [preŋenˈtal] in mañegu. In general, u insurdicimentu das sibilantis sonoras é mui poicu frecuente, aunque poi habel palabras un poicu máis propensas a esti tipu de cambiú. Nun se trata de niñunha maneira de un fenómenu ix-tindíu, comparabli cun u adientramentu. As folmas disunorizás, que Costas González (2017, pp.119-120) ixpón pa u lagarteiru, pur exemplu, "ho[ʒ̥]i", "que[ʒ̥]u", nun se han rigistrau in a *Basi de datus* (Valeš 2024). In as grabacións das palabras individuais cun 16 falantis lagarteirus i 11 mañegus se han ducumentau 25 (96%) folmas prepalatais sonoras [ˈoiz̥i] frenti a unha (3%) apicoalveolal sonora [ˈoiz̥i], pero niñún caushu de insurdicimentu.

¹⁵ Us datus venin de grabacións das palabras individuais realizás cun 16 falantis lagarteirus i 11 mañegus.

PERCEPCIÓN DAS SIBILANTIS

A inestabilidade in u puntu de articulación das sibilantis prepalatais fricativas, u adientramentu, ten a su ripircusión tamén in u nivel pirciptivu. Us falantis de lagarteiru i mañegu nun cunfundin as sordas cun as sus rispictivas sonoras i distinguin perfectamenti que as palabras *casha* [LM] i *misa* tenin dus sibilantis diferentes, igual que discriminan a sunuridai das prepalatais in *baixu* [LM] i *queixhu* [LM]. In cambi, a pusición alveolal /s/, /z/, versus prepalatal /ʃ/, /ʒ/, distinguin cun muta dificultai. In consecuencia, algús falantis nun pircibin a diferenca intre ['diʃu] versus ['diʒu] i ['beɪʒu] versus ['beɪzu], aun cuandu se prununcian claramenti prepalatal frenti a claramenti apicoalveolal. Esta observación nun se fundamenta in datus grabaus, sinón, que ven das cunsultas relacionás cun a ortografía, cuandu se le pidía a us falantis a su visión da millol maneira de represhental as sibilantis. A consecuencia poicu práctica é que us falantis dudan mutas vedis cuál dus grafemas ushal, pur tel a duda in u momentu de relacionalu cun u suníu.

In a discripción da africá sonora /dʒ/ observamus que us contextus distintivos nun abundaban, pur u cual u sei istatus de fonema se poi cuestiona. In cambi, a nivel de percepción é significativu que us falantis distinguan esti suníu fácilmente, i así, pur exemplu, in a palabra lagarteira *ixhinda* [i'ʒindʒa] us falantis idintifican fácilmente que as dus sibilantis son distintas. Esta observación se fundamenta, oítra ve, in as cunsultas cun us falantis i in as sus reclamaciós pa iscribil us dois suníus, que elis pircibin comu distintos, de maneira distinta. Naturalmente, in mañegu a palabra *dxinda* ['dʒindʒa] leva mayoritariamenti dois fonemas idénticus, i solu unha minuría a prununcia cun dois fonemas diferentes *xhinda* ['ʒindʒa].

ASPIRACIÓN

A aspiración da sibilanti implusiva -s, *esta* [e^hta], *masculinu* [ma^hku^hlinu], é un fenómenu ixtindíu in u castellanu de Andalucía i según us datus de González Salgado (2005) tamén é un rasgu frecuente in Ixtremadura. Fenómenu relacionau é a prununcaición geminá, *escoba* [e^hkoβa], que abarca tiritorius pariciús. In u corpus oral da *Basi de datus* (Valeš 2024) nun se han rigistrau ni aspiraciós ni geminaciós da -s implusiva in A Fala; u contrariu, é bastanti característicu que us falantis dus tres lugares prununciin as implusivas de maneira tensa. Esti rasgu nun solu u tenin in

Consonanti implusiva

Cuandu unha consonanti, pur exemplu /s/, apareci u final da sílaba a chamamus «implusiva».

3 Fonética i fonología

a su lengua materna, sinón, tamén cuando falan in castellanu, pur u cual us demais interlucutoris nun suelin idintificalus cumu ixtremeñus.

VARIACIÓN DIATÓPICA

A variación diatópica nun incluyi solu u repertoriu dispal das sibilantis, dundi temus pur un lau u valverdeiru cun cuatro fonemas, i pur oitru u mañegu i lagarteiru cun seti, sinón, tamén u ushu differenti intre u mañegu i u lagarteiru.

Comparandu as fricativas prepalatais, iexistin palabras in as que as tres variedais cuincidin in a pronunciación sorda, *caixa*, *queixa*, *puixal*, oitras que se pronuncian de maneira sorda in valverdeiru, *xugal*, *frixil*, *beixu*, *regaixal*, pero sonora in lagarteiru i mañegu, *ixhugal* [L], *xhugal* [M], *frixhil* [LM], *beixhu* [LM], *regaixhal* [L]. Sin embargo, tamén hai palabras que han pirdíu a sibilanti in valverdeiru i, in contrasti cun as oitras dus variedais, han sustituíula pur unha velal fricativa sorda /x/, igual que u castellanu: *baju* [V], *baixu* [LM], *tinaja* [V], *tinaixha* [LM], *gineta* [V], *ixhineta* [L], *xhineta* [M].

As diferencias intre u lagarteiru i u mañegu son menus frequentis. A máis chamativa é probablimenti a *i*-protética que apareci in lagarteiru de maneira sistemática antis de tós sibilantis prepalatais fricativas sonoras u iniciu da palabra *ixhenti* [L], *ixhaua* [L], pero tamén antis das sordas, que son menus frequentis, *ixabón* [L]. É intereshanti que esta *i*-protética istá documentá tamén in mañegu, u corpus oral da *Basi de datus* (Valeš 2024) rigistra 39 (20%) ushus da palabra *ixhenti* in mañegu; sin embargo, se trata de un ushu minuritariu, porque hai oitras 145 (75%) folmas de *xhenti*, sin a *i*-protética, i ademais 9 (5%) ushus cun a africá inicial *dxenti*.

Oitru exemplu de diferencia intre lagarteiru i mañegu é u pretéritu perfectu simpli i u imperfectu de subjuntivu du verbu *trel* cun u fonema prepalatal realizau de maneira sorda in lagarteiru, pur exemplu, *truixu* ['trui̯ʃu], pero de maneira sonora *truixhu* ['trui̯ʒu] in mañegu.

Algunhas diferencias intre as dus variedais se debin a pérdida de sibilanti in lagarteiru, mentras que u mañegu a mantén. Pur exemplu, as palabras mañegas *cangreixhu* [kan'grei̯ʒu], *extrandxeiru* [e̯stran'dʒei̯ru], se realizan cun velal fricativa sorda /x/ in lagarteiru, *cangreju* [kan'grexu], *ixtranjeru* [i̯stran'xeru].

3.3.5 Sonantis

As consonantis sonantis se caracterizan pur unha articulación bastanti aberta, pur u cual compartin certas cualidais cun as vocais. Aunque istá presheñti u obstáculo, a onda sonora é periódica, u airi saí sin fricción. Se trata de suníus sonorus, vibran as cordas vocais, i igual que in u caushu das vocais se produci a estrutura de formantis, visibli in us ispectrogramas. As sonantis as pueñus dividil in tres subgrupos, que compartin certas características. U primel grupu u folma a apruximanti /j/, in u sigundu pertencin as sonantis líquidas, que son as laterais /l/ i /ɫ/ ixhuntu cun as róticas /r/ i /r/. Estas compartin algunhas propiedais de tipu distribucional. U tercel grupu u folman as sonantis nasais /m/, /n/, /ɲ/ i /ŋ/, que se caracterizan pur a seya du airi pur u narí.

APRUXIMANTI PALATAL /j/

In A Fala solu i xisti un fonema apruximanti, é u fonema palatal sonoru /j/. As demais apruximantis [β], [ð] i [ɣ] son alófunus das uclusivas sonoras, que se han amentau anteriolmenti.

U ápici da lingua toca us dentis de abaixo, u dorsu da lingua i u paladal folman un canal pur u que saí u airi i a articulación é bastanti tensa i corta. As cordas vocais vibran, así que /j/ é un fonema sonoru. Nun se oívi u ruíu da fricción, u airi saí de maneira bastanti libri, pur u cual se trata de unha apruximanti.

U fonema palatal apruximanti sonoru solu apareci u iniciu da sílaba, *mayu, ya, saya, yema, yesu, yodu, cayá, yantri* [M], etcétera.

Igual que mutus oitrus suníus a apruximanti palatal sonora /j/ poi velsi afectá pur u sei intolnu. Despois de unha nasal /n/ u unha lateral /l/ se pronuncia de maneira africá [d͡j], *cun yesu* [kun'djesu], *ital yodu* [i'tal 'djoðu], dundi a sigunda fasi é realmenti unha palatal fricativa.

In relación a u fonema /j/ hubu duda cun respectu a su presheñcia in palabras cumu, *poyn, trayin, sayin*, etcétera, que algús autoris, pur exemplu, Frades Gaspar (2000) iscribin sin esti fonema, *poin, train, sain*. U análsis ispectrográficu ha comprobau a

▪ Fijati in qué detallis se diferencian as tres variedades. Ei nunca pensaría que us mañegus dixeran *sain* cun un diptongu in ve de *sayin* tal cumu nos.

▫ Ya te idía que u final te gustaría a fonética. Te pilmiti descubril estas pequenas maravillas de diversidai.

▪ Sí, a diversidai da lingua me gusta mutu. É un teshoiru pa mantel.

▫ A mi tamén me gusta que us tres lugares falin de maneira un poicu diferenti, i así mantenin a su idintidai propia.

3 Fonética i fonoloxía

preshencia do fonema consonánticu /j/ in a pronunciación dos falantis lagarteirus i valverdeirus, /'poj̃n/, /'traj̃n/, /'saj̃n/; sin embargo, us falantis mañegus realizan estas mesmas palabras cumu monosílabus cun un diptongu, /'poj̃n/, /'traj̃n/, /'saj̃n/. Esta realidai se refleja despois in a ortografía diferente, *poj̃n* [L], *poj̃n* [M], *traj̃n* [LV], *traj̃n* [M], *saj̃n* [LV], *saj̃n* [M]. Us dois ispectrogramas manifestan a diferenca intre a pronunciación lagarteira i mañega.

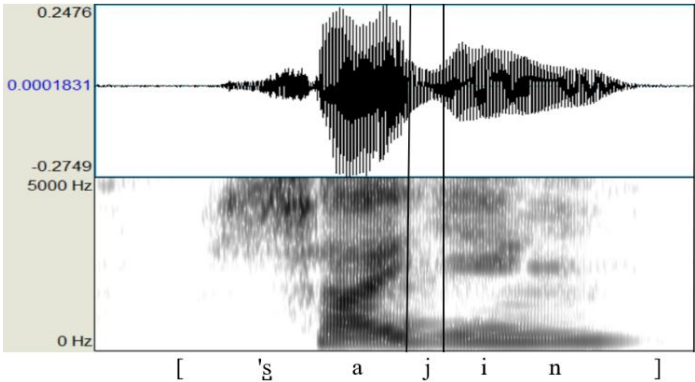

Figura 26. A palabra *sayin* [LV], pronunciá pur unha falanti lagarteira

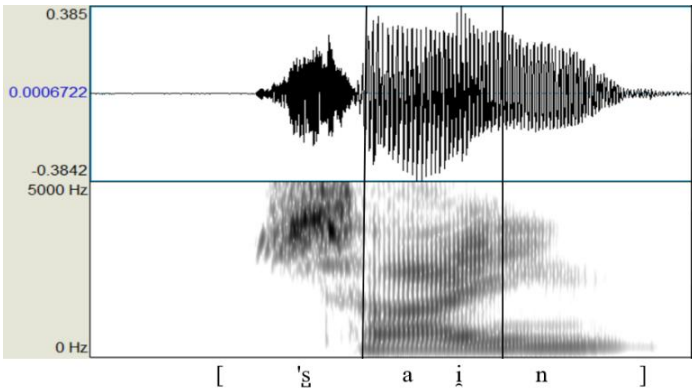

Figura 27. A palabra *sain* [M], pronunciá pur un falanti mañegu

SONANTIS LATERAIS /l/ i /ʎ/

As fricativas i a apruximanti, discritas in us apartaus anterioris, folmaban u puntu istreitu in u centru da vía respiratoria, in cambiu, as laterais folman u obstáculo in u centru i u airi sai pur us laus. A articulación da consonanti alveolal lateral sonora /l/ se realiza cun a coroa da lingua sustribá cuntra us alveolus, u airi sai pur us laus. A consonanti palatal lateral sonora /ʎ/ se diferencia da anterior pur u puntu de articulación, que istá máis atrás in a boca, a coroa da lingua se sustriba sobre u paladal. A articulación da /l/ poi istal afectá pur a asimilación rigrisiva, anticipandu u puntu de articulación du suníu seguinte, pur exemplu, *altitú* [aʎti'tu] dundi se pronuncia a [ʎ] in a pusición dental.

Cun respectu a distribución, a alveolal lateral /l/ poi aparecel in cualquel pusición in a sílaba: *lebri*, *clara*, *falal*. In cambiu, a palatal lateral /ʎ/ solu apareci u iniciu da sílaba: *allu*, *millu*, *chilla*.

A ivulación dus grupus latinus -LJ-, -K'L-, -G'L-, -T'L- intervocálicos cuincidi cun u galegu i u portugués, dandu cumu resultau a consonanti palatal lateral /ʎ/, a diferencia du castellanu, que chegou a velal fricativa sorda /x/, i u asturianu, que ten a palatal apruximanti sonora /j/ in esta pusición, FOLIA > *folla*, SPECŪLUS > *espellu*, TEGŪLA > *tella*, VETŪLUS > *vellu*. Cumu resultau, as diferencias, in comparancia cun u castellanu, son bastanti privisiblis, *navalla* correspondi a u castellanu *navaja*, *parella* cast. *pareja*, *agulla* cast. *aguja*, etcétera. Sin embargo, a ivulación nun ha síu de tó rigulal, así que incontramus algunhas ixcepciós, LENTICŪLA > *lenteja*, i oitras palabras cumu *burbuja*, *bandeja*, *rodaja*, que se pronuncian cun a velal fricativa sorda /x/ in as tres variedais.

A L- inicial latina se conselvó in A Fala, circunstancia que cuincidi cun u galegu, u portugués, i cun u castellanu, LINGUA > *lengua*, LEPŌRIS > *lebri*. In cambiu, u asturianu i u mirandés palatalizorin esta L- inicial, ast. *llingua*, *llebre*, mir. *lhéngua*, *lhiebre*.

A -LL- geminá latina, que nun foi palatal, sufríu a mesma ivulación in A Fala, u portugués i u galegu, diferenciandusi du castellanu i u asturianu, AMARELLUS > *amarelu*, CABALLUS > *cabalu*, tamén incontramus ixcepciós in esta ivulación, BELLĪTĪA > *belleza* [V], *belleda* [LM], que se poyin debel a intrá máis tardía das palabras u a influencia du castellanu.

SONANTIS RÓTICAS /r/ i /r̄/

Us dois fonemas in esta catiguría se dinuminaban tradicionalmenti «vibranti simpli» /r/, i «vibranti múltipli» /r̄/. Sin embargo, a primeira, efectivamente, nun vibra, se trata máis ben de unha uclusiva, i pur tantu se sueli dinuminal cumu «pircusiva» in us istudius máis redentis. U sigundu fonema, que de verdais vibra, é idel, abri i fecha a seya du airi, sigui cun a tirminulugía «vibranti» pero sin

3 Fonética i fonoloxía

ispicificación, porque nun hai ningúnha outra vibranti. Us dois fonemas son alveolar i sonorus, aunque a vibranti é un poicu máis posterior, postalveolar. U ápici da lingua folma un fechi sustribándose sobre us alveolus, in u caushu da vibranti u ápici vibra, abri i fecha u pasu du airi. A pircusiva non sempris chega a fechal u pasu du airi completamenti; dependendu du istilu, se poi realizal cumu apruximanti [ɹ], particularmenti in a posición intervocálica, *araña*, u final de palabra, *amor*, u antis de unha lateral, *burladeiru* [LV], *burlaeiru* [M]. Igual que a lateral /l/, a pircusiva /r/ poi aparecel in cualquier posición in a sílaba, *narandxa* [LM], *cariño*, *culebra*, *fruta*, *carta*, *amor*, *flor* [MV], aunque a u final de palabra sueli cedel a su posición a lateral alveolar /l/. A pircusiva nun poi aparecel u iniciu de palabra, porque in esta posición se realiza a vibranti /r/.

Cuandu a vibranti apareci in a posición intervocálica, *morrel*, *arroba*, *barrocu*, se marca cun «rr» in a ortografía. In esta posición incontramus, ademais, us paris mínimos que diferencian u significau intre a pircusiva i a vibranti, *caru* versus *carru*. A articulación vibranti ucurri tamén despois dos fonemas /n/, /l/ i /s/, aunque sueli tel menos vibracións, *honral*, *enriquecel* [MV], *inriquecel* [L], *sunril*, *melrua* [MV], *pilralsi* [L], *desrabillau* [V]. In algunhas palabras varía a secuencia /lr/ cun a vibranti /r/, *chalrieira* [M], *charrieira* [M], *alrededol* [V], *arrededol* [V].

SONANTIS NASALS /m/, /n/, /ɲ/ i /ŋ/

U velu du paladal poi tapal u pasu du airi da boca a u narí. Cuandu u velu istá arriba pasa tó airi pur a cavidade bucal i producimus suníus orais. Cuandu u velu baixa, unha porción du airi pasa tamén pur u narí, i a resonancia mudifica u suníu, que dinuminamus cumu suníu nasal. Tós sonantis nasais son sonoras i as resonancias producen estruturas de formantis.

A articulación da sonanti bilabial nasal /m/ é paricía a bilabial uclusiva /b/, u obstáculo u folman us labius que se abrin de repenti, caushandu unha explosión; sin embargo, cumu se trata de unha nasal, u velu du paladal istá baixu, i parti du airi pasa pur u narí. U fonema /m/ se realiza u iniciu da sílaba u u final, *amal*, *campu*, pero nun u incontramus a u final da palabra.

U fonema alveolar nasal /n/ se articula cun a lingua sustribándose sobre us alveolus dundi se produci u fechi. Esti suníu nasal ten mutus alófonus afectaus pur a asimilación rigrisiva, anticipatoria. In a posición alveolar se realiza típicamenti intre dos vocais centrais *cana*, *besana*, *semana*, mentras que si sigui unha consonanti dental u interdental, adientra u sei puntu de articulación, *denti* ['dɛnti], u mismu si sigui unha palatal u velal adopta esa posición *ganchu* ['gantʃu]. De esta maneira é pusibli que nun corresponda a ortografía cun a pronunciación porque a

/n/ poi adientral si hasta a posición labial, *invadil* [imba'ðil], *conventu* [kom'bɛntu].

A palatal nasal /ɲ/ se articula cun u fechi intre u dorsu da lingua i u paladal. Cumu é nasal, unha porción du airi pasa pur u narí. Se realiza solu a u iniciu de sílaba, *camiñu*, *cizaña*, *castañu*, i é poicu frecuente a u iniciu de palabra, *ñandú*, *ñora*, *ñisca* [LM], *ñeli* [L], *ñaqui* [L].

Comparandu cun outras linguas mus damos conta que a geminá latina -NN- dó u resultau alveolal /n/, CANNA > *cana*, ANNUS > *anu*, PANNUS > *panu*, igual que in galegu i portugués, diferenciandusi du castellanu i du asturiau cun u resultau palatal /ɲ/. Sin embargo, in esta ivolución incontramus tamén ixcepciós, pur exemplu, GRUNNIRE > *gruñil*.

Otra cuincidencia cun u galegu i u portugués a represhentan as realizacións palatais /ɲ/, que venin das -n- intervocálicas latinas, GALLINA > *galiña*, CAM-MINUS > *camiñu*, PONERE > *puñel* [LV], *poñel* [M].

U grupu latinu -GN-, PUGNUS > *puñu*, LIGNA > *leña*, cuincidi in a nasal palatal cun as demais linguas.

A consonanti velal nasal /ŋ/ é un fonema que diferencia A Fala du castellanu, portugués i u galegu, dundi solu ixisti cumu alófunu de /n/. Esti fonema se articula cun u fechi intre u postdorsu da lingua i u velu du paladal. In cuantu a su distribución, in a posición intervocálica ten a función distintiva, *unha* /uɲa/ versus *uña* /uɲa/. In esta posición apareci in poicas palabras, pero as palabras son frequentis, *unha*, *algunha*, *niñunha*.

Se atriculan de maneira velal tamén as nasais u final de palabra que siguin as vocais posterioris /o/, /u/: *pon* ['pon], *podón* [po'ðon], *picón* [pi'kon], *camión* [ka'mion], *atún* [a'tun]. Esti rasgu cuincidi cun u galegu. Pur asimilación se articulan de maneira velal tamén us fonemas /n/ que precedin a unha consonanti velal /k/ u /g/, *bancu* ['ban̥ku], *pinga* ['piŋga].

A ortografía represhenta a velal nasal cun u dígrafu «nh» solu in a posición intervocálica, nun refleja us caushus de asimilación.

3.3.6 Variación consonántica

VARIACIÓN /k/ - /j/

U «yeísmo» é a neutralización da uposición fonolóxica /k/ - /j/ a favol da apruximanti /j/. In outras palabras, se trata du ushu da palatal apruximanti sonora /j/ in us contextus dundi

Yeísmo

Prununciación de apruximanti /j/ in us contextus dundi tradicionalmenti se prununciaba a palatal lateral /k/, i in a iscritura apareci u dígrafu «LL». Pur exemplu, *collel* /ko'jel/, *malla* /'maja/.

3 Fonética i fonoloxía

tradicionalmenti se pronunciaba a palatal lateral /ʎ/, pur exemplu, *mullel* [mu'jel], *millu* ['miju] son pronunciacións yeístas. De esta maneira desapareci a diferenza entre algunhas palabras, pur exemplo, *vaya* ['baja] i *valla*, tradicionalmenti ['baʎa], pero cun pronunciación yeísta ['baja]. Se trata de un fenómeno ixtindíu in castellanu i tamén in galegu.

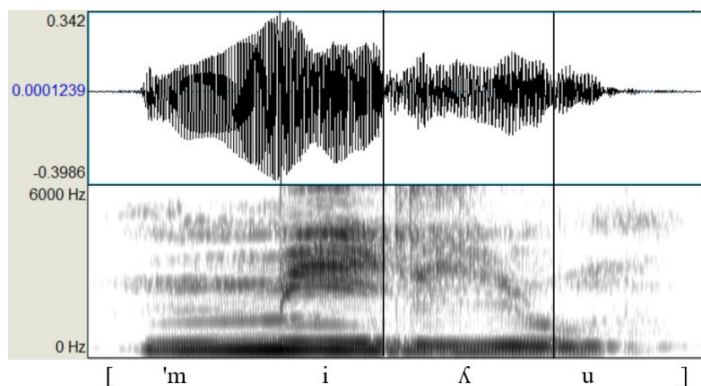

Figura 28. A palabra *millu* pronunciada cun u fonema /ʎ/

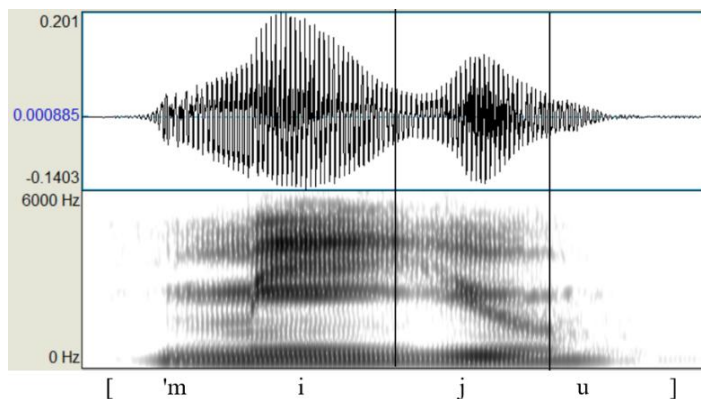

Figura 29. A palabra *millu* pronunciada cun u fonema /j/

In us tres lugares hai pesoas que pronuncian de maneira sistemática a palatal lateral /ʎ/, i outras que optan pur a pronunciación yeísta. Se puiría supuñel que as pesoas novas ushin a pronunciación yeísta cun máis frecuencia, pero hasta u momentu nun hai istudius que cunfirmaran esta hipótesis.

VARIACIÓN DAS LÍQUIDAS /l/ - /r/

A cercanía articulatoria da lateral /l/ i a pircusiva /r/, dambas alveolaris, causha unha alternancia frecuente. Esti fenómeno istá documentau in latín i tamén in us romancis medievais. Si a dirección du cambi u vai da lateral hacia a pircusiva /l/ → /r/ falamus de «rotacismu», vorta, *prátanu*, *brasfemia*, si é u revés /r/ → /l/ falamus de «lambdacismu», *calni*, *almal*.

In A Fala incontramus mutísima variación /l/ - /r/, *praza/plaza*, *bal/bar*, *placer/pracel/placel*, *frol/flor/flol*, etcétera, hasta puiría parecel que cualquier /r/ poi sustituiusi pur /l/ i viceversa; sin embargo, a situación nun é tan simpli. A peshal de que i xisti muta variación, hai certus patrós que rigulan as pusibilidais, pur tantu, as líquidas in as palabras *alegri*, *admiración*, *virá*, *cola*, etcétera, permanecin istablis.

PUSICIÓN	lagarteiru	mañegu	valverdeiru
iniciu de palabra	inexistenti	inexistenti	inexistenti
iniciu de sílaba, primel elementu	ixcepcional	ixcepcional	ixcepcional
iniciu de sílaba, <i>pl</i> , <i>bl</i> , <i>cl</i> , <i>gl</i> , <i>fl</i>	L- / R+	L	L
coda lambdacismu	L+ / R-	L- / R+	R
coda rotacismu	L / R	L+ / R-	L+ / R-
final de palabra - infinitivu	L	L+ / R-	L / R
final de palabra	L	L / R	L- / R+

Figura 30. Risumin da variación das líquidas /l/ - /r/

A u iniciu da palabra nunca poi aparecel a variación das líquidas /l/ - /r/, porque in esta pusición nun i xisti u fonema pircusivu /r/, sinón a vibranti /r/.

As líquidas son generalmenti istablis cuandu aparecin cumu u primel elementu du iniciu da sílaba, así que as palabras *iscuela* [L], *escuela* [MV], *bálagu*, *calabaza*, *igualda*, *araña*, *caracol*, *garabatu*, *pera*, i un larguísimu etcétera, nun pilmitin a variación l/r. A esti patrón general descubrimus poicas ixcepciós, *malapiu* [MV], *marapiu* [L], *calapuchu* [LM], *carapuchu* [MV].

Sílaba

FROL - monosílabu

F - iniciu

R - iniciu (prenucliu)

O - nucliu

L - coda

Situación diferente incontramus cun as líquidas distribuías comu sigundu elementu du iníciu silábicu (prenucliu). Se trata dus grupus consonánticus *pl/pr*, *bl/br*, *cl/cr*, *gl/gr*, *fl/fr*. In esta posición apareci u rotacismu, variación /l/ → /r/, cun bastanti frecuencia. Sin embargo nun se poi idel que cualquel palabra, cun u arriba mencionau grupu, poi istal sujeta a variación. De feito, algús grupus ofrecen poicus exemplus de variación, *gloria/groria* [L], *dobli/dobri* [L], *blasfemia/brasfemia* [L], ademais tós in lagarteiru. In a tabla 31 se poi observar que u lagarteiru prefieri u rotacismu, i así as folmas *praza*, *pratu*, *brancu*, mentras que in mañegu i valverdeiru se trata de un ushu residual, mui poicu frecuente. In cambiu, in estis mismus grupus consonánticus nun se ha idintificau u lambdacismu, así que as palabras *brazu*, *bruixa* [LM], *preciu*, *gravi*, etcétera, nun varían.

- ¿Lo unha galiña branca i unha negra é u mismu?
 - Sí, desde u puntu de vista gramatical sí.
- ¿I a primeira é blanca u branca?
 - In a *Basi de datus* incontramus in lagarteiru 6 ushus de *blancu* i 8 de *brancu*; in mañegu incontramus 17 ushus de *blancu* i un de *brancu*; i in valverdeiru 25 ushus de *blancu*.
- ¿Qué folma é correcta intoncis?
 - Ya te había ixplicau que nun hai folmas correctas i incorrectas, solu hai folmas que se ushan máis i as que se ushan menos, toas son igual de correctas.
- Pero despois naidi me poi idel que u digu u u iscribu mal.
 - ¿Pa qué nicisitas que te digan isu?
- Nun sé, sempris había correctu i incorrectu.
 - Sí, tes radón, disgraciamenti, pero ya te idía que son ideas anticuás, que carecin de sintíu común i nun tenin apoyu in a realidai.

	lagarteiru		mañegu		valverdeiru	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
brancu(s), ca(s)	8	57	1	6	0	0
blancu(s), ca(s)	6	43	17	94	25	100
frol, fror, froris	5	42	0	0	23 ¹⁶	68
flol, flor, floris	7	58	25	100	11	32
pratu(s)	8	80	0	0	0	0
platu(s)	2	20	45	100	7	100
praza(s)	37	71	2	7	1	5
plaza(s)	15	29	25	93	21	95

Figura 31. Rotacismu in us grupos consonánticus, iniciu da sílaba¹⁷

In a coda silábica se ha documentau tantu u rotacismu, variación a favol de *-r-*, *calzá/carzá*, cumu u lambdacismu, variación a favol de *-l-*, *barcu/balcu*. In esta pusición, u lambdacismu pareci sel máis cumún. Us dois tipus de variación son máis frequentis in lagarteiru, in comparación cun u mañegu i u valverdeiru.

	lagarteiru		mañegu		valverdeiru	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
calga, calgal	28	72	1	13	1	10
carga, cargal/r	11	28	7	87	9	90
calni(s)	14	61	3	14	0	0
carni(s)	9	39	18	86	16	100
folma(s)	31	67	3	6	2	6
forma(s)	15	33	45	94	33	94
ilmanu/elmanu ¹⁸	49	79	16	26	0	0
irmanu/ermanu ¹⁹	13	21	45	74	75	100
tabelna(s)	20	91	0	0	0	0
taberna(s)	2	9	12	100	17	100

Figura 32. Lambdacismu in a coda silábica²⁰

¹⁶ Us 23 ushus venin de un solu autol, pur tantu hai que interpretal cun precaución esti resultau.

¹⁷ Us datus venin da *Basi de datus* (Valeš 2024).

¹⁸ Incluías as folmas fimininas i u plural, *ilmana*, *ilmanus*, etcétera.

¹⁹ Incluías as folmas fimininas i u plural, *irmana*, *irmanus*, etcétera.

²⁰ Us datus venin da *Basi de datus* (Valeš 2024).

	lagarteiru		mañegu		valverdeiru	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
farta	24	65	12	57	6	23
falta	13	35	9	43	20	77
sartu(s), sartal ²¹	13	52	0	0	2	11
salto(s), saltal ²²	12	48	14	100	16	89
vorta(s)	41	75	11	48	10	33
volata(s)	14	25	12	52	20	67

Figura 33. Rotacismu in a coda silábica²³

A u final da palabra aparecin as líquidas cun bastanti frecuencia. Algunhas de elas poyin istal sujetas a variación, oitras non. In general, a u final das palabras incontramus solu lambdacismu, as palabras cun us étimus latinus que tenin -R- in a última sílaba, suelin acabal in -l. Un exemplu típico de esta variación son us infinitivus dus verbus, FĀBULĀRE > *falal/falar*, AMĀRE > *amal/amar*, etcétera. In términus gene-rais, a -l final du infinitivu é máis fre-cuenti que a -r. Comparandu as tres variedades, notamus que in lagarteiru se usha a -l cashi in u 100% dus caushus, in mañegu de maneira claramenti ma-yuritaria (aproximamenti 75%) i in val-verdeiru se ushan as dus folmas cashi pur igual. U ushu se ve influíu tamén pur u istilu, pur exemplu, u oral informal favoreci a -l final, mentras que u iscritu a -r, quizás pur influencia du castellanu i a custumbri de vel as palabras acabás cun unha -r.

- Así que cun a palabra *plaza* i *praza* i cun toas que alternan L i R será parícíu, ¿a que sí?
 - Non exactamenti. In a *Basi de datus* incontramus 40 ushus de *praza* dus cualis 37 son in la-garteiru, 2 in mañegu i 1 in valver-deiru. In cambiu, incontramus 61 ushus de *plaza*: 15 in lagarteiru, 25 in mañegu i 21 in valverdeiru.
- ¿I qué significa isu?
 - Isu significa que in lagarteiru é máis frecuente a folma *praza* i in mañegu i valverdeiru se usha cashi ixclusivamente a folma cun L, *plaza*.
- ¡É cumpricau!
 - Sí, é mui cumpricau, i ademais, é distintu pa ca palabra.

²¹ Incluías tós folmas du paradigma verbal.
²² Incluías tós folmas du paradigma verbal.
²³ Us datus venin da *Basi de datus* (Valeš 2024).

	lagarteiru		mañegu		valverdeiru	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
comel	38	90	32	59	13	48
comer	4	10	22	41	14	52
dal	54	98	21	62	18	44
dar	1	2	13	38	23	56
dil	155	100	193	81	94	67
dir	0	0	44	19	46	33
estal/istal	64	98	43	65	22	44
estar	1	2	23	35	28	56
falal	51	100	56	71	35	57
falar	0	0	23	29	26	43
fel [LM], ficel [V]	228	100	137	77	104	57
fer [LM], ficer [V]	0	0	40	23	80	43
sel	146	96	92	83	62	47
ser	6	4	19	17	70	53
tel	64	100	35	67	43	63
ter	0	0	16	33	25	37
traballal	53	100	25	36	29	58
traballar	0	0	44	64	21	52
vel	175	95	78	74	50	38
ver	10	5	28	26	83	62

Figura 34. Variación dos infinitivos²⁴

A variación a u final de palabra nun afecta solu a us infinitivus. Oitras palabras, sustantivus, adjitivus, pripusicións, cun étimus latinus que tenin -R- in a última sílaba tamén suelin tel as dus folmas, COLŌRIS > *colol/color*, MAIŌRIS > *mayol/mayor*. De maneira paricia a us infinitivus, a tirminación -l sigui mayuritaria u cashi ixclusiva in lagarteiru, cun a ixcepción da pripusición *pul/pur*. In cambi, u mañegu i u valverdeiru vacilan intre as dus tirminacións, cun palabras que dan preferencia a -r, *bar, color*, i oitras que favorecin a -l, *lugal, mullel*.

²⁴ Us datus venin da *Basi de datus* (Valeš 2024).

	lagarteiru		mañegu		valverdeiru	
	n.º	%	n.º	%	n.º	%
bal	12	100	1	3	0	0
bar	0	0	36	97	19	100
colol	11	100	1	25	2	11
color	0	0	3	75	16	89
lugal	236	100	209	86	75	55
lugar	1	0	33	14	61	45
mayol	32	100	9	43	5	14
mayor	0	0	12	57	32	86
millol	66	100	51	76	39	51
millor	0	0	16	24	37	49
mullel	116	99	37	76	55	70
muller	1	1	12	24	24	30
pul, pol	180	19	3	0	16	2
pur, por	764	81	1108	100	869	98

Figura 35. Variación das palabras cun unha -R- itimolóxica final²⁵

Oitras palabras cun -R- itimolóxica final se portan de maneira paricía, *autol/autor*, *motol/motor*, *labradol/labrador* [LV], *labraol* [M], *actol/actor*, *amol/amor*. Us plurais de tós estas palabras sempris manteñen a -R- itimolóxica in as tres variedades, *baris*, *coloris*, *lugaris*, *mayoris*, *mulleris*, *motoris*, etcétera.

In cambi, as palabras cun étimus que teñen -L- in a última sílaba CRYSTALLUS > *cristal*, FATĀLIS > *fatal*, BRUTĀLIS > *brutal*, COSTĀLIS > *costal*, nun permiten variación, sempris acaban in -l. Tampocu se ven afectás pur a variación as palabras que son préstamos do inglés, *istándar* [L], *estándar* [MV], *escáner*, *pádel*.

²⁵ Us datus venin da *Basi de datus* (Valeš 2024).

3.4 ELEMENTUS ISTRUCTURALS I SUPRASEGMENTALS

3.4.1 Síllaba

Dividindu a cadea falá in elementus mínimus chegamos a us suníus i fonemas, que hemus comentau in us apartaus anterioris; sin emabrgu, a unidai mínima pa organización da lingua é unha síllaba. U nucliu de ca síllaba é un segmentu sonoru, in A Fala sempris é unha vocal, mentras que in oitras linguas tamén poi sel unha consonanti. A síllaba se organiza intoncis arriol de un nucliu sendu us seis límitis us puntus de menus sunuridai.

PARTIS DE UNHA SÍLLABA

A síllaba ten a su istringura interna que se compón du nucliu i dus márginis que son suníus adyacentis a u nucliu. Us elementus que precedin a u nucliu se chaman «iniciu» i us elemnetus posterioris a esti se dinuminan «coda». U iniciu se encontra in a pusición ixplúsiva mentras que a coda istá in a pusición implúsiva. U cunjuntu du nucliu i a coda poi tel a su utilidai in a discripción da lingua, i in tal caushu se dinumina «rima».

NUCLIU

U nucliu é u elementu de máis apirtura, de máis sunuridai i máis intinsidai in a síllaba. In A Fala sempris é unha vocal, i sin esta vocal nun poi ixistil a síllaba. In u caushu de diptongus i triptongus é a vocal plena, chamá tamén vocal silábica, mentras que a vocal satéliti folma u márgín da síllaba. Unha síllaba poi istal folmá pur unha sola vocal, i pur tantu solu pur u nucliu.

INICIU

U iniciu é a fasi de crecienti apirtura i intinsidai, i a su preshencia é optativa. Us suníus que antecedin a u nucliu poyin sel unha u dus consonantis i si u nucliu istá folmau pur un diptongu crecienti a vocal satéliti tamén pertenece a u iniciu.

CODA

Duranti a coda se vai fechandu a apirtura i tamén baixa a intinsidai. A su preshencia é optativa igual que a du iniciu. Us suníus que venin despois du nucliu son unha u dus consonantis, i in u caushu de que haya un diptongu decrecienti é a vocal satéliti a que a folma, pusiblamentu siguíu pur unha consonanti.

3 Fonética i fonología

TIPUS DE SÍLABAS

Unha sílaba poi istal folmá solu pur u nucliu, pur a vocal silábica, *a-de-mais*, *a-lam-bri*, *ca-de-a*, pero tamén solu pur u diptongu cun unha vocal satélite i a vocal silábica, *hie-lu*.

Sigún a presencia u ausencia da coda, clasificamus as sílabas in «abertas», cun ausencia de coda, acaban in unha vocal, que é u elementu abertu, i «fechás», tenin coda, así que acaban cun unha consonanti. A Fala, igual que as demais linguas románicas da península, se inclina pur as sílabas abertas de tipu CV (consonanti-vocal), que é u modelu máis frecuente, *ca-ma*, *ma-rra-nu*, *cu-chi-nu*, etcétera. U sigundu tipu máis frecuente é a sílaba fechá CVC (consonanti-vocal-consonanti), *cas-cal*, *dam-bus*, *bas-tan-tis*.

A sílaba que leva acentu se chama «tónica», *ra-cha*, *ma-cu-tu*, mentras que a sin acentu é «átona», *ma-llá*, *a-ma-re-lu*. Unha palabra solu ten unha sílaba tónica, pero poi tel varias átonas.

CONSONANTIS IMPLUSIVAS

As consonantis implusivas, son as da coda silábica. Se ha amentau in u apartau sobre as sibilantis que in A Fala nun incontramus us dibilitamentus da -s implusiva, fenómenu frecuente in u castellanu de Ixtremadura. Oitru fenómenu observau foi a variación das líquidas *l/r* in a posición implusiva. In general, A Fala intenta in algús contextus ivital as consonantis implusivas u final de palabra, *paré*, *jué*, *narí*, *almiré*. Comparandu istu cun oitras linguas románicas, nun se trata de algu ixcepcional, solu varían as sulucióis, pur exemplu, BONĪTĀTIS > *bondai* ivita a consonanti implusiva final in A Fala, mentras que u galegu i u portugués conselvan tantu a consonanti comu a vocal final *bondade*, in cambi, u castellanu acaba in a consonanti implusiva *bondad*, que mutas vedis se elimina in u discursu infolmal.

3.4.2 Secuencias vocálicas

As vocais poyin aparecel unha a u lau da oitra i folmal así agrupaciós de vocais, tantu dentru de unha palabra cumu in us límitis das palabras. Si as vocais adyacentis folman parti de unha sílaba falamus de secuencias tautosilábicas, diptongus u triptongus, mentras que si nun folman parti de unha sílaba se trata de cumbinaciós heterosilábicas, hiatus.

In as secuencias vocálicas diferenciamus intre as vocais altas i as non altas. As altas, u fechás, /i/, /u/, ricibían tradicionalmenti a itiqueta de «débilis», mentras que as que nun son altas, /e/, /a/, /o/ se dinuminaban «fortis».

HIATU

Si dos vocais sigúas nun folman parti de unha sílaba, se pronuncian ca unha dentru de unha sílaba distinta, falamus de «hiatu» i de cumbinación heterosilábica. As secuencias de dos vocais sin presencia de unha vocal alta (débil), é idel, a cumbinación de dos vocais fortis /e/, /a/, /o/, folman un hiatu, pur exemplu in as palabras *poema*, *cadea*, *roa*, *chapoa*, *faena*, *maestra*, etcétera. U hiatu apareci tamén cuandu istán u lau unha vocal alta (débil) tónica, in ortografía marcá pur unha tildi, i oitra vocal, pur exemplu, *vía*, *andarrús*, *dibú*, *viyúa*, etcétera.

Intre as tres variedais incontramus caushus de variación in a pronunciación de secuencias de dos vocais idénticas que, pur un lau, se poyin pronuncial cumu hiatu *leel* [le'el], *rii* ['rii], i pur oitru, poyin chegal a riducilsu a unha sola vocal *lel* ['lel], *ri* ['ri]. Us datus dispuniblis adscribin a pronunciación in folma de hiatu máis ben a u mañegu i u valverdeiru, mentras que a folma riducía apareci cun máis frecuencia in lagarteiru; sin embargo, cumu as secuencias de dos vocais idénticas nun son frequentis, nun se poi cunsideral esta observación cumu unha regra general.

HIATU		vocal non alta (forti)			vocal alta (débil)	
		e	a	o	i	u
vocal non alta (forti)	e	[ee] <i>creencia</i>	[ae] <i>maestra</i>	[oe] <i>oesti</i>		
	a	[ea] <i>leal</i>	[aa] <i>albahaca</i> [V]	[oa] <i>chapoa</i>	[ia] <i>día</i>	[ua] <i>viyúa</i>
	o	[eo] <i>león</i>	[ao] <i>caos</i>	[oo] <i>zoológicu</i>	[io] <i>períodu</i>	
vocal alta (débil)	i	[ei] <i>ateísmu</i>	[ai] <i>paraísu</i>	[oi] <i>taoísmu</i>	[ii] <i>fiis</i>	[ui] <i>hiruína</i>
	u	[eu] <i>transeúnti</i> [MV]	[au] <i>baúl</i>		[iu] <i>críu</i>	[uu] <i>cuurdinal</i> [L]

Figura 36. Pusiblis cumbinaciós das vocais que folman un hiatu

Us hiatus surgin, a vedis, gracias a pérdida da T > /d/ intervocálica latina, i cumu se ha iditu anteriorlmenti, estas pérdidas parecin sel máis frequentis in mañegu, pur exemplu, VOTA > *boa* [M], *boda* [LV], VITA > *vía* [M], *vida* [LV], VETA > *vea* [M], *veda* [LV], CIVITĀS > *ciai* [M], *ciudai* [LV], LABORĀTOR > *labraol* [M], *labradol* [LV], etcétera.

DIPTONGU

Un diptongu é unha cumbinación de dus vocais que folman parti da mesma sílaba. Esti tipu de cumbinación se chama tautosilábica i nicisita a preshencia de unha vocal alta /i/ u /u/. As dus vocais que folman u diptongu, nun se realizan da mesma maneira. A vocal que se realiza cun mayol intinsidai i ricibi u acentu se chama «vocal silábica» u «cima». A oitra vocal que folma u diptongu se chama «vocal satélite» u «vocal marginal». As vocais satéliteis son sempris altas i a su pronunciación se caracteriza pur unha mayol distancia das cordas vocais in comparanza cun oitras vocais, i menol in comparanza cun as consonantis. In as trascipcións se marcan pur imbaixu da letra [i], [u]. As secuencias de unha vocal satélite máis unha vocal silábica folman oitu diptongus crecientis [je], [ja], [jo], [ju], [ue], [ua], [uo], [ui], i a inversa seis diptongus decrecientis [ej], [aj], [oj], [eu], [au], [ou]. A representhención gráfica nun ten importancia, pur exemplu, *ulbihaca* [L] ten unha hachi intercalá, pero aun así se folma u diptongu crecienti [ja].

Diptongu

Unión de unha vocal silábica i unha vocal satélitei adyacenti dentru da mesma sílaba, pur exemplu in a palabra *caixa*. U órдин poi sel tamén inversu. In A Fala hai 14 diptongus.

DIPTONGU CRECIENTI		vocal satélitei	
		i	u
vocal silábica	e	[je] <i>fiel</i>	[ue] <i>cincuenta</i>
	a	[ja] <i>bestia</i>	[ua] <i>agua</i>
	o	[jo] <i>tradicional</i>	[uo] <i>cuota</i>
	i		[ui] <i>ruina</i>
	u	[ju] <i>crabiu</i>	

Figura 37. Diptongus crecientis

DIPTONGU DECREICIENTI		vocal satélite	
		i	u
vocal silábica	e	[e̞i] <i>mei</i>	[e̞u] <i>meu</i>
	a	[a̞i] <i>airi</i>	[a̞u] <i>flauta</i>
	o	[o̞i] <i>despois</i>	[o̞u] <i>oure</i> [L]

Figura 38. Diptongus decrecientis

Cuando se encontran dus vocais do mesmo tipo [ii], [uu], pur exemplu, *superfícii*, *ispécii* [L], *espécii* [MV], *antíguu*, *idivíduu*, se pronuncian normalmente cumu unha sola vocal [ʃuper'fiθi], [an'tiɣu], salvu in unha pronunciación mui juiciosha, dundi se pronunciaría un hiato. A representación ortográfica pilmiti as dus posiblesibilidais, *superfícii* u *superfici*, *antíguu* u *antigu*.

TRIPTONGU

Triptongu é unha secuencia de tres vocais que se pronuncian in a mesma sílaba. In u centru ten que istal unha vocal silábica non alta /a/ u /e/ i as vocais satélitis son altas /i/ u /u/. In A Fala hai sete posibles combinacións de triptongus.

VOCAL SILÁBICA /a/		vocal satélite	
		i	u
vocal satélite	i	[ia̞i] <i>estudiais</i> [V]	[ia̞u] <i>agobiau</i>
	u	[ua̞i] <i>averigüais</i> [V]	[ua̞u] <i>adecuau</i>

Figura 39. Triptongus cun a vocal silábica /a/

3 Fonética i fonoloxía

VOCAL SILÁBICA /e/		vocal satélite	
		i	u
vocal satélite	i	[iei] <i>fastidieis</i>	
	u	[uei] <i>amortigüeis</i>	[ueu] <i>pueu</i> [L]

Figura 40. Triptongus cun a vocal silábica /e/

Us triptongus nun aparecín solu in as folmas verbais, a continuación se preshentan máis exemplos, distribuíus in varias clasis de palabras.

[iaĩ] - *viaixhi* [LM], *viaixhal* [LM], *ciai* [LM], + 2.^a pl., preshentí dus verbus acabaus in *-ial* in valverdeiru, *limpiais* [V].

[jaũ] - *demasiau*, + participius dus verbus acabaus in *-ial*, *cambiau*, *aviau*.

[uaĩ] - *iguais* [L], *cuairil* [M], *cuairilla* [M], *lenguaixhi* [M], + 2.^a pl., preshentí dus verbus acabaus in *-ual* in valverdeiru, *continuais* [V].

[ɣau] - *cuaú* [LM], *iscuaú* [L], *escuaú* [M].

[iei] - *vieiru*, *feito* [MV], + 2.^a pl., preshentí de subjuntivu dus verbus acabaus in *-ial*, *limpieis*, + 2.^a pl., preshentí dus verbus acabaus in *-ial* in lagarteiru i mañegu, *avieis* [LM].

[uei] - *cueici* [M], *fueici* [M], *agüeiras* [LM], + 2.^a pl., preshentí de subjuntivu dus verbus acabaus in *-ual*, *evalueis*, + 2.^a pl., preshentí dus verbus acabaus in *-ual* in lagarteiru i mañegu, *continueis* [LM].

[ueu] - *pueu* [L], *mueu* [L].

SINÉRESIS I SINALEFA

U resultau que dan as secuencias vocálicas nun dependi solu da estrutura da palabra, sinón, tamén da situación comunicativa. A pronunciación lixeira, poicu folmal u iscuá, favoreci a formación dos diptonus, triptongus u a redución das vocais, mentras que a pronunciación lenta, juiciosha i folmal, propicia a us hiatus.

A sinéresis é a redución de un hiatu i a su realización dentru da mesma sílaba. Isu significa que as vocais adyacentis se pronuncian cumu unha sola vocal, si se trata de vocais iguais, u se pronuncian cumu un diptongu, si son diferentes. Pur exemplo, in a palabra *creel* se poyin reducíl as dus vocais i pronuncialas cumu unha sola [ˈkreɫ] u unha lalga [ˈkre:l], i in a palabra *súa* incontráramos, in oca-síós, pronunciación cun diptongu [ˈsɥa].

A sinalefa é un fenómeno paricío a u anteriorol solu que a unión das vocais se realiza in u bordi das palabras, así se unin vocais que pertencin a distintas palabras. In esti caushu tamén chegamus as realizacións riducías i diptongás, pur exemplu, *esta amiga* ['esta:'miɣa], *esti amigu* ['est̪i'a'miɣu].

COMPARANZA

In relación as vocais i us diptongus, un dus rasgus que se compara cun frecuencia é a ivulación de as E i O brevis tónicas latinas. In u apartau 3.2.1 señalamus, que in castellanu, in aragonés i in asturianu, se ha chegau a diptongación de estas vocais tónicas /e/ > /ɛ/ > /ie/, /o/ > /ɔ/ > /ue/, in cambi, in A Fala nun se ha pruduío esta diptongación, i pur tantu temus us resultaús SEPTEM > *seti*, BENE > *ben*, FOCUS > *fogu*, NOVEM > *novi* i CORPUS > *colpu* [L], *corpu* [MV]. Esta mesma ivulación a incontramus in u portugués i in u galegu. É notablí que in A Fala i xistin numeroshas palabras que nun cumplin cun a regra de non diptongación, pur exemplu, *cueva*, *iscuela* [L], *escuela* [MV], *serpienti*, *piel*, *miembro*, *septiembre*, mentras que in galegu i portugués temus *cova*, *escola*, *serpe/serpente*, *pel/pele*, *miembro*, *setembro*. Esta particularidai se poi debel a influencia du castellanu u a unha ivulación propia.

U diptongu latinu AU ivolucionó in A Fala a us diptongus [oi], [ui],

▪ Lo esti rollu de hiatus i diptongus, ¿silvi pa algu?

▫ Bueno, é cuestionabli, pero pur exemplu te aixhúa a sabel dóndi puñel unha tildi diacrítica i dóndi non. In a palabra *historia* temus diptongu, i pur isu nun puñemus a tildi, mentras que in a palabra *artesanía* nun u temus i hai que señalal que se trata de un hiatu.

▪ Mui intereshanti...

▫ Nun te poñas sarcástico.

▪ Ya, pero si eliminas as tildis, te quitas u problema i ya istá. Me isinastis que a ortografía é coixha de acordo. ¿Pur qué nun mus puñemus de acordo in quitas as tildis?

▫ Veu que aprendis ben i lixheiru. De feito, ei apoiaría a idea de quitas as tildis diacríticas, pero é cuestión de acordo, non da tu upinión u da miña.

▪ Vali, así que seguiremus cun as tildis, ya me calu.

▫ Ademais, si u simplificas tantu, ¿de que vo a iscribil esti libru? Quitarías traballu a tós lingüistas.

▪ Vali, probis lingüistas.

▫ Hoixhi istás cun mutu sarcasmu, pero me alegru de que hayas aprindíu algu.

▪ Pero tamén probis alumnus que te nin que aprendel tó isu.

▫ Ya, tes que tel a última palabra, pero in general istó de acordo de que haya ispaciu pa simplifical a iscritura.

▪ Gracias, pur acompañalmi in u sintimentu.

3 Fonética i fonoloxía

pur exemplu, AURUM > *oiru*, TAURUS > *toiru*, RAUPA > *roipa*, RAUBARE (del germ. raubôn) > *ruibal* [L], *roibal* [MV], CAUSA > *coixha* [LM], *coixa* [V], AUDIRE > *uivil* [LM], *oivil* [V]. In cambi, in castellanu se reduciu esti diptongu a unha sola vocal [o], *oro*, *toro*, *robar*, *cosa*, *oír*. In galegu i portugués incontramus generalmenti a sulución cun u diptongu [ou]: *ouro*, *touro*, *roupa*, *roubar*, *cousa* (gal.) / *coisa* (port.), *ouvir*.

VARIACIÓN

In A Fala puemus idintifical caushus intereschantis de variación, cuando as tres variedades nun cuincidin, unhas realizan un diptongu i outras non. Un exemplu cun poicas excepcións é a palabra *caushu* [L], *cashu* [M], *casu* [V]. Menus regular é a palabra *adituna* [L], *adeituna* [M], *aceituna* [V], que a vedis apareci sin diptongu in mañegu. De forma paricia incontramus variación in as palabras cumu *caixa*, *queixhu* [LM], *queixu* [V], *coixu*, que poyin tel formas monoptongás *caxa* [MV], *quexhu* [M], *quexu* [V], *coxu* [MV] in mañegu i valverdeiru. Us infinitivos de certus verbus presentan tamén variación regular, comparandu as tres variedades: *quixalsi* [L], *queixalsi* [M], *quexalsi* [V]; *quimal* [L], *queimal* [MV]; *dixal* [L], *deixal* [M], *dejal* [V].

Un caushu diferente a u anterior son as palabras que viñeran a A Fala redentimenti pur meyu du castellanu, pur exemplu, *tienda* / *tenda* [LM]. Tradicionalmenti se usaba a palabra *comerciu*; sin embargo, esta se rifiría a un establecimentu cun cumistiblis i outros productus. A realidai actual é diferente, existin tiendas especializás que nun cumplin cun as características uriginais, i pur tanto se ha adaptau unha palabra nova, que algú aceptorin in a su forma de urigin, cun diptongu, *tienda*, i outros a mudificorin según as regras gramaticais de A Fala, reducindu u diptongu, *tenda* [LM], caushu que a vedis incontramus in lagarteiru i cun máis frecuencia in mañegu. Outras palabras de esti tipu, pur exemplu, *motosierra* / *motoserra*, *impuestu* / *impostu*, *aeropuertu* / *aeroportu*, se especifican in u capítulo 5.5 de Lexicología.

3.4.3. Grupos consonánticos

As linguas románicas tendin a simplifical as secuencias de consonantis i A Fala nun é nin unha excepción. In us contextus de pronunciación moi atenta se poyin realizen tós consonantis de maneira plena; sin embargo, as situacións menos formais i menos juiciosas favorecin a redución, sobre tó de u primel elementu.

/ns/ - *transcribil* > *trascribil*, i outras palabras que impezan cun *trans-*, *cons-*, *ins-*, *circuns-*, pur exemplu, *trasmisión*, *custruil* [L], *costruil* [MV], *costanti*, *iscripción*, *circustancia*.

/bs/, /bm/, /bt/ - *subsistencia* > *susistencia*, i outras palabras que impezan cun u prifiju *sub-*, *susidiu*, *sumarinu*, *sutítulu*.

/kθ/, /pθ/ - *diccionariu* > *dicionariu*, *percepción* > *perceción*, i mutas palabras que acaban in *-cción*, *calefacción* > *calefacción*, *dirección* > *direción*.

/ks/ - *taxi* > *tasi*, i outras palabras cun «x» intervocálica, *exactu* > *esactu*, *exageral* > *esageral*.

/pt/ - *setiembre* > *setiembre*, *séptimu* > *sétimu*.

A pronunciación de estas secuencias dependi das preferencias personais, das circunstancias du inunciau, pero tamén dos factoris lingüísticos, porque hai palabras que favorecin a redución máis que outras. In general, u corpus oral da *Basi de datus* (Valeš 2024) rigistra poicus caushus de realización plena de estis grupos consonánticus, cun u cual a redución pareci sel a sulución máis generalizá. Sin embargo, in u corpus iscritu incontramus estis grupos cun máis frecuencia, dibíu a influencia de textus iscritus in castellanu, us autoris simplimenti istán acustumbraus a certa forma gráfica das palabras.

A variación in a pronunciación de estis grupos consonánticus a incontramus tamén in castellanu, galegu i portugués. Estas linguas, a vedis, reflejan a redución in a su ortografía. Sin embargo, cumu se trata de un fenómenu poicu rigulal, as ortografías suelin reflejalu tamén de maneira poicu rigulal. De tós maneiras, a representación ortográfica nun é un téma fonológico, sinón, que dependi du acordu dos ushuarius.

3.4.4 Suníus protéticos

A u iniciu de unhas poicas palabras se añadi, a vedis, un suníu protéticu [a] u us suníus [an], [is]. Nun se trata de un prifiju, porque u sintíu da palabra nun se ve mudificau. Esti suníu facilita a pronunciación u se agrega pur analogía cun outras palabras. Se trata de ushus máis u menus arraigaus, reselvaus sobre tó pa us rigistrus informais. Estis suníus aparecin in as palabras, *arrei* [L], *amotu* [LM], *afotu* [L], *arrayón*, *arradiu* [LM], *amarrón* [L], *arraya* [L], *ananchón* [L], *iscardu* [L], *iscadea* [L], etcétera.

- *cashí toas tenin amotu agora mismu* (fala_lag_005a)
- *frenaba i quedaban as dos arrayas así nu in u cementu* (fala_lag_005b)

3 Fonética i fonología

- *ya te saquí ei as afotus mira* (fala_lag_016c)
- *a u lalgu da su historia ha sabíu saca sus arreidis* (fala_lag_306e)
- *Us picaiscardus, que vivin picotiandu us iscardus* (fala_lag_309).

Se ha registrau tamén u procesu inversu, unha pérdida du suníu inicial in as palabras *lambreira*, de *alambri*, i *lambicá* [L], de *alambiqui*.

3.4.5 Acentu

U acentu léxicu de unha palabra é un rasgu suprasegmental que cai sobre unha sílaba que se pronuncia cun mayol intinsidai in comparancia cun as oitras. A sílaba que ricibi u acentu se chama «tónica» i as que non se dinuminan «átonas». A sílaba tónica se pronuncia cun máis forza, a su vocal silábica sueli tel un tonu máis altu, cun máis duración, i poi istal máis aberta i máis tensa in comparancia cun as vocais átonas. As sílabas átonas poyin igualmenti ricibil máis intinsidai, así que aparti de un acentu primariu, marcau cun ['], algunha sílaba poi tel un acentu sicundariu, menus pruminenti que u primariu, marcau [·], pur exemplu, *últimamenti* [·ultima'menti].

Non tós palabras tenin u sei acentu, as palabras clíticas son átonas, se aixhontan as palabras tónicas pa folmal un grupu acentual. Se trata, sobre tó, das palabras gramaticais que son cortas i cun poica calga léxica, pur exemplu, us artículos, as pripusiciós, as cunjun-ciós, algús pronomis, algús adverbis, etcétera. Si precedin a unha palabra tónica se chaman «proclíticos», pur exemplu, *a maestra*, si se posponin a

▪ Didis que so un gruñón, así que nun me queru quixal mutu. ¿Pero Miro, quín aprendi tó istu? ¡Ei nun vo a aprendelu nunca! ¡É cumplícadísimu!

▫ Tú nun nicisitas aprendelu.

▪ ¿Mi que non? ¡Ei queru saber a miña lengua!

▫ Tú ya sabis tó istu, u tes in a tu cabeza i ushas tós estas reglas cuandu falas lagarteiru. A gramática é un códigu que temus "grabau" in a nosa cabeza, u pois chamal discu duru si ques, i falamus purque coñocemus u códigu da lengua. Us que tendis u lagarteiru de lengua materna, cumu tú, u tendis grabau alí desde pequenus, tu gaborin teis pairis. Us que non, cumu ei, temus que aprendel as reglas, grabalu nos mismus.

▪ ¿Así que nun nicisitu aprendel ná?

▫ Non, tú tranquilo, i nun eris gruñón, perdona, pero insistu in que eris un disquietu.

▪ Bueno, millol que gruñón.

unha palabra tónica falamus de «enclícticus», pur exemplu, *chámami*.

A Fala ten u acentu libri, é idel, que u acentu poi aparecel in varias pusicións in a palabra, in concretu poi quel in algunha das tres últimas sílabas da palabra i si se incluyin as palabras enclíticas poi aparecel in unha das cinco últimas sílabas du grupu acentual. Esta cualidai le dá a pusibilidai de diferencial us significaus das palabras, ten unha función fonológica distintiva, cumu in us paris, *crítica - crítica, falará - falara, chamí - chami*, etcétera.

Dependendu in qué sílaba desde u final da palabra recaí u acentu primariu distinguimus as palabras «agudas», cun acentu in a última sílaba, «llanas» cun acentu in a pinúltima, i «isdrújulas» cun acentu in a terceira desde u final da palabra. As «sobreisdrújulas», palabras cun acentu in cuarta u quinta sílaba desde u final, son sempris us grupus acentuais folmaus pur unha palabra i un u dois enclícticus. U acentu léxicu de unha palabra nun hai que cunfundilu cun unha tildi diacrítica que poi marcal u acentu in a ixpresión iscrita. A tildi é cuestión de ortografía, i pur tantu se rigi pur un acordu de cómu marcal as sílabas tónicas i átonas.

U acentu, salvu ixcepcións, sueli quedalsi in a mesma pusición aunque a palabra cambi a cantiai de sílabas, pur exemplu, pur u cambiu de género, pur u plural, u pur us enclícticus, *alemán* (aguda) - *alemana* (llana) - *alemanas* (llana), *chama* (llana) - *chámami* (isdrújula).

In A Fala incontramus dois caushus intereschantis de diferenca de acentu intre as tres variedades. U primeiru é u sustantivu *paixaru* [L] cun acintuación llana in lagarteiru, pero cun acintuación isdrújula in mañegu *páixaru* [M] i tamén in valverdeiru *pájaru* [V]. In esti caushu u lagarteiru cuincidi cun u galegu, mentras que u mañegu i u valverdeiru cun u castellanu i cun u portugués. U sigundu caushu é u adverbium *pali* [LV], que señala dirección u ubicación. A palabra é normalmenti llana in lagarteiru i valverdeiru, mentras que tendi a sel aguda, *palí* [M], in mañegu.

A distribución dus elementus tónicos, átonus i pausas in un inunciau marca u ritmo. Un ritmo rigulal facilita a trasferencia da información, pur isu é relevanti in retórica, i tamén in u linguaxi literariu, sendu unha das ferramentas básicas da puisía.

3.4.6 Intonación

A intonación du inunciau é importanti porque trasmiti cuntíníus gramaticais, pur exemplu, unha prgunta u ordin, i ademais ten a función pragmática, mus dá información de tipu afectivu. As mesmas palabras se poyin prununcial cun cariño, iruinía u solpresha, así que a intonación tamén ten a función modal, ixpresa a actitú du falanti respectu a u inunciau.

A intonación du inunciau se caracteriza pur a su miludía, que son fundamentalmenti us cambiús de tonu, intinsidai i duración dus suníus. A curva melódica poi sel monótona, ascendenti u descendenti. A cumbinación de estas pusibilidais mus dá diferentis patrós melódicus.

Us patrós melódicus poyin sel característicus de certas áreas geográficas u capas sociais, i a basi de elis, a vedis, somos capá de adivinal u urigin du falanti. Pur exemplu, in castellanu distinguimus fácilmenti a melodía de un ecuatorianu a un asturianu. De feitu, us uivíus dus falantis nativus son bastanti sinsiblis a estis patrós i us ixáminis pirciptivus aportan mutas vedis resultaús intereshantis.

Us falantis dus tres lugares proclaman que ca unha das tres localidais ten u sei patrón melódicu particulal que caracteriza a us seis falantis; sin embargo, istu nun se ha comprobau hasta agó in niñún istudiu ispecializau.

4 MORFOSINTAXIS

4.1 Gramática

- 4.1.1 Palabra
- 4.1.2 Morfema
- 4.1.3 Arrei i basi léxica
- 4.1.4 Afiju dirivativu
- 4.1.5 Morfema flixivu
- 4.1.6 Disinencia i tirminación
- 4.1.7 Morfología
- 4.1.8 Paradigma
- 4.1.9 Clasis de palabras
- 4.1.10 Sintagma
- 4.1.11 Oración
- 4.1.12 Inunciau

4.2 Artículu

- 4.2.1 Artículu ditirminau
- 4.2.2 Artículu inditirminau

4.3 Sustantivu

- 4.3.1 Género
- 4.3.2 Númiru
- 4.3.3 Nomis propius

4.4 Adjitivu

- 4.4.1 Folmas irrigrularis
- 4.4.2 Concordancia
- 4.4.3 Pusición du adjitivu
- 4.4.4 Gradación

4.5 Pronomis

- 4.5.1 Pronomis personais tónicos
- 4.5.2 Pronomis personais átonus
- 4.5.3 Términu pripusicional
- 4.5.4 Riflixivus
- 4.5.5 Duplicación prunuminal i numinal
- 4.5.6 Folmas de tratamentu

4 Morfosintaxis

4.6 Pusicivus

- 4.6.1 Artículu ditirminau antepostu a u pusicivu

4.7 Demonstrativus

4.8 Relativus, interrogativus i ixclamativus

- 4.8.1 Relativus
- 4.8.2 Interrogativus i ixclamativus

4.9 Indifiniús

- 4.9.1 Cuantificadoris
- 4.9.2 Indifiniús ixistenciais
- 4.9.3 Identificadoris indifiniús

4.10 Numerais

- 4.10.1 Cardinais
- 4.10.2 Ordinais
- 4.10.3 Multiplicativus, partitivus i culictivus

4.11 Verbu

- 4.11.1 Catigurías i folmas
- 4.11.2 Modu indicativu
- 4.11.3 Modu subjuntivu
- 4.11.4 Modu imperativu
- 4.11.5 Folmas non personais
- 4.11.6 Pirífrasis verbais
- 4.11.7 Modelus de conjugación verbal

4.12 Adverbiu

- 4.12.1 Adverbium de tempu
- 4.12.2 Adverbium locativus
- 4.12.3 Adverbium de modu
- 4.12.4 Adverbium de cantiai
- 4.12.5 Adverbium afirmativus i negativus
- 4.12.6 Lucucióis adverbialis

4.13 Pripusición

- 4.13.1 Lucucióis pripusitivas

4.14 Cunjunción

- 4.14.1 Cunjunciós coordinantis
- 4.14.2 Cunjunciós subordinantis
- 4.14.3 Conectoris discursivus

4.15 Interjección

- 4.15.1 Interjecciós apelativas
- 4.15.2 Interjecciós ixprisivas

4.16 Funciós sintácticas

4.17 Custrucciós sintácticas

- 4.17.1 Oración
- 4.17.2 Oraciós cuurdinás
- 4.17.3 Oraciós suburdinás
- 4.17.4 Yuxtaposición
- 4.17.5 Oración activa i pasiva

4.18 Modalidai

4.1 GRAMÁTICA

In a intrudución se han nombrau as disciplinas fundamentais da lingüística, que son, a fonética, a gramática i a lexicología. A gramática de unha lingua é u cunxuntu das regras internas que rigin a organización dos seis elementus, a agrupación dos suníus in palabras i a cumbinación das palabras in intidais máis complexas, inunciaus i oraciós. In a nosa lingua materna aprendemus estas regras inoscipiententi dos nosus pairis, antis de dil u colegiu i sabel iscribil.

Tós linguas tenin a su gramática, porque sin estas regras us ushuarius nun puirían cumunicalsi intre sí. A gramática ha síu tradicionalmenti dividía in morfología, que istudiaba a istructura das palabras, i sintaxis, que describía a cumbinación de palabras in sintagmas i oraciós. Sin embargo, esta división ten radós máis ben didácticas. Dividil a istructura da lingua in dos disciplinas separás nun é fácil pur a su complejidad, i pur us campus dundi as dos disciplinas se solapan. Mutas vedis cuandu describimus unha palabra, pur exemplu, *falu*, hai que mencionall tamén a su función sintáctica de pridi-cau, i a u revés, falandu de funciós sintácticas é frecuenti difinil qué clasis de palabras poyin disimpeñalas. Pur esta radón optamus pur aixhunal a discripción da lingua a nivel gramatical i ushal a tirminulugía morfosintaxis, que é sinónimu de gramática. Esta incluyi tantu a istructura das palabras cumu a su función in as unidais máis grandis. A peshal de esta dicisión práctica puemus falal de morfología i sintaxis, i de maneira paralela a fonética, buscal as sus unidais mínimas i difinil a tirminulugía básica.

- Ei pensaba que esti libru era a gramática da nosa lingua. ¿Nun u ten iscritu in a portá?
- Esti libru solu describi as regras de funcionamentu de A Fala.
- Porque antis A Fala nun tiña gramática, esta é a primeira i ei istó aixhuandu cun ela.
- Te agradezu mutu a tu aixhúa, pero nun creas que istamus creandu a gramática da lingua. A Fala sempre ha tíu a su gramática, nos solu istamus describindu estas regras. Si nun hubiera tíu as regras antis, nun huberas puíu cumunicalti cun teis pairis ni cun naidi.
- Bueno, ¿i pa qué sirvi intoncis describilas si ya as sabin tós?
- Pur exemplu, tós que nun tenin A Fala cumu a su lingua materna, cumu ei, nicisitan sabel as regras. Tú cuandu aprendis inglés ushas as regras du inglés que alguin ha discritu, us ingleshis mismus nun as nicisitan mutu.
- Me pareci mui ben, así que a partill de agó tós ingleshis van a istudial A Fala in u cole.

4.1.1 Palabra

Unha «palabra» é a unidai máxima da morfología i a su ve a mínima da sintaxis. Sin embargo, a definición de palabra é un poicu problemática, porque as palabras istán relacionás máis ben cun a lingua iscrita i disignan a cadea de letras que iscribimus cumu un cunjuntu. Esti cunjuntu istá influíu pur a tradición, i desde u puntu de vista funcional non sempris dá un sintíu lóxico. Pur exemplu, a folma verbal *he falau* ixpresa unha acción pasá pero se compón du verbu auxiliial *habel* máis u verbu *falal*, así que temos dus palabras. Sin embargo in unha situación paricía a folma *falaré*, ixpresa unha acción futura i a disinencia *-é* ven itimológicamente tamén du verbu auxiliial *habel*, pero cun u pasu du tempu se ha lexicalizau in unha palabra. Oitru exemplu u poi dal a palabra *paripari* [L], que é un insectu que anda sobre a supirfici das aguas, se trata intoncis de un solu conceptu pero a palabra istá composta de dus partis iguais que puemus iscribil u ixhuntas u separás in dus palabras. A peshal de esti inconvenienti usharemus a tirminulugía palabra, porque se trata de un conceptu que istá inculcau in as nosas mentis i in a mayuría dus caushus nun hai muta duda i mus pulníamus fáclimenti de acordu in a cantiai de palabras que contenen un inunciau.

4.1.2 Morfema

A unidai básica da istructura interna de unha palabra que conecta unha ditirminá folma cun un significau se chama «morfema». As palabras se componin de morfemas de varius tipus, algús son independentis, poyin funcional pur sí solus, cumu as pripusiciós u as cunjunciós, i oitrus son dependentis, nicisitan oitru morfema a u que se unin, pur exemplu, in u verbu *fal-u* u morfema *-u* mus dá información gramatical sobre a pesoa, númiru, tempu i modu, i in u sustantivu *camiñ-u-s*, us morfemas *-u-* i *-s* manifestan que se trata de un sustantivu masculinu in plural. Ademais, us morfemas poyin tamén cambial u significau da palabra, *sobre-vivil*.

4.1.3 Arrei i basi léxica

U significau léxicu fundamental de unha palabra aporta a «arrei». In a palabra *maripoixa* [LM] a arrei, que mus infolma sobre u significau léxicu, é *maripoixh*, mentras que u morfema *-a* añadi a marca de fimininu, i a ausencia du morfema de plural mus infolma de que se trata de singular. Sin embargo, in algunhas palabras, particulamenti algús verbus irregularis, nun é pusibli idintifical a arrei, pur exemplu *é*, *foi*, *foran* i pur isu, a vedis, traballamus cun a tirminulugía «basi léxica». A diferencia de a arrei, a basi léxica é unha palabra que funciona pur sí sola. In u caushu dus verbus a basi léxica é u sei infinitivu. In algunhas palabras,

que acaban in consonanti, a basi léxica i a arrei cuincidin, *mullel*, *fin*, *pon* [LM], *metal*, *sol*. As palabras que acaban in unha vocal normalmente tenin a arrei i a basi léxica distinta *serr-a*, *garabat-u*, *marmel-u* [V], *narandx-a* [LM].

4.1.4 Afiju dirivativu

Us «afijos dirivativus» son morfemas léxicos que mudifican u significau da palabra, se chaman tamén «morfemas dirivativus». Si añadimus u morfema *eiru* a arrei *pan* cambiamus u significau semánticu de alimentu feito de fariña a pesoa que u pruduci, *paneiru* [M]. Si u afiju antecedi a arrei falamus de «prifiju», si vai despois é un «sufiju». Us afijos son unha ferramenta ificá pa general palabras cun a mesma arrei pero cun us significaus semánticos diferentes: *activ-u*, *in-activ-u*, *activ-al*, *dis-activ-al* [L], *des-activ-al* [MV], *activ-idai* [LV], *activ-iai* [M], etcétera.

4.1.5 Morfema flixivu

Us «morfemas flixivus», a vedis chamaus «afijos flixivus», mus dan información sobre as catigurías gramaticais da palabra, género, númiru, pesoa, etcétera. In A Fala van pospostus a arrei, pero hai mutas linguas in as que us morfemas flixivus poyin antecedel a arrei. A palabra *cestas* ten unha basi léxica, *cesta*, a arrei *cest*, i morfemas flixivus que añañin significaus gramaticais de género fimininu *-a-*, i númiru plural *-s*. A esa mesma arrei puemus añañil tamén significaus semánticos diferentes cun us afijos dirivativus, pur ejemplu u sufiju *-eiru* mus dá a palabra *cesteiru*.

4.1.6 Disinencia i tirminación

A «disinencia» é u cunjuntu de morfemas flixivus que se añañin a un verbu, pur ejemplu, in a palabra *fal-á-ra-mus* mus dan información sobre u tempu, u modu, a pesoa i u númiru. Nun é frecuente ushal esta tirminulugía in referencia a us sustantivus u a us adjitivus, aquí normalmente optamus pur a diminución «tirminación», así in a palabra *cestas* a tirminación sirían us morfemas flixivus *-a-s*.

4.1.7 Morfología

Sigún a naturalada da mudificación que ixpresan us morfemas puemus falal sobre a «morfología flixiva», que istudia us cambius de tipu gramatical, género, númiru, paradigmas flixivus i as sus implicaciós pa as relaciós sintácticas de caushu, concordancia u rección. In cambiu, us morfemas que añañin a información semántica istudia a «morfología léxica», que antis se chamaba «formación

de palabras». As dúas disciplinas se solapan, cumu se ve in a palabra *cest-eir-u-s*, que contén un morfema derivativo e dous que añaden información gramatical.

4.1.8 Paradigma

Un conxunto de formas que poida xeral unha base léxica se chama «paradigma». Si se aña información gramatical falamos de un «paradigma flexivo», *amarelu, amarela, amarelos, amarelas*, u a conjugación dos verbos, *faló, falas, fala, falamos, faleis* [LM], *falais* [V], *falen*. In cambio, si usamos os afijos derivativos chegamos a un «paradigma derivativo» u «familia de palabras»: *pan, paneteiro* [M], *panaderu* [L], *paneteiru* [V], *paneira, panadería* [MV], etcétera.

4.1.9 Clases de palabras

A agrupación de palabras en varias clases apareceu xa in a gramática de Dionisio de Tracia in o século II antes da nosa era, e despois in as seguintes gramáticas emblemáticas cumo as de Prisciano (sg. VI) e Nebrija (sg. XV). A pesar de esta tradición moi antiga, diferentes investigadores usaron diferentes criterios para clasificar as palabras. Estes criterios normalmente inclúen as cualidades morfolóxicas, posibilidade de combinacións sintácticas e a súa influencia tamén en aspectos semánticos. Algunhas palabras aportan información léxica, u significan, outras só a información gramatical, especifican a relación entre palabras. As clases de palabras que se suelén recoñecer in as linguas ibero-románicas son o artigo, o sustantivo, o adxectivo, o pronome, o verbo, o adverbio, a preposición, a conxunción e a interxección. Esta clasificación tradicional está lonxe de ser perfecta e algunhas clases se poidan cuestionar; sin embargo, o obxectivo de este libro é describir de maneira consistente as tres variedades de A Fala, non o de disputar as categorías lingüísticas.

4.1.10 Sintagma

A sintaxis estuda a organización das palabras en estruturas máis complexas. A agrupación de palabras que constitúe unha unidade sintáctica maior que a palabra e menor que oración se chama «sintagma», u tamén «grupo sintáctico». Se trata de a combinación estrutural de palabras que levan algún significado, por exemplo, as tres palabras *unha galiña choca* é un sintagma nominal. Un sintagma poida ter varias funcións sintácticas que expresan as relacións que teñen os sintagmas entre si in a estrutura oracional, por si, por exemplo, o suxeito de unha oración, cumo in o primeiro exemplo, u o complemento directo, cumo in o seguinte.

- *a galiña choca estaba en o bolso* (fala_man_018e)
- *e le digu coño nun tendrás unha galiña choca* (fala_man_018e).

In función do elementu custitutivo de un sintagma recoñecemos os sintagmas numinais, adxutivais, verbais, adverbiais e prapusicionais.

4.1.11 Oración

A «oración» é unha estrutura sintáctica que relaciona un predicado con un suxeto. In a lingüística tradicional o predicado ten que incluír un «verbo finito», verbo in a súa forma personal (conjugá), tal como in un exemplo. Os sintagmas que forman as oracións disempeñan varias funcións sintácticas. As principais xa se han amosado, son o suxeto e o predicado. As outras funcións básicas son o complemento directo, o complemento indirecto, o atributo, o complemento de réxime, e o complemento circunstancial.

- *Itamus aceiti en a sartén e fritamus os allus* (fala_val_301).

4.1.12 Inunciao

O «inunciao» é unha palabra ou secuencia de varias palabras que transmiten un mensaxe comunicativo. Desde o punto de vista da intonación se supón que o inunciao está delimitado por dúas pausas finais. Si a secuencia de palabras inclúe como mínimo un verbo in a súa forma personal se trata de un inunciao oracional, e o primeiro exemplo, in o caoso contrario falamos de un inunciao non oracional, como in o segundo.

- *Pero que in a serra nun pois fel ná.* (fala_lag_002b)
- *¡Tó de memoria!* (fala_lag_018a).

O concepto de inunciao seguramente ten a súa relevancia in a descripción sintáctica de unha lingua; sin embargo, a experiencia da transcripción das entrevistas informais e a compilación da *Basi de datus* (Valeš 2024) pon a utilidade de este concepto in dúbida, porque in a nosa expresión oral realmente nun formamos unha secuencia de inuncios; sinón, que simplemente falamos, e a cada fala é difícilmente separable in inuncios, por tanto o concepto é máis ben unha idealización teórica.

4.2 ARTÍCULU

U artículo é un ditirminanti que aporta información sobre u sustantivu u sobre u sintagma numinal. U artículo inditirminau, u indefiníu, preshenta algu novu in u discursu, algu indefiníu u discuñucíu pa u interlocutol. In cambiu, u artículo ditirminau, u definíu, se refieri a algu que se supón que u interlocutol coñoci. Esti cuñucimentu poi sel pur unha referencia anteriorol, pur u contextu, u pur a ixperiencia. A función sintáctica du artículo é ditirminal u sustantivu i pur tantu sempris vai cun un sustantivu u un elementu sustantivau, *u/o amarelu*. Us demais elementus que tenin a función de ditirminal son us demostrativus, us pusisivus i us cuantificadoris. Us artículos van antepostos a u sustantivu i salvu ixcepciós tamén a oitrus ditirminantis. A catiguría de género i númeru istá preshenti tantu cun us artículos ditirminaus cumu us inditirminaus.

4.2.1 Artículu ditirminau

Us artículos ditirminaus son palabras átonas i pur isu folman un grupu acentual cun a palabra tónica siguienti. As sus folmas varían in género i númeru i concordan cun u sustantivu u cun oitra palabra a que se refierin. Itimológicamente venin dus demostrativus latinus ILLE, ILLA i cun us demostrativus compartin algunhas das sus funciós.

	masculinu	fimininu
singulal	u [LV], o [M]	a
plural	us [LV], os [M]	as

Figura 1. U artículu ditirminau

In a tabla notamus que as folmas de masculinu cuincidin in lagarteiru i valverdeiru, pero son diferentes in mañegu. As de mañegu *o*, *os* cuincidin cun u portugués i cun u galegu, mentras que in valverdeiru i lagarteiru apareci unha vocal fechá *u*, *us*.

U artículu fimininu nun cambia de folma antis dus sustantivus que impezan cun unha *a-* tónica, *a agua*, *a arca*, *a arma*, *a asha* [LM], *a asa* [V].

U artículu ditirminau silvi pa idintifical algu cuñucíu, tamén silvi pa rifirilsi a us elementus iditus anteriorolmenti. U artículu poi sustituil u sustantivu, i sustantival oitras clasis de palabras, pur exemplu a us adjitivus.

4 Morfosintaxis

- *é comu o de mei pairi* (fala_man_018c) = o fornú de mei pairi
- *us novus u millol nun entendin* (fala_val_306h).

U artículu masculinu *u/o* poi disimpeñal as funcións de u neutru cun *us* adxetivos sustantivos, *u/o amarelu*, *u/o intereshanti*, i in construcións sin referenti ditiñinau *u que me didis* [L], u in as construcións enfáticas *u ben que u hemus pasau* [LV].

- *isu foi u importanti esas seyas primeiras a Europa* (fala_lag_014a)
- *cumu idía Albert Camus, o que está claru é que a lingua está mui por encima de fronteiras* (fala_man_303)
- *choraba de aligría de vel u ben que me trataban sabis* (fala_lag_101).

In general, as funcións i u *ushu* son paricións a u castellanu, i a outras linguas da zona, cun algunhas diferencias in cuanto a *us* cuantificadoris, a secuencia artículu + *pusisivu* + sustantivu (*a nosa lingua materna*), discrita cun máis detall in u apartau sobre *us* *pusisivos*, i tamén u *ushu* dos artículus cun *us* *nomis* propios de pesoas i *us* *topónimos*.

U artículu poi diferencial u *xéneru* dos sustantivos, *u/o istudianti*, *a istudianti*, *u/o artista*, *a artista*.

U artículu vai sempris antepostu a outros *componentis* du sintagma numinal, *u/o mes de abril*, cun a excepción du cuantificadol *tó, toa, tós, toas*.

- *i galiñas tamén había en toas as cashas* (fala_man_011b)
- *cincu mesis tós us días en casa chea de genti* (fala_val_003b).

Us *nomis* propios de pesoas van generalmenti sin artículu, *Vanesa, Carlos, Alberto, Marisa*, igual que in castellanu. In esti aspectu se diferencia A Fala du portugués i cuincidi cun u galegu. In algús caushus poi aparecel u artículu, cuandu *queremus* *idintifical* a unha *pesoa* *anteriolmenti* *amentá*.

- *entonces a Herminia esta toma u libru* (fala_lag_008).

U artículu apareci cun *us* *motis*, que son mui *frecuentis* in *us* *tres* *lugaris*, *Calniciría u Follón, Chelis u Latas, Quicu u Breva, Adolfu u Coixu*, i in *estis* *caushus* poi *ushalsi* *nun* *solu* in a *folma* *arriba* *ixposta* *nomi* + artículu + *moti*, *sinón*, tamén *solu* u artículu + *moti*, cuandu se *supón* que a *pesoa* *istá* *suficienti* *menti* *identificá*, *inda velná u Malletu* [L].

- *fijati é u Capri* (fala_val_016a) = é un da familia Capri.

Us topónimus locais aceptan u artículu ditirminau cun máis frecuencia que in castellanu, *U Soitu, U Petril, As Torris, U Cumi, O Chafaril, Os Amiais, A Grandxa, As Hortas, Us Currais Andxís, A Torriamata, A Divisiña*, i un lalgu etcétera. Tamén incontramus us mismus topónimus que van sin artículu in castellanu pero cun artículu in A Fala, *Us/Os Foyus* = cast. Hoyos, *U/O Adebu/Acebu* = cast. Acebo, *A Moraleixha* [L] = cast. Moraleja, *Us/Os Fuiñus/Fuñus* = cast. Fóios (in Portugal); sin embargo, a mayuría dos topónimus que se refierin a sitius fora dos tres lugares van sin artículu, *Cileirus, Cáciris* [LM], *Trevellu, Plasencia, Gata, Moraleixa* [M], etcétera.

Topónimu

Un topónimu é u nomi propiu de un lugal u unha localidai, pur exemplu, *As Ellas, Cancheiras, A Divisiña*.

4.2.2 Artículu inditirminau

Us artículus inditirminaus venin du numeral latín UNUS i guardan algús significaus semánticus de cuantificación. A diferencia du artículu ditirminau u inditirminau poi sel tónicu i pur tantu custruill un grupu fónicu de pur sí, sin oitrus elementus. Sin embargo, as funciós referenciais priduminan i justifican a su tradicional inclusión in us artículus.

	masculinu	fimininu
singulal	un	unha
plural	us [L], unhos [M], unhus [V]	unhas

Figura 2. U artículu inditirminau

As folmas cuincidin in as tres variedais, menus in u masculinu plural que usha *us* in lagarteiru, *unhos* in mañegu i *unhus* in valverdeiru. É intereshanti que in lagarteiru cuincidi a folma du artículu ditirminau i u inditirminau *us* in u plural du género masculinu.

In mañegu a folma du masculinu plural presenta certa variación, porque de maneira minuritaria (8,3 %) se usha tamén a folma *unhus*. Esta variación poi tel dus radós, a primeira é a influencia du valverdeiru, mutas de estas folmas as rigistramus in a fala das pesoas que tenin un vínculo importantu cun Valverdi. A oitra radón é a inclinación hacia a rigularización, porque as palabras generalmenti acaban in a vocal fechá -u, i esta influencia é particulamenti forti in colocaciós cumu *unhos i otrus* [M].

4 Morfosintaxis

U artículu inditirminau silvi pa intruducil un elementu novu, ubical algu dentru de unha catiguría de coixhas paricías, rifirilsi a algu inispecíficu de tipu "cualquera" i in plural poi señalal unha cantiai aproximá u indifinía.

- *son us cuantus que le incanta correl* (fala_lag_001)
- *i intoncis quea unha sopa de tomati* (fala_man_001b)
- *le puñían comu un sellu pa saber o que era* (fala_man_011a)
- *agora fayu unhos ochenta tarrus de tomati* (fala_man_005a)
- *i ten unha cuñá i un cuñau en Madrí* (fala_val_014).

- Me sintu urgullosu pur tel a lengua materna tan ispecial.
- Me alegru mutu. Non sempris ha síu así. Antiguamenti algunha ixhenti se avergonzaba pur falal A Fala.
- ¿Lo pur qué?
- Foi porque a us demais le paricía ridículu pur falal "diferenti".
- ¡Pero u diferenti é buninu!
- Sí, tes radón, pero non sempris ha síu vistu así. Priguntali a teis güelus, ya te contarán historias.
- Vali, us güelus sabin contal coixhas mui interesantis.

Igual que u artículu ditirminau u inditirminau vai tamén sempris antepostu a us oítrus elementus du sintagma numinal cun a ixcepción dus cuantificadoris *tó, tós, toa, toas*.

- *Morri un vellu o vella i se vai toa unha historia* (fala_man_303)
- *i pa un zagal de 12 anus era tó un privilegiu* (fala_val_306i).

4.3 SUSTANTIVU

U sistema numinal de A Fala é bastanti analítico, igual que u das outras linguas pininsularis. In latín u sustantivu ushaba us morfemas flixivus de diclinación, PUELLA, PUELLAE, PUELLAE, PUELLAM, PUELLĀ, PUELLA, pa recoñocel seis caushus que ixpresaban as relacións sintácticas; sin embargo, esti sistema se había pirdíu i as linguas románicas actuais, incluía A Fala, implean as pripusicións pa ispicifical as relacións intre palabras, AMICA PUELLAE VENIT - *Ven a amiga de a pequena*.

Desde u puntu de vista semánticu nun é fácil difinil us sustantivus purque se trata de palabras que dinuminan a pesoas, animais, objetos, acciós, cualidais, sensaciós, infelmiais, conceptus abstractus, fenómenos de tó tipu i mutu máis. A nivel sintácticu us sustantivus i sintagmas numinais disimpeñan as funcións de suxetu ixplícitu de unha oración u du complementu directu, que poyin cumplil pur sí solus, ademais poyin tel outras funcións in unha oración, a du complementu indirectu, du atributu, du complementu de régimin, u du complementu circunstancial.

A us sustantivus us puemus clasifical según varius criterius. Generalmenti se diferencia intre us concretus (*tellau*) i us abstractus (*forza*), us nomis cumús (*oiru*) i us nomis propius (*Carmen*), sustantivus contabilis (*camiñu*) i non contabilis (*airi*), animaus (*netu*) i inanimaus (*viñu*), individuais (*amigu*) i culictivus (*castañal*). Us sustantivus admitin as catigurías gramaticais de género, fimininu u masculinu, i númiru, singular u plural.

As palabras que nun son sustantivus a vedis toman a folma i función dus sustantivus, a esti procesu se le chama «numinalización» u «sustantivación». Pa numinalizar outras palabras silvin us artículus antepostus a outras clasis de palabras, así, pur ejemplu, us adjitivus *bo* i *importanti* funcionan cumu sustantivu in as siguientes frasis.

- *o bo que ten a horta é que teñu un pozu* (fala_man_005a)
- *u importanti é que sea fogu lentu* (fala_val_301).

Un sintagma numinal ten pur nucliu un sustantivu, pero tamén poi silvil de nucliu un pronomi, un infinitivu, u unha palabra sustantivá cumu *u/o verdi*, *u ayel* [L], *o ayel* [M], *u adiel* [V]. Ademais, u nucliu poi istal acompañau pur idintificadoris, *esti cabalu*, cuantificadoris, *oitu cabalus*, u complementus, *cabalu da miña filla*.

4.3.1 Género

U género dus sustantivus distingui intre masculinu i fimininu. In u caushu dus sustantivus inanimaus se trata de unha catiguría albitraria, que refleja a ivolución histórica, mentras que us sustantivus animaus, que se refierin a unha pesoa u animal, suelin reflejal u sei sexu. Masculinu é u género nun marcou, así que se poi rifiril a dambus sexus.

- *tós os miembrus de a familia real inglesha* (fala_man_309).

PESOAS I ANIMAIS

Se supón que as folmas cun arreidis distintas pa diferentes sexus son as máis antigas, *homi* - *mullel*; *pairi* [LM], *padri* [V], *taita* [LM] - *mairi* [LM], *madri* [V]; *ixhenru* [L], *xhenru* [M], *xenru* [V] - *nora*; *toiru* - *vaca*; *cabalu* - *egua* [LM]; *calneiru* - *ovella*. Sin embargo, guardal a mesma arrei é unha maneira ificá de amplial u vocabulariu, pur isu mutus sustantivus señalan u género fimininu pur meyu dus morfemas flixivus *-a*, *-as*, u máis frecuenti son us paris in us que u masculinu acaba in *-u* i u fimininu in *-a*, pero tamén se aplica a us sustantivus que acaban in unha consonanti u in a vocal *-i*, *fillu* - *filla*, *tíu* - *tía*, *primu* - *prima*, *ferreiru* - *ferreira*, *perru* - *perra*, *ciervu* - *cierva*, *dorru* [LM] - *dorra* [LM], *zorru* [V] - *zorra* [V], *león* - *leona*, *jefi* - *jefa*, *elefanti* - *elefanta*.

A folma fiminina sempris recupera a *-r* itimológica in us sustantivus que acaban in *-l*, *señol* - *señora*, *directol* - *directora*, *pintol* - *pintora*, tamén recupera oitras consonantis cumu in *jué* - *jueza*. Naturalmente istu nun ucurri cuandu nun hai *-r* itimológica, *jabaril* - *jabarila* [V], *xhabaril* - *xhabarila* [M].

In algunhas palabras se conselvan as tirminaciós latinas pa u sustantivu fimininu, *rei* - *reina*, *galu* - *galiña*, *actol* - *actriz*, *abad* - *abadesha* [LM], *abadesa* [V], *alcaldi* - *alcaldesha* [LM], *alcaldesa* [V].

Oitru grupu de sustantivus diferencia u género solu cun u artículu, *u/o istudianti* - *a istudianti*, *u/o pacienti* - *a pacienti*, *u/o sastri* - *a sastri*, *u/o amanti* - *a amanti*, *u/o albañil* - *a albañil*, *u/o pilotu* - *a pilotu*, *u/o pirata* - *a pirata*, *u/o artista* - *a artista*.

Algús sustantivus que se refierin a us animais tenin solu unha folma, así que *lebri* i *ardilla* son sempris fimininus, mentras que *cuellu* i *linci* sempris masculinus, si queremos distinguil u sexu in estis caushus hai que ushal a distinción implícita, *lebri machu*, *lebri fembra*.

Solu se ha idintificau unha palabra que mudifica a arrei, dibíu a u cambiu de acentu, *hérui* - *hiruína*. Oitra palabra ixcepcional é *mondxa* [LM] que in lagarteiru i mañegu ten a folma masculina *monji* [LM]; sin embargo, in lagarteiru

a folma masculina prácticamenti nun ixisti, purque in u sei lugal se usha *fraili*. In valverdeiru se trata de unha palabra rigulal, *monji* - *monja* [V].

US DEMAIS SUSTANTIVUS

Us demais sustantivus tenin u género albitrariu; sin embargo, algunhas marcas formais aixhúan a distinguil intre us dois génerus. Igual que in u caushu anteriorl u morfema flixivu *-u* sueli marcal u masculinu, *viñu*, *bagazu*, *trigu*, *barrocu*, mentras que us sustantivus que acaban in *-a* son, pur u general, fimininus, *casha* [LM], *casa* [V], *lengua*, *estrela*, *folla*, *malleta*, aunque incontramus tamén algunhas ixcepcióis a esta regra, *u/o mapa*, *u/o día*, *a cru*.

U género dus sustantivus que acaban in unha consonanti u oitra vocal poi sel tantu fimininu cumu masculinu, *u/o sol*, *a frol* [L], *a mañán* [LM], *a miñán* [V], *u/o azafrán*, *a menti*, *u/o mensaji*, etcétera.

Algús sufijos dirivativus ditirminan u género dus sustantivus. Generalmenti, son fimininus us sustantivus folmaus pur us sufijos *-dai*, *-ai*, *igualdai*, *crueldai*, *actividai* [LV], *diversidai* [LV], que in mañegu suprimin a *-d-* intervocálica, *activiai* [M], *diversiai* [M]. Oitrus grupus de fimininus folman us sufijos *-ción*, *-sión*, *atención*, *información*, *comprensión*, *cunclusión/conclusión*, us sufijos *-eira*, *-ura*, *bagaceira*, *carreteira*, *uliveira*, *mixture*, *amalgura*, *calintura* [LV], i tamén us sufijos *-ía*, *-cia*, *coquetería*, *cobardía*, *abundancia*, *paciencia*. U sufiju *-eda* marca us fimininus in lagarteiru i mañegu, mentras que in valverdeiru as mismas palabras tenin u sufiju *-eza*, *tristeda* [LM], *tristeza* [V], *naturaleda* [LM], *naturaleza* [V], *pereda* [LM], *pereza* [V].

De maneira paralela incontramus us sufijos que folman a us sustantivus masculinus, *-mentu*, *arrishimentu* [LM], *arrecimentu* [V], *sufrimentu*, *alojamentu*, tamén us sufijos *-eiru*, *-eru*, *galiñeiru*, *chaveiru/chaveru*, *floreiru/floreru*. U sufiju masculinu *-aji* apareci in as tres variedais, *maquillaji*, *aprendizaji*, pero in lagarteiru i mañegu ten tamén a varianti *-aixhi*, *lenguaixhi* [M], *forraixhi* [LM]. Oitrus sufijos que folman us sustantivus fimininus i masculinus se discribin cun máis detall in a parti de Lexicología.

Algunhas palabras tenin dus folmas i u género diferencia, pur exemplu, u tamaño du objetu u oitras cualidais, *cestu* é máis grandi que *cesta*, *barrenu* é máis grandi que *barrena*, *cube* é máis pequenu i ademais differenti que *cuba*, *sachu* é un tipu de azá pequena i *sacha* oitru tipu, *endru* [V] i *endra* [V] son tamén ferramentas diferentes. Igualmenti a relación intre as palabras *podu* [L] i *poda* [L], *pozu* [MV] i *poza* [MV] é máis cumpricá i nun se refieri solu a u tamaño.

A relación árbuli - frutu diferenciá pur u género, tal cumu in castellanu, solu apareci cun *pinu* - *pina* i *castaño* - *castaña*, us demás árbulis normalmenti ushan us sufijos dirivativus in folma fiminina u masculina *-eira*, *-eiru*, cumu in *pera* -

pereira, *limón* - *limoneiru*, aunque tamén incontramus excepcións a esta regra, *murta* frutu do *follarancieru*, *bellota* frutu do *calballu* u *indina* [L], *encina* [MV].

U género de algunhas palabras homónimas, que teñen a mesma forma, diferencia conceptus diferentes, *u/o pe* (partido do colpo) - *a pe* (resina do pinu que se usha para tratar as tinaixhas), *u/o radiu* (alambri que uniu o centro cunha circunferencia) - *a radiu* (radiodifusión), etcétera.

A maioría das palabras teñen o mesmo género en A Fala en comparación cun castelán, pero tamén existen unhas poucas diferenzas. As palabras *leiti*, *mel*, *sal*, *narí*, se usan maioritariamente como masculinas, aunque por a influencia do castelán a veces aparecen como femininas.

- *i se le eita o sal i o pimentón i si fai falta algu de agua* (fala_man_301)
- *se pon a esquentar u leiti con azúcar* (fala_val_003b)
- *me chorreaba sangri sangri sangri u narí* (fala_val_002).

Ademais, *narí* é feminino cando se usa en a locución *hasta as naridis* [LM], *hasta as naricis* [V]. A palabra *carritillu* [LM], *carretillu* [V] sempre é masculina. É posible que antigamente o sustantivo *ponti* fora feminino, porque o encontramos así en os nomes de algúns pontes, *A Ponti Vella*; sin embargo, actualmente se usa como masculino.

A variación entre as variedades se ha documentado en unhas poucas palabras, por exemplo, *a gadaña* [L], *u gadaño* [V], *u cutuví* [L], *a cutuvía* [MV].

4.3.2 Númeru

Igual que as outras linguas románicas A Fala distingue singular, que se refire a unha persoa ou coixa, e plural que se refire a máis que unha. A forma nun marcada é a de singular, mentras que o plural se forma cun os morfemas flexivos *-s*, *-is*. A categoría de número ten relación cun os sustantivos contables e non contables. Os primeiros son contables que existen separados e se poñen contados, *un lagarto*, *dois lagartos*, mentras que os segundos son substancias continuas, *viño*, *café*. O feito de sel non contable; sin embargo, nun significa que estes sustantivos nun tiveran a forma de plural, idos *tres viños* e *dois cafés*, sabemos que se tratará de tres copas de viño e dúas tazas de café.

Por regra xeral, en as tres variedades, os sustantivos e os adxectivos que acaban en unha vocal, forman o plural cun o morfema *-s*, mentras que os que acaban en unha consonante suelan añadir o morfema *-is*. Sin embargo, a distinción detallada manifesta que a formación do plural é máis complexa.

final da palabra	plural	exemplu	variación
VOCAL	-s	figus, migrás	pirdís [L], pirdidis [L] filís [L], filicis [L]
	-is	virtudis, ludis [LM] lucis [V]	
DIPTONGU	-s	praus, amistais	
	-is	leyis, reyis	
L VARIABLI	R + is	baris, maioris	castañais, castañaris rigulais [L] regularis [L]
MONOSÍLABUS VOCAL ÁTONA + L INVARIABLI	-is	milis, solis móvilis, difícilis	
VOCAL TÓNICA + L INVARIABLI	Ø -is	papeis, normais albañís	caracolis, caracois igualis, iguais
R	-is	maris, llaris [LV]	vateris [V], vaters[V]
	-s	cuters	
S	-is	meshis [LM] mesis [V]	
	Ø	lunis, andarríus	
VOCAL TÓNICA + N	Ø -s [LM]	melós [LM] aviós [LM]	monosílabus: tres [LM], trenis [L] fis [LM], finis [L]
	-s [V]	melóns [V] avións [V]	
VOCAL ÁTONA + N	-is	órdinis [LM] márginis [LM]	órdenis [V], ordens [V] márgenis [V] margens [V]
P, B, T, D, G, M	-s	robots, webs	

Figura 3. Plural dos sustantivos i adjetivos

U morfema -s se añadi a vocal final sea esta átona u tónica, *figu* - *figus*, *bagu* - *bagus*, *navalla* - *navallas*, *múa* - *múas*, *linci* - *lincis*, *amarelu* - *amarelus*, *levá* - *levás*, *migrá* - *migrás*, *culibrí* [L] - *culibrís* [L], *colibrí* [MV] - *colibrís* [MV], *imbuí* [L] - *imbuís* [L], *embuí* [MV] - *embuís* [MV].

Algunhas palabras que tiñan consonantis latinas itimolóxicas as recuperan in plural, ixhuntu cun u morfema -is, *lú* - *ludis* [LM], *lucis* [V], *cru* - *crudis* [LM], *crucis* [V], *virtú* - *virtudis*, *rei* - *reidis* [LM], *jué* - *juecis*, i oitras funcionan de maneira analóxica, *andalú* [L] - *andaludis* [L]. Sin embargo, tamén hai palabras

que nun recuperan as consonantis itimolóxicas, *pé* - *pés*, *paré* - *parés*, solu in mañegu cuixisti tamén a folma *paredis* [M].

As palabras que acaban in unha vocal tónica a vedis tenin dus pusiblis folmas de plural, cun consonanti recuperá i sin ela, *narí* - *narís* [L], *naridis* [LM], *naricis* [V]; *pirdí* [L] - *pirdís* [L], *pirdidis* [L], *perdí* [MV] - *perdidis* [M], *perdicis* [V]; *actrí* - *actrís* [L], *actridis* [LM], *actricis* [LV]; *cicatrí* - *cicatrís* [L], *cicatridis* [M], *cicatricis* [V], i u adjitivu *filí* [LM] - *filís* [L], *filidis* [M], *filicis* [L]; *felí* [V] - *felicis* [V].

Algunhas palabras que acaban cun un diptongu tamén mudifican u plural cun unha consonanti, *lei* - *leyis*, *rei* - *reys*, pero a mayuría siguiu a regra general, *dificultai* - *dificultais*, *soldau* - *soldaus*, *boi* - *bois*.

Si a palabra acaba in unha -l que poi varial cun unha -r, u plural cashi sempris recupera a -r final, *bal* - *baris*, *lugal* - *lugaris*, *mayol* - *mayoris*, *mullel* - *mulleris*, *colol* - *coloris*.

Us sustantivus i adjitivus que acaban in unha -l invariabli tenin dus pusibili-dais. Si a última sílaba é átona, u si se trata de un monosílabu, añaadin u morfema -is a su basi léxica, *árbul* - *árbulis*, *difícil* - *difícilis*, *caníbal* - *caníbalis*, *móvil* - *móvilis*, *portátil* - *portátilis*, *sol* - *solis*, *fiel* - *fielis*, *mil* - *milis*. In cambi-u, si a última sílaba é tónica, caushu mutu máis frecuente, se ilimina a consonanti final antis de añaadil a tirminación -is, *dagal* [LM] - *dagais* [LM], *zagal* [V] - *zagais* [V], *vival* - *vivais*, *zarzal* [LV] - *zarzais* [LV], *carnaval* - *carnavais*, *albañil* - *albañís*, *candil* - *candís*, *papel* - *papeis*, *natural* - *naturais*, *tradicional* - *tradicionalis*, *artesanal* - *artesanais*. A esta regra solu se ha incontrau unha ixcepción hasta agó, *azul* - *azulis*.

Algús sustantivus tenin dus pusiblis folmas de plural, *caracol* - *caracois* i *caracolis*, *farol* - *farois* i *farolis*, *imbécil* - *imbecis* i *imbécilis* [V], así cumu u adjitivu *igual* - *iguais* i *igualis*. As dus folmas ixistin tamén in unhas poicas palabras que poyin varial a l/r final, pur exemplu, *castañal* - *castañais* i *castañaris*, i us adjitivus *particural* - *particuralis* i *particularis*, *rigulal* [L] - *rigulais* [L] i *regularis* [L]; *regulal* [MV] - *regulais* [MV] i *regularis* [MV].

▪ ¿I qué le recomendarías a un neofalanti in esti caushu? ¿Rigularis u rigulais?

▫ Ei le recomendaría nun rompelsi a cabeza mutu cun as coixhas poicu importantis, é idil, que dá igual.

▪ Pero us que aprendin a lengua querin recetas fijas.

▫ Sí, tes radón, us que aprendemus as linguas queremos regras i cuántu máis simplis i *rigularis*, millol.

▪ Pa mí é máis simpli *rigulais*.

▫ Vali, cumu tú queiras.

As palabras que acaban in *-r*, sempris añadin u morfema *-is*, *mar* - *maris*, *calamar* - *calamaris*, *llar* [LV] - *llaris* [LV], salvu in as palabras ixtranxeras cumu *cúter* - *cuters*, *vater* [V] - *vaters* [V] i *váteris* [V].

Algunhas palabras cun *-s* final folman u plural de maneira rigulal, *país* - *paíshis* [LM], *países* [V]; *mes* - *meshis* [LM], *mesis* [V]; *anís* - *anishis* [LM], *anisis* [V], *gris* - *grishis* [LM], *grisis* [V], i gntilícus de tipu, *inglés* - *ingleshis* [LM], *inglesis* [V]. Pero a mayuría nun cambia a su folma in plural i esti solu se distingui pur us ditirminantis i pur a concordancia, *u/o lunis* - *us/os lunis*, *u/o análisis* - *us/os análisis*, *u/o arcuís* - *us/os arcuís*, a vedis se trata de palabras compostas que ya incluyin u plural, *andarríos*, *pasapurés*, i oitras vedis de palabras formás pur dus partis simétricas, *tixheiras* [LM], *tijeras* [V], *tenadas* [L], *tenadis* [M], *tenazas* [V].

Us plurais das palabras acabás in *-n* prici-día pur unha vocal tónica, que é a mayuría absoluta, cuincidin in lagarteiru i mañegu pero son diferentis in valverdeiru. In lagarteiru i mañegu iliminan a consonanti final i añadin u morfema flixivu *-s*, *verán* - *verás* [LM], *melón* - *melós* [LM], *león* - *leós* [LM], *avión* - *aviós* [LM], *sartén* - *sartés* [LM], *calabacín* - *calabacís* [LM], *man* - *más* [LM]. In cambi, in valverdeiru se añaði u morfema *-s* sin iliminal a consonanti final, *veráns* [V], *melóns* [V], *leóns* [V], *avións* [V], *sarténs* [V], *calabacíns* [V], *mans* [V].

Lucución sustantiva

As lucucións sustantivas son grupus de palabras que, de maneira cunjunta, funcionan cumu un sustantivu. Us componentis poyin sel sustantivus u sustantivu cun adxitivu, pur exemplu, *istrela fugá* [L], *estrela fugá* [MV], *gras machotis* [L], *misa redá* [LM], *misa rezá* [V].

- *despois damus migas cun café pur as mañás* (fala_lag_004c)
- *vendimus camións de bacalau a montóns platus de duralex* (fala_val_001a).

Hai sustantivus mononosílabus que manifestan variación intre u plural rigulal i a folma influía pur u castellanu, *tren* - *trenis* [LV], *tres* [LM], *trens* [V]; *fin* - *finis* [L], *fis* [LM], *fins* [V]; *plan* - *planis* [L], *plas* [LM], *plans* [V]; *pan* - *panis* [L], *pas* [LM], *pans* [V]. A folma castellanizá apareci cun máis frecuencia in lagarteiru que in mañegu, mentras que u valverdeiru sueli mantel as sus folmas propias.

- *aquí nun hai funcionariu nun hai sabis é fis de semana* (fala_lag_003a)
- *sí cudiñas pero máis us finis de semana* (fala_lag_007)
- *o lugar nun estaba en os meis plas* (fala_man_309)
- *levaba u millor cen pans o centu i picu* (fala_val_018).

As palabras cun *-n* final que sigui a unha vocal átona folman u plural añadiñdu u morfema *-is* in as tres variedades, *margin* [LM] - *márginis* [LM], *margen* [V] - *márgenis* [V]; *ordin* [LM] - *órdinis* [LM], *orden* [V] - *órdenis* [V]; *crimin* [LM] - *críminis* [LM], *crimen* [V] - *crímenis* [V]; *virgin* [LM] - *vírginis* [LM], *virgen* [V] - *vírgenis* [V]. In valverdeiru poyin aparecel as vocais finais fechás pur metafunía, *imagen* [V] - *imáginis* [V]. Ademais, in valverdeiru iexisten tamén as folmas cun a tirminación *-s*, *ordens* [V], *crimens* [V], *margens* [V].

- *se vistían us homis de Barranecus pa levar as imáginis* (fala_val_305).

As palabras que acaban in oitra consonanti son iscasas, se trata de préstamus de oitras linguas. Us plurais se folman normalmenti cun u morfema *-s*, *robot* - *robots*, *táblet* - *táblets*, *web* - *webs*, *club* - *clubs*, *parkings*, etcétera.

Algús sustantivus solu se ushan in singular, «singularia tantum», i oitrus prefieren a folma du plural, «pluralia tantum». Us que aparecin solu in singular son, pur exemplu, *sedi* [LV], *sé* [M], *fomi*, *roipa*, *soidi*, *tráficu*, mentras que us *siguientis* solu se ushan in plural, *albas*, *calus*, *istresnis* [L], *estrenis* [MV], *andas* [V], *vacaciós* [LM], *vacaciós* [V], *güelas* [L], etcétera.

In algús caushus a folma de plural poi cambial u significau da palabra, *historia* - *historias*, *interés* - *intereshis* [LM], *interesis* [V], *radón* [LM] - *radós* [LM], *razón* [V] - *razóns* [V].

Us *nomis propius* nun folman plurais cun frecuencia, pero cuandu u fadin siguin as regras gerais, *as Lauras*, *us/os Carlos*, *us/os Juas* [LM], *us Juans* [V]. Us *apillíus* quedan invariablis cuandu mus *rifirimus* a tó familia, *us/os Payo*, *us/os Moreno*, solu in un caushu, mui poicu frecuente, in u que mus *quisheramus* *rifiril* a diferentes familias du mismu *apillíu*, *puiríamus* ushal a folma du plural, *tós Bellancos* [L], idindu que hai *varius* cun u mismu *apillíu* in u lugal, pero tamén é *pusibli* ushal *tós Bellanco* [L] in a mesma situación.

4.3.3 Nomis propius

Us *nomis propius* dinuminan pesoas, lugares u intidais concretas cumu, *Josefa*, *Carlos*, *Lanchares*, *Serra de Gata*, *Salamanca* u *U Lagartu Verdi*.

A su formación in A Fala manifesta dus forzas opostas. A primeira é a tendencia a *aplical* a morfología de A Fala, isu se *refleja* sobre tó in u fechi das vocais finais, *Paulu*, *Justu*, i por oitru lau temus a influencia du *ushu* dus *nomis* in castellanu i fora dus tres lugares.

- *En mayu de 1936 se casó con Victoriano Blanco Rivas, que en pá esté, tuvo cincú fillus, Antoniú, Florenciu, Epifanio, Agapito, que falleceu con anu i mediu, i Santiaga* (fala_val_303).

Esti exemplu é bastanti representativu porque mus isina que nun hai niñunha regla pa aixhualmus a saber dóndi se aplica a morfología de A Fala i dóndi non. U mismu autol a aplicó a dois fillus dus inumeraus i a oitrus dois non; sin embargo, tamén é significativu que us dois cun a tirminación *-u* son us mayoris. Pur regla general, incontramus mutus máis nomis cun morfología propia in as generaciós máis mayoris, *Vitu, Florenciu, Eusebiu, Severianu, Agapitu, Ambrosiu, Ámparu, Mercédis, Consuelu*, mentras que intre as pesoas de menus de 45 anos se trata máis ben de unha ixcepción, actualmenti son máis frequentis us nomis in a su folma castellana, *Cisco, Alberto, Jenaro, Jairo, Darío, Gonzalo, Antonio, Pedro, Consuelo*, etcétera. In a *Basi de datus* (Valeš 2024) son máis frequentis as folmas castellanas dus nomis propius, apruximámenti in a proporción de dúas pur unha.

Ixistin tamén diferencias morfológicas máis complejas. Primeiru, algús nomis fechan a vocal da arrei, *Sufía, Filisa, Fibriciu* [L], *Isperanza* [L], i oitrus fechan máis vocais pur a armonía vocálica, *Viturianu, Sivirinu*. Sigundu, in comparancia cun u castellanu poyin diferencials i tamén as consonantis, *Ixhuan* [L], *Xhuan* [M], *Peiru* [M], *Idubarda/Dubarda* [L], *Ládaru* [M]; sin embargo, us primeirus dois nomis us localizamus actualmenti máis ben in referencia a us santus, *San Xhuan* [M], *San Peiru* [M].

Us nomis que aplican a morfología de A Fala, i us que non, us incontramus tamén intre us diminutivos i us apelativus familiaris cariñoshus, así, rigistramus a *Sebiu, Chichu* (Narciso), *Chiñu* (Felicísimo), *Chivirí* (Severina), pero tamén as versióis que acaban in *-e, -o, Tito, Sebito, Nacho, Paco, Juanete*, etcétera.

A acomodación u non acomodación dus nomis é dicisión personal de ca falanti tamén in referencia a us personajis históricos, que nun suelin tel relación directa cun us tres lugares, así que rigistramus a *Fernando II i Fernandu II, Alfonso VIII i Alfonsu IX, Fernán Centeno, Felnán Centeno, Hernán Centenu, Felnán Centenu*, etcétera.

- Claro, ei te coñozu cumu Miro, non Miru.
 - Sí, tes radón, é comu me chama tó ixhenti. Pero tó regla ten a su ixcepción, así que u nosu vidiñu Carlos me chama Miru. Me pareci mui buninu i lu agradezu.
- Supoñu que isu telná que vel cun a adaptación das palabras, que algunha ixhenti toma as palabras tal i cumu venin mentras que oitrus as mudifican según a morfología general da lingua.
 - Exactamenti, eris un tipu listu.

De maneira general as folmas dos nomis propios das persoas teñán relación cun u prestixio da lingua, i cun u contacto cun u exterior. Estes factores sociolingüísticos causaron un gradual reemplazamento das folmas propias por as folmas castellanizadas, que en u seu momento gozaban de máis prestixio i foran utilizables de maneira universal, dentro i fora da comunidade.

Os nomes u apodos, que suelen rifirlos a familias inteiras, son unha fonte moi rica de material etnolingüístico i seguramente sirían interesantísimos saber u seu orixe, porque moitos deles son bastante pintorescos. Sin embargo, as observacións gramaticais se poiden limitar a afirmación de que en a súa maioría teñen a forma correspondente a morfoloxía de A Fala, i que esta forma nun sufriu de castellanización, *Chatu, Cutelu, Poyu, Follón, Macachu, Navallas, Zarangallu, Cachiru*, aunque tamén existen excepcións, por exemplo, *Mechero, Charro*.

En cuanto a os gentilicios que se refieren as tres localidades falantes, os habitantes de As Ellas se llaman *lagarteiros i lagarteiras*. Estes nomes se refieren a costumbres antigas de caza os lagartos; sin embargo, a caza de lagartos nun se practicaba só en As Ellas; sinón, en varios lugares da Serra de Gata i nun queda claro, por qué foran exhaustos os habitantes de As Ellas os que sacaron u seu gentilicio de esa costumbre. U gentilicio de Sa Martín de Trevellu é *mañegu, mañega*, mentras que en Valverde do Fresno temos dúas posibilidades, *valverdeño, valverdeña i valverdeiro, valverdeira*. Estas dúas posibilidades, exhaustas cun u nome da variedade que se fala en Valverde do Fresno, son a deles un tema de polémica i disputa. De forma general podemos afirmar que a variante *valverdeiro, valverdeira* a usaban os falantes de lagarteiro i mañegu, sin excepción, i tamén algúns falantes de valverdeiro. Sin embargo, unha boa cantidade de falantes de Valverde preferían a diminución *valverdeño, valverdeña*.

- *en Valverde ahora hai mucha gente ya que de valverdeiro pero antiguamente naidi de entre us de Valverde naidi decía valverdeiro o sea ei me llamo valverdeño [...] nun digu valverdeiro digu valverdeño porque u sufijo -eño é u que se utiliza habitualmente por os gentilicios que van con esa denominación con esi sufijo i u sufijo -eiru se fai máis por temas de profesión [...] ei recordo de pequeno que a mí me llamaban valverdeiro i me sentía mal ei nun soi valverdeiro ei soi valverdeño porque toa gente me llamaba me decía valverdeño si soi valverdeño tós nos decíamos nos os valverdeños pero nunca decíamos nos os valverdeiros desde aquí desde As Ellas tamén otra coiza que hai que respetar sempre se nos ha llamo valverdeiros pero é por a costumbre de ellos de llamarnos a nos valverdeiros (fala_val_017).*

Sin contribuír demasiado a polémica, a terminoloxía *valverdeño, valverdeña*, nun suele provocar reaccións negativas, é a máis neutral, i por tanto a máis recomendable por os que nun están vinculados cun unha das variedades.

Us gentiličius de outras localidais acaban cun a vocal fechá, *pacensi*, *salmantinu*, *cacereñu*, *malagueñu*. A vedis se correspondin cun a versión local do topónimo, *Mairil* [M] - *mairileñu* [M], *Nafrías* [LM] - *nafrieñu* [LM], outras vedis cuincidin cun u gentiličiu castellanu, *Vilamel* - *villamiengu*, i algús tenin varias folmas *U/O Adebu* [LM] - *adebeñu* [LM], *adebanu* [L], *acebanu* [L].

Us topónimus locais i us nacionais frequentis suelin tel a su folma differenti da castellana, *Mairil* [M], *Madri* [LV], *Us/Os Foyus*, *Us/Os Fuiñus/Fuñus* (Portugal), *Payu*, *Vilamel*, *Nafrías* [LM], *Cileirus*, *A Moraleixa* [L], *Moraleixa* [M], *A Ciai* [LM], *Cia Rudrigu* [V], *Perais*, *A Grandxa* [LM], *U/O Soitu*, etcétera. Confolmi cun u anteriolmenti discritu incontramus tamén variación, según a inclinación a adaptación pur parti dus falantis individuais, *Cáceres*, *Cáciris*, *Cáceris*, *Burgos*, *Burgus*, *Bilbao*, *Bilbau*, *Sevilla*, *Sivilla*, *San Isidro*, *San Isidru*.

Us nomis das istituções suelin ushalsi sin adaptación, *Caja Duero*, *Banco Santander*. É mutu máis frecuentei *Junta de Extremadura* que *Ixhunta de Ixtremadura* [L] u *Xhunta de Extremaura* [M]; sin embargo, tamén incontramus referencias a *u Parlamentu* i *u Patrimoniu*.

4.4 ADJITIVU

Us adjitivus son palabras que mudifican a us sustantivus, *manzana verdi*, añañin información sobre as sus propiedais, *tumba antropomorfa*, u funcionan cumu atributu, i así atribuyin propiedais a u sujetu pur meyu de un verbu cupulativu, *está acalambrau*.

A clasificación básica dividi us adjitivus in «calificativus», us que ixponin algunha cualidai du sustantivu, pur exemplu, *cheu*, *limpu*, *lixoshu* [LM], *porcu* [V], *amarelu*, *peredoshu* [LM], *perezosu* [V]; i «ditirminativus», us que ditirminan algunha relación, urigin, ordin u cantiai, pur exemplu, *anual*, *digital*, *procedenti*, *checu*, *primeiru*, *siguienti*. Se trata de unha clasificación tradicional que mescre u criteriu semánticu du primel grupu cun a función sintáctica de ditirminal us sustantivus du sigundu. A diferencia práctica intre us dois grupus é que us adjitivus calificativus pilmitin gradación, poyin ixpresal varius graus da cualidai, pur exemplu, *máis limpu*, *menus limpu*, mentras que us ditirminativus nun tenin esa pusibilidai.

U sintagma adjitival ten de nucliu un adjitivu i poi istal formau pur un solu adjitivu, *alegri*, pero tamén poi tel máis elementus, mudificadoris i complementus, *mui alegri*.

- *O principitu o miró i le gustó o faroleiru que era tan fiel a consigna* (fala_man_502).

Us mudificadoris suelin istal antepostus a u nucliu. Típicamenti se trata de adverbios, *tan fiel, completamenti cheu, mui lixoshu* [LM]. Us complementus van pospostus a u nucliu i mutas vedis son sintagmas pripusicionais, *fiel a consigna, incantau de coñocelti* [L].

4.4.1 Folmas irregularis

Us adjitivus *mau, primeiru, terceiro*, tenin unha folma apocopá *má, primel/prime, tercel/tercer*, cuandu istán antepostus a un sustantivu masculinu in singular.

- *cuitau qué má ratu pasó* (fala_lag_311)
- *acaba en febreiru o tercer fin de semana de febreiru* (fala_man_007b).

U adjitivu *grandi* se apocopa a *gran* antis dus sustantivus masculinus i fimininus in singular, i u adjitivu *santu* se apocopa a *Sa* u *San* antis dus nomis propius masculinus, *Sa Martín, San Belnabé, San Isidro, San Bras*, ixceptu *Santu Tomás* i *Santu Dumingu* [LM].

- *en aquelis anus había un gran comerci con Portugal* (fala_val_302d)
- *aquí hai unha gran diferencia* (fala_val_004).

Mención ispecial merecin us adjitivus *bo, boa* i *tó, toa*. In mañegu i valverdeiru se usha a su folma fiminina, *boa, toa*, tantu anteposta cumu posposta a un sustantivu fimininu.

- *vaya boa pinta que tenin* (fala_man_005a)
- *estaba a u alcançi de toa genti* (fala_val_010b)
- *a xhenti toa me querin mutu* (fala_man_013a).

Sin embargo, in lagarteiru as folmas *boa, toa* solu se ushan pospostas a u sustantivu (posnucial), u cun u sustantivu suprimíu u ilípticu. In a pusición anteposta (antinucial) se ushan as folmas *bo, tó*, antis de dambus sustantivus, masculinus i fimininus.

- *us churizus que eran de bo calni* (fala_lag_013b)
- *esi inda sigui fendu matanza de tó vida* (fala_lag_018d)
- *era unha profesora mui boa* (fala_lag_008)
- *que nun digu que sea má ni boa* (fala_lag_010).

De esta maneira *bos studentis* designa in mañegu i valverdeiru un grupo de *studentis* varós u un grupo mixtu, mentras que in lagarteiru se poi tratal, ademais, de un grupo fimininu.

4.4.2 Concordancia

U adjitivu dependi do sustantivo i reflicta as súas categorías gramaticais de género i número, *cesteirus mañegus*, cun u cual u adjitivo poi tel hasta catro formas diferentes, *colorau*, *colorá*, *coloraus*, *colorás*. A formación dos plurais dos adjitivos sigui as mesmas regras que os plurais dos sustantivos. Os adjitivos a vedis manifestan o género dos sustantivos que nun o i xponin, *istudenti guapu*, *istudenti guapa*, i tamén o número *andarríus colorau*, *andarríus coloraus*.

Algús adjitivos nun manifestan o género, típicamente os que acaban in *-i* u *-l*, *probabli*, *árabi*, *fácil*, *familial*, i os poicos son invariables, nun manifestan ni género ni número, *finolis*, *gratis*, *manitas*.

▪ Me pareci que tó isto é bastante pariciu a u castellanu.

▫ É normal, é pariciu a u castellanu, tamén a u galegu, tamén a u asturianu, i tamén a u portugués. Istamus describindo unha lingua románica.

▪ Pero A Fala é diferente, nun é cumu u castellanu ni u galegu.

▫ Tes radón, é diferente, pero folma parti do «continuum dialectal» de esta zona. Se diferencia bastante cun as folmas, mira, por exemplo, a conjugación dos verbos, pero as estruturas xerais son iguais, é idel, que inconstas os mesmos tempos verbais que in castellanu.

Ademais, describimus a lingua de maneira bastante tradicional, tal i cumu te isinan in u cole.

▪ Así cumu mínimo intendo algo.

▫ Si ques, te prestu un libro sobre a gramática generativa. É moi intereshanti, ¿a vel si prefieres esi tipo de descripción?

▪ Vendu a tu sunrisha de basiliscu, me pareci que de momento me quedu cun u tradicional.

4.4.3 Posición do adjitivu

A Fala, igual que outras linguas románicas, prefiri pusuñel u adjitivo a u sustantivo, aunque tamén ten a posibilidade inversa. In tiuría os adjitivos pospostos especifican a u sustantivo, *viñu blancu* diferencia esti viñu do tintu, u de outro colol, mentras que u mesmo adjitivo in *a su blanca saya* ten valol descriptivo u explicativo. U primel caushu é mutu máis frecuente; sin embargo, a posición do adjitivo in u sintagma numinal é un tema máis complexo i dependi de varios factores. Algunhas vedis cashi nun percibimus diferencia de significado, *un saludu*

cordial, un cordial saludu, pero oitras vedis a anteposición u puspposición conleva cambijs semánticus.

- *pidis aixhúa pa certas coixhas* (fala_lag_001)
- *a probi mullel nun le quedó oitra opción que calalsi* (fala_lag_312).

In u primel ejemplu a palabra *certas* ten u signifiau de "difiñas", sin embargo, *coixha certa* [LM], siría unha coixha "sigura, indudabli". U sigundu ejemplu ixpresa u sintimentu de lástima, mentras que unha *mullel probi* siría unha mullel sin recursus económicus.

U ushu frecuente de *certas* ixpresiós ha istabilizau u sei ordin de anteposición u puspposición.

- *hai riesgu a cortu plazu* (fala_val_008)
- *u zorru se caló i miró langu tempu u principiñu* (fala_val_502)
- *nun se sabi a ciencia certa si estis Fuerus eran os primeirus* (fala_man_303).

4.4.4 Gradación

Us aditivus calificativus, us que describin algunha cualidai du sustantivu, tenin a pusbilidai de manifestal graus de comparación. U grau comparativu indica mayol, menol u igual preshencia da cualidai, *máis quenti, menus quenti, igual de quenti, tan quenti cumu*, etcétera. U grau superlativu indica a mayol u menol preshencia da cualidai, *u/o máis baratu, u/o menus baratu, baratísimu*.

A maneira máis frecuente de creal u comparativu i u superlativu é a analítica, cun us adverbios *máis* i *menus*. In u caushu du superlativu van acompañus cun u artículu ditiirminau, sempris cun as sus variaciós de géneru i númeru, (*u/o*) *máis relajau*, (*u/o*) *menus relajau*. Sin embargo, tamén hai oitras folmas que comparan i ixpresan a cantiai máxima da cualidai, *u/o mismu de baratu, verdadeiramenti cansau, ben lixheiru* [LM], etcétera.

Sintéticu i analíticu

As folmas que chamamus «sintéticas» son aquelas que acumulan máis morfemas in unha palabra, mentras que as «analíticas» dan preferencia a separalus in máis palabras.

Sintéticu: *traballaré, máximu*.

Analíticu: *vo a traballal* [L], *u/o máis grandi*.

Da mesma maneira distinguimus intre as linguas sintéticas, as que prefieren as folmas sintéticas, i as analíticas. A Fala é unha lingua sintética, aunque tamén usha algunhas folmas analíticas.

Algús adxetivos disponen de máis posibilidadeas de gradación, ixuntu cun as formas analíticas, *bo* - *máis bo* - *u/o máis bo*; *mau* - *máis mau* - *u/o máis mau*, istán tamén as formas sintéticas, heredas do latín, *bo* - *millol/millor* - *óptimu*; *mau* - *piol* - *pésimu*, as formas do superlativo cumpiten cun as parcialmente analíticas, *u/o millol*, *u/o piol*.

- *quedarsi sin recreu isu u piol castigu que era pa elis* (fala_lag_008)
- *Por a noite recibíu a pésima noticia de que Sandra iba a estar unhas días fora* (fala_val_306m).

Otros adxetivos cun formas sintéticas de gradación son *grandi* - *mayol/mayor* - *máximu*, *pequenu* - *menol/menor* - *mínimu*, *altu* - *superiol/superior* - *supremu*, *baixu* [LM], *baju* [V] - *inferiol/inferior* - *ínfimu*. In tós estis caushus son máis frecuentes i máis propias as formas analíticas, *(u/o) máis grandi*, *(u/o) máis pequenu*, *(u/o) máis altu*, *(u/o) máis baixu* [LM], *(u) máis baju* [V]. Sin embargo, algunhas das formas sintéticas son frecuentes in algún contexto semántico particular, *menol*, *mayol*, in referencia a edai, *superiol*, *inferiol*, in referencia a calidai.

Us adxetivos poyen folmal tamén u «superlativo absoluto» pa marcal u grau superiol de algunha cualidai. U superlativo absoluto se folma cun u sufijo *-ísimu*, cun as sus respectivas variacións de género i número, *contentu* - *contentísimu*, *fundu* - *fundísimu*, *guapa* - *guapísima*, i a vedis u superlativo absoluto ricupera as consonantis ilidías, *peshau* [LM] - *peshadísimu* [LM], *pesau* [V] - *pesadísimu* [V], *aburríu* - *aburridísimu*. De tós maneiras, u ushu do superlativo absoluto nun é moi frecuente in A Fala, i numeroshus adxetivos solu poyen folmal u superlativo analítico, *folclóricu* - *u/o máis folclóricu*, *ecolójicu* - *u/o máis ecolójicu*, etcétera.

Lucución adxetiva

Unha lucución son dus u máis palabras que funcionan cumu unha unidai léxica, in esti caushu cumu un adxetivo. Mutas vedis us significaus das palabras individuais nun discifran u significau da lucución.

de segunda man - *ushau*
de moda - *modernu*
de gran tamaño - *grandi*

4.5 PRONOMIS

A característica general dos pronomis é que poyin sustituíl a un sustantivu u a un sintagma numinal, pur isu se chaman pronomis, porque a su función é igual que a de un nomi, pur exemplu, *us homis du lugal istán falandu* [L] - *elis istán falandu*. Mentras que funcionalmenti se asemejan a us sustantivus u adjitivus, as sus propiedais semánticas son bastanti diferentis, porque nun riunin unhas características fixas. Us pronomis intoncis funcionan cumu substitutus i nun tenin muta calga semántica propia.

A clasificación tradicional recoñoci us pronomis personais (*ei, tú, ela,...*), us riflrixivus (*mi, ti, si,...*), us pusisivus (*mei, tei, súa,...*), us demostrativus (*esti, esta, aquel,...*), us interrogativus (*¿qué?, ¿quín?,...*), us ixclamativus (*¡qué!, ¡quín!,...*), us relativus (*u que, u cual, ...*) i us indifinius (*naidi, poicus, tó,...*). Sin embargo, mutas de estas palabras poyin funcional tamén cumu adjitivus, adverbibus u hasta sustantivus. Pur esta radón mus rifirimus in us capítulos rispictivus a us pusisivus, us demostrativus, etcétera, sin ispicifical si se trata de pronomis u de outra clasi de palabras.

4.5.1 Pronomis personais tónicos

Us pronomis personais guardan parcialmenti a catiguría latina de caushu, aunque puemus idintifical solu u numinativu, que represhentan as folmas tónicas (*ei, tú,...*), u ginitivu que apareci cumu términu de un sintagma pripusicional (*pa mi, de ti,...*), u dativu in u complementu indirectu (*me/mi, te/ti,...*) i u acusativu in u complementu directu (*me/mi, te/ti,...*).

	lagarteiru	mañegu	valverdeiru
1. ^a sg.	ei	ei	ei
2. ^a sg.	tú	tú	tú
3. ^a sg.	el, ela	el, ela	el, ela
1. ^a pl.	nos	noshotrus, noshotras / nos	nos
2. ^a pl.	vos	voshotrus, voshotras, vos	vos
3. ^a pl.	elis, elas	elis, elas	elis, elas

Figura 4. Numinativu, pronomis personais tónicos

In esti cuadru puemus observal que u lagarteiru i u valverdeiru tenin u mismu sistema de pronomis personais, mentras que u mañegu difieri un poicu in a

primeira i in a segunda pesoa do plural. Ademais, in mañegu cumpitin dus folmas in a primeira pesoa do plural, pur un lau se usha *noshotrus*, *noshotras*, i pur oitru *nos*. As dus folmas se ushan indistintamenti pero *noshotrus*, *noshotras* é máis frecuente. A segunda pesoa do plural in mañegu usha a folma *voshotrus*, *voshotras*, a folma *vos* solu sirvi pa ixpresal curtisía.

- *i noshotrus fomus a Francia fíjati* (fala_man_009a)
- *nos tiñamus serrería ya nun a temus* (fala_man_007a).

Tós pronomis personais disponin da catiguría de pesoa. A primeira pesoa do singular (*ei*) disigna a pesoa que fala, i in plural (*nos* [LV], *noshotrus* [M], *noshotras* [M]) a u que fala, máis oitras pesoas. A segunda pesoa (*tú*) indica sempre a u que iscuta, i in plural (*vos* [LV], *voshotrus/voshotras* [M]) tamén a oitras pesoas. A terceira pesoa do singular (*el*, *ela*) i du plural (*elis*, *elas*) nun incluyi ni a u falanti ni a pesoa a que u falanti se dirigi.

Us pronomis personais ixpresan a catiguría de númeru, singular u plural, i algú tamén a de género, a terceira pesoa distingui intre *el*, *elis* i *ela*, *elas*. In mañegu apareci a distinción de género tamén in a primeira pesoa de plural, *noshotrus*, *noshotras*, i in a segunda de plural, *voshotrus*, *voshotras*. As oitras dus variedades nun recoñocin u género in a primeira i segunda pesoa do plural.

4.5.2 Pronomis personais átonus

Us pronomis personais átonus disimpeñan as funcións de complementu indirectu, que adopta a folma de dativu, i complementu directu, que toma a de acusativu. Se trata de palabras clíticas que custituyin un grupu acentual cun us verbus.

Us clíticos se anteponin a us verbus cunjugaus i se posponin a u infinitivu, a u gerundiu, a u imperativu, i us de complementu directu a vedis aparecin tamén pospostos a u participiu. A posición dos clíticos é, pur tanto, bastanti paricía a u castellanu.

A diferenza do portugués, do galego i do asturianu in A Fala nun i xistin clíticos pospostos a un verbu cunjugau, pur exemplu, port. *veja-os*, gal. *véxoos*, ast. *véolos*, i tampocu incontramus a palatalización dos clíticos port. *lhe*, gal. *che*, *lle*, ast. *llu*, *lla*, *llos*, *lles* (Andrés Díaz 2013, pp. 639, 648).

Clítico, proclítico, enclítico

Us «clíticos» son palabras átonas que se aixhantan as palabras tónicas pa folmal un grupu acintual. Si istán antepostas a palabra tónica se trata de «proclíticos», *te veu*, si istán pospostas a palabra tónica falamus de «enclíticos», *queru velti*.

	lagarteiru	mañegu	valverdeiru
1. ^a sg.	me, mi	me, mi	me, mi
2. ^a sg.	te, ti	te, ti	te, ti
3. ^a sg.	le, li	le, li	le, li
1. ^a pl.	mus	nos, nus	nus
2. ^a pl.	vus	vos, vus	vus
3. ^a pl.	le, li	le, li	le, li

Figura 5. Dativu (complementu indirectu), pronomis personais átonus

Us pronomis átonus in dativu, que funcionan cumu complementu indirectu, suelin tel dus folmas, unha in a pusición proclítica (*me, te, le, nos* [M], *vos* [M]), i oitra, cun a vocal fechá, in a pusición enclítica (*mi, ti, li, nus* [M], *vus* [M]). In lagarteiru i valverdeiru cuincidin as folmas de 1.ª i 2.ª pesoa de plural (*mus* [L], *nus*[V], *vus* [LV]), mentras que u mañegu implea folmas distintas pa pusición proclítica i enclítica in tós pesoas, tantu in singular cumu in plural.

- *unha ve de novius me regaló unhas algolas* (fala_lag_312)
- *i en ve de comprali a palla la quitaban i agarraba as perras pa dalmi a música* (fala_lag_306c)
- *i ya te digu ves ahí había unha figueira* (fala_man_014a)
- *home dati conta que son mutus anus* (fala_man_007a)
- *us padris le habían comprau a máquina* (fala_val_016a)
- *falandu de esa maneira i dicénduli a us mininus* (fala_val_013b).

In a tabla observamus que as tres variedais tenin sistemas parícíus pero non de tó iguais. In lagarteiru, in a primeira pesoa de plural i xisti tamén a folma *nus* que cumpiti cun *mus*; sin embargo, esta sigunda é mutu máis frecuente (aproximámente u 90%), i ademais, algús falantis pircibin *nus* cumu "castellanización". In cambi, registramus tamén a folma *mus* in valverdeiru, dondi máis ben se trata de hipercorrección, porque a folma propia de Valverdi é *nus*.

Si se añadi u pronomi enclíticu de terceira pesoa *li* a un infinitivu acabau in *-l*, as dus elis fusionan in unha, *compral + li = comprali*.

- *tuvi que preparali ei us cutelus a a filla* (fala_val_015)
- *estaría mui ben que pudéramus chegal a podel leelu entendelu i demostrali a tó mundu que estamos aquí* (fala_val_105b).

A *Basi de datus* (Valeš 2024) rigistra tamén numeroshus ushus de **les* pa terceira pesoa de plural, se trata da influencia du castellanu i certa tendencia natural pa marcal u plural. Esta folma nun é a propia de A Fala, aunque se ha

registrau in as tres variedades, particularmenti in valverdeiru é bastanti frecuente. A folma enclítica **lis* é ixcepcional i tampocu propia de A Fala.

	lagarteiru	mañegu	valverdeiru
1. ^a sg.	me, mi	me, mi	me, mi
2. ^a sg.	te, ti	te, ti	te, ti
3. ^a sg.	u, a, lu, la	o, a	u, a
1. ^a pl.	mus	nos, nus	nus
2. ^a pl.	vus	vos, vus	vus
3. ^a pl.	us, as, lus, las	os, as	us, as

Figura 6. Acusativu (complementu directu), pronomis personais átonus

Us pronomis átonus in acusativu, que funcionan cumu complementu directu, cuincidin cun us de dativu, ixceptu a terceira pesoa de singular i plural. Us de terceira pesoa cuincidin cun us artículus ditirminaus, i concordan cun u género du complementu directu, masculinu u fimininu. In lagarteiru incontramus oitra ve a variación *mus/nus* anteriormenti discrita cun u dativu.

- *sin que u diga a zagala si u quel o nun u quel* (u local) (fala_val_015)
- *nosa navalla hai que querela* (fala_val_305)
- *os coñozu ya desde fai anus i os queru mutu* (a os compañeirus) (fala_man_004)
- *por isu ni dixí de querelos* (a os sogrus) (fala_man_201).

Pa referentis sin género ditirminau, que tamén puemos chamal u neutru, se ushan as folmas masculinas.

- *u homi u dixu i nun sé quen se fidu calgu de isu* (fala_lag_004d)
- *u primel directol pur así idilu* (fala_lag_001).

Us enclítics de terceira pesoa añañin unha *-l-* epentética in lagarteiru, *lu, la, lus, las*, cuandu van pospostus a un infinitivu, un girundiu u a un participiu; sin embargo, in caushu de infinitivu fusionan as elis adyacentis, *comel + lu = comelu*. Esta *-l-* epentética nun incontramus in mañegu i solu ixcepcionalmenti in valverdeiru.

- *i nun he agarraulu nunca* (fala_lag_016c)
- *le pegas u cabalu i in u mismu tempu vas frenándulu* (fala_lag_003a)
- *envoltu en unha sábana, levánduo hasta o cementeriu* (fala_man_303)
- *pois ya estoi escribíndua* (fala_man_001b)
- *i nos agarránduas i meténduas en un sacu* (fala_val_014).

4 Morfosintaxis

Us enclícticus de terceira pesoa pospostus a un imperativu poyin caushal ri-ducciós vocálicas u oitrus cambius. Si u imperativu acaba in un diptongu, nor-malmenti nun se producin cambius, *comprei* + *u* = *compreiu* [LV], *comprei* + *o* = *compreio* [M], *fai* + *u* = *faiu* [V], *ficei* + *u* = *ficeiu* [V].

- *Dixei*u pai home ¿nun veis que u dagal quel fardal cun u regalu que le ha treyu sei pairi de Holanda? (fala_lag_309)
- *ahí emborrachei*us a vel si le quitamus u carregu (fala_val_001b).

In cambiu, si u imperativu acaba in unha vocal átona, esta se riduci, pero us ri-sultaus son diferentis pa ca variedai, *compra* + *u* = ¿*compru*! [L], ¿*compro*! [V], *compra* + *o* = ¿*compro*! [M], *bebi* + *u* = ¿*bebu*! [L], ¿*bebo*! [V], *bebi* + *o* = ¿*bebo*! [M]. Us cambius poyin afectal tamén as consonantis, *pon* + *u* = ¿*poñu*! [L], ¿*poño*! [V], *pon* + *o* = ¿*poño*! [M]. Algús cambius son inda máis complejus, *fai* + *u* = ¿*fagu*! [L], *di* + *u* = ¿*digu*! [L], *di* + *o* = ¿*digo*! [M].

- *Dali un bixhiñu i dei*xu que dulma (fala_lag_312)
- *pen*so ben (fala_man_005a).

CUMBINACIÓS DE PRONOMIS PERSONAIS ÁTONUS

Algús verbus poyin ushalsi cun u complementu indirectu i u directu a u mismu tempu, así que us pronomis personais átonus, que us represhentan, chegan a apa-recel un a u lau du oitru cun u complementu indirectu primeiru i u directu des-pois. In tal caushu chegan a contraelsi us dois sigún se ve in as tablas sigüentis.

[L]	me	te	le	mus	vus	le
u	mu	tu	lu	mu lu	vu lu	lu
us	mus	tus	lus	mulu mu lus mulus	vu lu vulu vu lus vulus	lus
a	ma	ta	la	mu la	vu la	la
as	mas	tas	las	mula mu las mulas	vula vu las vulas	las

Figura 7. Cumbinaciós dus pronomis átonus in lagarteiru

[M]	me	te	le	nos	vos	le
o	mo	to	lo	nos o nulo	vos o vulo	lo
os	mos	tos	los	nos os nulos	vos os vulos	los
a	ma	ta	la	nos a nula	vos a vula	la
as	mas	tas	las	nos as nulas	vos as vulas	las

Figura 8. Cumbinaciós dos pronomis átonus in mañegu

[V]	me	te	le	nus	vus	le
u	mu	tu	lu	nu(s) lu nu(s)lu	vu(s) lu vu(s)lu	lu
us	mus	tus	lus	nu(s) lus nu(s)lus	vu(s) lus vu(s)lus	lus
a	ma	ta	la	nu(s) la nu(s)la	vu(s) la vu(s)la	la
as	mas	tas	las	nu(s) las nu(s)las	vu(s) las vu(s)las	las

Figura 9. Cumbinaciós dos pronomis átonus in valverdeiru

As cumbinaciós que se ixponin poyin varial un poicu. Particularmenti as folmas de 1.ª i 2.ª pesoa du plural que son poicu frequentis, i inda máis in a su folma enclítica.

In cuantu a maneira de iscribil, esta publicación usha a ortografía separá in a pusición proclítica, *mu lu* [L], i ixhunta in a pusición enclítica, *mulu* [L].

- *i outras vedis mu lus puñían mu lu puñían ya us de Nafrías* (fala_lag_018a)
- *mus abrían as cartas antis de dálmulas* (fala_lag_008)
- *a sigunda mu la iscribiu esti u maestru* (fala_lag_004d)
- *a bicicleta ma comprorin in us Reyis* (fala_lag_005b)
- *nun mo compris que máis dá i nun lo comprabas* (fala_man_201)
- *pero o básicu nun to acaba de idil* (fala_man_001b)
- *i las vendei a un tíu mei (as vacas)* (fala_man_008l)
- *ei recordu que nos lo feya idelo* (fala_man_011a)
- *óndi istá o Soitu alí nos o vindían os Ojestus* (fala_man_013a)
- *nun sé mu ha ditu genti* (fala_val_003b)

4 Morfosintaxis

- *i lógicamente nus la ficía u carpinteiru* (fala_val_305)
- *pos había que lavalu nus lus lavaba yeya en u ríu* (fala_val_003a)
- *pues dispois ya nu lu quitaran* (fala_val_001b)
- *U pasu siguienti vu lu podeis imaginal* (fala_val_302d).

Se han rigistrau tamén caushus dundi u complementu indirectu ten a folma *se, cun cumbinaciós *se lo, *se lu, etcétera. Estas folmas se debin, cun muta probaliai, a influencia du castellanu, aparecin sobre tó in mañegu i valverdeiru, pero hai que respetal que algús falantis cunsideran istructuras cumu *se lo digu* [M] propias de A Fala.

- *tiñas que dali un cuartillu o un litru se lo tiñas que dal* (fala_man_012a).

Us pronomis átonus que siguin a un imperativu poyin provocál cambius vocálicus, pur exemplu, *comi + ta = ¡cómata!* [LM], *¡cómita!* [V]; *bebi + tu = ¡bébatu!* [L], *¡bébitu!* [V], *bebi + to = ¡bébato!* [M], *iscribi + ma = ¡iscríbama!* [L], *escribi + ma = ¡escríbama!* [M], *¡escríbima!* [V].

4.5.3 Términu pripusicional

Us pronomis personais funcionan tamén cumu términu de un sintagma pripusicional i in estas custrucciós tenin folmas ispeciais pa a primeira i pa a segunda pesoa de singular, *mi* i *ti*. In us demais caushus se ushan us numinativus dus pronomis personais.

	lagarteiru	mañegu	valverdeiru
1. ^a sg.	de mi	de mi	de mi
2. ^a sg.	de ti	de ti	de ti
3. ^a sg.	de el, de ela, de sí	de el, de ela, de sí	de el, de ela, de sí
1. ^a pl.	de nos	de noshotrus, de noshotras / de nos	de nos
2. ^a pl.	de vos	de voshotrus, de voshotras	de vos
3. ^a pl.	de elis, de elas, de sí	de elis, de elas, de sí	de elis, de elas, de sí

Figura 10. Términu pripusicional cun exemplu da pripusición de

- *nun te fiis mutu de mi porque ei de isu ya nun estoi mui segura* (fala_man_011b)
- *vendis cuatro pues pa ti u beneficiu dus cuatro* (fala_val_015)
- *dil a escuela pa ela era un luju* (fala_man_004)

- *o fillu de esa mairi nos fala a noshotrus en mañegu* (fala_man_016)
- *cuandu falu con elis si intentu falar en valvedeñu me sintu estrañu* (fala_val_017).

Us pronomis de primeira i segunda pesoa du singular han dau folmas ispeciais in cumbinación cun a pripusición *cun/con*, *cunmigu* [L], *conmigu* [MV], i *cun-tigu* [L], *contigu* [MV]. In a terceira pesoa i xisti tamén a folma *cunsigu* [L], *consigu* [MV], pero pareci que u sei ushu nun é mui frecuenti.

- *Vituriانو istuvu traballandu cunmigu* (fala_lag_019a).

A folma *sí* se usha in a terceira pesoa i poi sustituiul us pronomis *el*, *ela*, *elis*, *elas*; *intre sí* = *intre elis/elas* [L].

- *me gusta que a ixhenti fali intre sí* (fala_lag_010)
- *decidiu coñocela por sí mismu* (fala_val_306i).

4.5.4 Riflixivus

Us pronomis personais riflixivus fadin referencia a mesma pesoa du sujetu i acompañan a us verbus prunuminais cumu *me chamu*, *te pendas*. As sus folmas cuincidin cun u dativu i u acusativu, ixceptu a terceira pesoa du singular i du plural que ten as folmas *se*, *si*.

	lagarteiru	mañegu	valverdeiru
1. ^a sg.	me, mi	me, mi	me, mi
2. ^a sg.	te, ti	te, ti	te, ti
3. ^a sg.	se, si	se, si	se, si
1. ^a pl.	mus	nos, nus	nus
2. ^a pl.	vus	vos, vus	vus
3. ^a pl.	se, si	se, si	se, si

Figura 11. Pronomis personais riflixivus

De maneira paralela a us pronomis átonus, as dus folmas as incontramus in a posición proclítica, i enclítica rispictivamente.

- *pero si non nun te quedas tranquilu* (fala_val_017)
- *é a pinitencia pul quedalti preñá antis de que pasaran as matanzas* (fala_lag_311)
- *istu se chama endras* (fala_man_008b)
- *tiró con a vacía a agua de pendalsi* (fala_man_303).

4 Morfosintaxis

Hai verbus que solu se ushan cumu prunuminais, cun u pronomi riflixivu, *arripintilsi* [LM], *arrepentilsi* [V], *antollalsi*, *quixalsi* [L], *queixalsi* [M], *quexalsi* [MV], i oitrus que poyin sel prunuminais u non sigún a intención du falanti.

- *nun hai que arrepentilsi de ná* (fala_val_003b)
- *era subil o carru hacia arriba* (fala_man_015b)
- *sin paralsi siquiera a subilsi us pantalós* (fala_lag_312).

Costas González (2013, p. 198) ve u ushu prunuminal de certus verbus que nun cuincidi cun u galegu (*morrelsi*, *quelsi*, *subilsi*, etcétera), cumu "castellanismos flagrantes". Sin embargo, tantu us ushus prunuminais cumu us non prunuminais de estis verbus son generalmenti acceptaus in A Fala, i us falantis us pircibin cumu completamenti naturais, propius da su lingua. Esta observación se aplica tamén a u apartau siguiienti sobre a cumbinación de us pronomis riflixivus cun us átonus.

- *me importaba un carallu miña patria i porque nun quería morrel, naidi quel morrel, esa era a verdai* (fala_val_306j)
- *si nun feyan esta operación, puía morrelsi* (fala_lag_302b)
- *que nun me vo a morrel, puñetas* (fala_lag_310).

CUMBINACIÓN DE U PRONOMI RIFLIXIVU CUN US ÁTONUS

U pronomi riflixivu se apareci in cumbinación cun us pronomis átonus de complementu indirectu sin creal folmas ispeciais. Cun u complementu directu apareci de maneira separá, *se u*, *se o*, *se a*, *se us*, *se os*, *se as*, u in folma de contraccións, *su*, *sa*, *sus*, *sas*, in lagarteiru i valverdeiru, i *so*, *sa*, *sos*, *sas* in mañegu.

	se + CI	se + CD
1. ^a sg.	se me	
2. ^a sg.	se te	
3. ^a sg.	se le	su [LV], so [M], sa
1. ^a pl.	se mus [L], se nos [M], se nus [V]	
2. ^a pl.	se vus [LV], se vos [M]	
3. ^a pl.	se le	sus [LV], sos [M], sas

Figura 12. Cumbinacións de pronomi riflixivu se cun us átonus de CI i CD

Us sigüentis exempls ixponin us ushus tantu contraíus cumu sin contracción.

- *creu que se te cayin as gafas* (fala_val_018)
- *i se le eita o leiti quenti encima* (fala_man_301)
- *se le deixan dus u tres yemas* (fala_lag_009)
- *a genti prácticamenti nun se u creía* (fala_val_008)
- *pero pásmati que sus quiría leval pa u campu* (fala_lag_309)
- *hasta que se a comeran* (fala_man_303)
- *sa levorin pa un museu* (fala_lag_015b).

Cumu puemus observar, u ordin habitual é cun u pronomi riflaxivu in a primeira pusición; sin embargo, ixcepcionalmente incontramus tamén u ushu cun u ordin invirtíu.

- *con esa cana sin codel te se abrin i te se rompin* (fala_man_018a)
- *me se ha quitau nun teñu ná* (fala_val_102).

4.5.5 Duplicación prunuminal i numinal

Us complementus directu u indirectu in folma de sintagma pripusicional intrudíu pur a pripusición *a* nicisitan duplicación du complementu cun a folma prunuminal átona, aunque us dois se refierin a mesma pesoa u coixha. U términu du sintagma poi sel un pronomi u un sintagma numinal.

- *porque vus vieran a vos i le gustó* (fala_lag_008)
- *a ti ya nun te quel u noviu* (fala_lag_306c)
- *a mi me chamou un día a directora* (fala_val_007b)
- *a os máis mayoris le aixhuábamus a relleñal* (fala_man_012a)
- *naidi te coñoci i a naidi le importa o que fayas* (fala_man_309).

As oraciós funcionan sin duplicación, cun u sintagma pripusicional suprimíu, pero nun poyin aparecel sin u pronomi átonu.

- *agora te ven a ti por a calli* (fala_man_013a).

In esti exemplu puemus suprimil u sintagma pripusicional cun u resultau *agora te ven por a calli*, pero nun é aceptabli suprimil u pronomi átonu **agora ven a ti por a calli*.

U sintagma pripusicional in función de complementu directu u indirectu nun é u único contextu que nicisita duplicación, tamén se duplica cun frecuencia u complementu directu que antecedi a u verbu, aunque non sempris é ubligatoriu.

- *mutas de estas cashas as comprorin libaneshis i árabis con mutas perras* (fala_man_309).

In general, us caushus de duplicación son parícús a u castellanu; sin embargo, nun son de tó idénticus, porque in A Fala u complementu directu poi chegal a duplicalsi in máis contextus.

- *pa fel istu ya o tes que tel_o limpitu* (fala_man_013a)
- *ei teñu fulniñu aquí que as puía felas* (fala_man_018a).

4.5.6 Folmas de tratamentu

Tós lenguas da pinínsula ibérica tenin medius especiais pa distinguil u tratu de respetu u de curtisía. U pronomi vos declaraba respetu in us romancis medie-vais. In algunhas linguas, pur exemplu, in castellanu, aragonés u catalán, queda alegau a ushus especiais, mentras que in A Fala se conselvó a su finalidai uriginal. In consecuencia, in as tres variedais de A Fala ushamus u pronomi *tú* + 2.^a pesoa du singular (*tú tes*) pa dirigilmus generalmenti a ixhenti du nosu intolnu, i u pronomi *vos* + 2.^a pesoa du plural (*vos tendis*) pa dirigilmus a pesoas de particular respetu, pur a su edai bastanti superiol a nosa u pur a su pusición. In lagarteiru i valverdeiru ten relevancia esti tratamentu cortés solu cuandu mus dirigimus a unha pesoa, porque in referencia a máis pesoas nun hai distinción. É notabli que u ushu cortés de *vos* + 2.^a pesoa du plural solu se conselvó in poicas linguas pininsularis, pur exemplu, in aranés, in as demais foi reemplazau pur a 3.ª pesoa du singular i du plural.

Varius factoris sociais i pragmáticus cundicionan u ushu du tratamentu de curtisía. In u disarrollu actual da lingua é notabli a gradual inclinación hacia as folmas familiaris de *tú*. As pesoas mayoris comentan que in us seis tempus us fillus trataban de *vos* a seis pairis; sin embargo, in u preshenti é ixcepcional uivil

- ¿Cómu has aprindíu A Fala?
 - Aprindí falandu i iscribindu cun ixhenti, é u lindu das linguas, que sirvin pa cumuncalsi.
- Antis dixetis que puías cometel erroris, ei nun me he dau conta de niñún.
 - Sí, é así, ispecialmenti cuandu impezaba cumitía mutus i algús gracioshus.
- Dimi un gracioshu, purfa.
 - Son erroris que se debin a rigularización, pero in unha lingua non tó é completamenti rigulal. Pur exemplu idía, *rodalla* in ve de *rodaja*, *burbulla* in ve de *burbuja*.
- Pareci que nun é tan fácil aprendel a falal ben.
 - Non, nun é tan fácil, pero é un aprindizaji lindu.

as folmas du tratamentu de vos. Esti cambiú sociolingüísticu se produciu gradualmenti in a sigunda mitai du siglu XX, así que as mesmas pesoas que trataban a us maioris de vos ya istán in unha edai avanza. Us exemplus que ixponin u ushú dus pronomis personais i folmas verbais de 2.ª pesoa du plural, venin de intrivistas cun mulleris de ochenta i un i cen anos de edai.

- *in qué anu vus cashastis vos (fala_lag_008)*
- *a vos quí é u que máis vus ha gustau insinal (fala_lag_008)*
- *me pueis contal algunha cuixhiña vos de cuandu eris pequena (fala_lag_012a)*
- *pasabis alí tó anu u solu dibis cuandu era tempu de sembra (fala_lag_012a).*

As fórmulas cun as que mus dirigimus a oitras pesoas in A Fala incluyin tamén oitras particularidais. As palabras *túu*, *tía*, tenin u ushú iquivalenti a u castellanu, é idil, dinuminan a u ilmanu u ilmana de un dus pairis. Pero in mañegu i valverdeiru se ushan de maneira frecuente pa rifirilsí a pesoas maioris ixhuntu cun u sei nomi u moti.

- *bueno pos túu Mona tiña un bar en a plaza (fala_man_012b)*
- *le chamaban u túu Serapiu Guerrón (fala_val_014)*
- *u túu Custodiu, u Churreiru, falaba de tesoirus escondíus (fala_val_307b).*

In lagarteiru as palabras *túu* i *tía* se refierin tradicionalmenti a us pairis du homi u mullel de unha pesoa, esti ushú vai desaparecendu gradualmenti, sendu reemplazau pur *sogru* i *sogra*.

A función que tenin *túu* i *tía* in mañegu i valverdeiru a disimpeñan in lagarteiru as palabras *chu* i *cha*, que ademais manifestan certu respetu.

- *nun era chu Melchol era chu Lías era sei pairi (fala_lag_010)*
- *le ruiبورin as narandxas ducis a cha Juana (fala_lag_017b)*
- *miña mama me mandaba in ca cha Satulnina que tiñan vacas (fala_lag_005a).*

Pa as pesoas de parentescu, fundamentalmenti pa us tíus u as pesoas de relación muí cercana, se usha in lagarteiru u referenti *ti*, indistintamenti pa dambus i dois sexus.

- *ti Petra, u ti Juana..., que me deis u mordi dus follós (fala_lag_306c).*

De esta maneira, in lagarteiru, us familiaris (subriñus i subriñas) didin *ti Beta*, mentras que u restu du lugal di *cha Beta*. Oitru aspectu pa tel in conta é u feito de que certas pesoas se coñocin cumu *chu Matías* u *ti Marisa*, mentras que cun oitras nun se ten a custumbri de añañil esta fórmula i se coñocin cumu *Matías* i *Marisa*. In general, son fórmulas de tratamentu que istán in vías de desaparecel, porque as incontramus sobre tó in referencia a us máis maioris.

4.6 PUSISIVUS

Us pusisivus riúnin in a su mayol parti as funciós dus adjitivus, son adyacentis de un sustantivu, poyin ditirminal un sintagma numinal u disimpeñal u papel de atributu in un sintagma verbal. Sin embargo, tamén tenin a capacidai de sustituil u sustantivu in función du nucliu de un sintagma numinal, i pur tantu tamén riúnin algunhas propiedais dus pronomis.

	prinucial				posnucial u nucial			
	singulal		plural		singulal		plural	
	m.	f.	m.	f.	m.	f.	m.	f.
1. ^a sg.	mei	miña	meis	miñas	mei	miña	meis	miñas
2. ^a sg.	tei	tu	teis	tus	tei	túa	teis	túas
3. ^a sg.	sei	su	seis	sus	sei	súa	seis	súas
1. ^a pl.	nosu	nosa	nosus	nosas	nosu	nosa	nosus	nosas
2. ^a pl.	vosu	vosa	vosus	vosas	vosu	vosa	vosus	vosas
3. ^a pl.	sei	su	seis	sus	sei	súa	seis	súas

Figura 13. Us pusisivus in lagarteiru

- *claro tendrá u sei incantu a su coixha* (fala_lag_005b)
- *me dixó in a su casha sabis* (fala_lag_008)
- *tó familia súa i tamén a mutus amigus* (fala_lag_305e)
- *acababa pur selsi cun a súa* (fala_lag_302a).

	singulal		plural	
	m.	f.	m.	f.
1. ^a sg.	mei	miña	meis	miñas
2. ^a sg.	tei	túa	teis	túas
3. ^a sg.	sei	súa	seis	súas
1. ^a pl.	nosu	nosa	nosus	nosas
2. ^a pl.	vosu	vosa	vosus	vosas
3. ^a pl.	sei	súa	seis	súas

Figura 14. Us pusisivus in mañegu i valverdeiru

- *pero antis tó mundu tiña a súa pichurrita* (fala_man_002)
- *tei taita ha vistu a túa güela* (fala_val_007b)
- *pero vivíu toa súa vida in Valverdi* (fala_val_105a)
- *a lengua súa materna é esa no* (fala_val_013b).

As tablas 13 i 14 demostran que u sistema lagarteiru diferencia intre as folmas prinucliaris, antepostas a u sustantivu, i as nucliaris i posnucliaris, postostas a u sustantivu, mentras que u mañegu i u valverdeiru tenin as mesmas folmas pa as dus pusiciós. Intre as linguas pininsularis solu u castellanu i u asturianu tenin folmas pre i posnucliaris diferentis, aunque in galegu i aragonés tamén iexistin folmas riducías antepostas a u sustantivu. As diferencias intre a pusición pri u posnuclial in lagarteiru afecta solu a u géneru fimininu, 2.ª pesoa du singular (*tu, tus*) i 3.ª pesoa du singular i du plural (*su, sus*).

Cuandu us pusisivus ditirminan máis de un sustantivu, concordan in géneru cun u máis próximo. Tamén é frecuente que se ripitan us pusisivus cun us sustantivus rispictivus, cumu in u sigundu exemplu.

- *a forma de sel i de convivil de un lugal, súa gracia i humol (fala_man_303)*
- *intre elis us meis ángilis da guarda, mei pairi, miña mairi, mei homi i miña filla (fala_lag_303b).*

Aunque us pusisivus de terceira pesoa (*sei, súa, su*) nun distinguin u númiru de poseedoris nun se han documentau custrucciós tipu **a su finca de elis* [L], **a súa finca de elis* [MV]. Si u falanti quel ispicifical quin é u poseedol u fai cun u sintagma pripusicional *de* + pronomi personal.

- *por certu os pairis de ela tiñan unha discoteca* (fala_man_309)
- *era da sogra de ela que se lo dó sabis* (fala_man_009d).

In A Fala nun incontramus pusisivus perifrásticos cumu in u asturianu *el llibru de mio*, ni us pusisivus distributivus cumu in u galegu *cadanseu anel de ouru* (Andrés Díaz 2013, p. 373). Sin embargo, a vedis apareci a sustitución da pripusición *de* máis u pronomi personal *el, ela*, pur un pusisivu de terceira pesoa *sei, súa*, pur exemplu, *quedó dedientri súa* [LV].

▪ ¿Us pusisivus i demostrativus son intoncis aditivus u pronomis?

▫ Bueno, ... u tema nun é exactamente fácil. Us pusisivus i demostrativus son aditivus cuandu mudifican a un sustantivu i son pronomis cuandu sustituyin a un sustantivu u aditivu.

▪ Hm. Vali, u final u importanti é que u intendas tú.

▫ De feito, nun é unha coixha pa rompelsi a cabeza, nun ten muta relevancia práctica, i ademais, diferentis tradicións lingüísticas u ven de diferenti maneira. Pero si prestaras máis atención, ya hemus falau de isu.

▪ Me pareci que us lingüistas sempris tendis algu pa feli as coixhas máis cumpricás a ixhenti.

▫ Pur isu me istás aixhuandu, pa aclarar us lús.

▪ Sí, pero agó pareci que me he isforzau poicu.

4.6.1 Artículu ditirminau antepostu a u pusisivu

A pusibilidai de ushal us pusisivos prinucliaris cun u artículu ditirminau é unha cualidai que diferencia A Fala du castellanu i a asemeja a oitras linguas da pinínsula, galegu, portugués, asturianu, etcétera. Sin embargo, a secuencia artículu ditirminau + pusisivu + sustantivu, pur exemplu, *me gusta a miña lengua materna*, nun se usha automáticamente in tós contextus. As reglas que rigin a aparición u non du artículu istán sujetas a variablis lingüísticas i extralingüísticas. Un dus factoris que ha demostrau a su relevancia é u significau semánticu du sustantivu. Fundamentándusi in un análisis de 1 190 ushus dus pusisivos prinucliaris da primeira pesoa du masculinu *mei*, *meis* i du fimininu *miña*, *miñas* se han identificau tres grupos de sustantivos. U primel grupu prefieri u ushu sin artículu ditirminau, u sigundu normalmenti usha u artículu, i u tercel grupu istá in a posición intermeya. De tós maneiras, sempris hai que dalsi conta de que nun se trata de unha regla absoluta, sinón, de unha mayol u menol probaliai de que u pusisivu apareza cun u sin u artículu.

SUSTANTIVUS SIN ARTÍCULU ANTIS DU PUSISIVU

Us sustantivos que tenin preferencia pur u ushu sin u artículu ditirminau antis du pusisivu son us de parentescu cercanu, cun algunhas ixcepcíós, *pairi* [LM], *mairi* [LM], *padri* [V], *madri* [V], *güelu*, *güela*, *agüelu* [M], *agüela* [M], *ilmanu* [L], *ilmana* [L], *ermanu* [MV], *ermana* [MV], *tíu*, *tía*, *sogru*, *sogra* i *primu*, *prima*. É probabli que as relació de parentescu menus frequentis cumu *subriñu* [LM], *subriña* [LM], *cuñau*, *cuñá*, *ixhenru* [L], *xhenru* [M], *xenru* [V], *nora*, *padriñu* se comportin cumu us demais sustantivos de parentescu, pero nun se han encontrau datus suficientes pa comprobalo. U último exemplu indica que nun se trata de unha regla absoluta, aunque a probaliai du ushu sin artículu supera u 89%.

- *cuandu chiguí a casha ni miña mairi ni miñas ermanas estaban* (fala_man_008j)
- *recordu que era mei padri i miña madri en un salón alí* (fala_val_016a)
- *i mei ermanu Jose por exemplu el terminaba de ducharsi* (fala_val_004)
- *ei soi cazaol mei ermanu non* (fala_man_007b)
- *as anécdotas que nos contaba o mei pairi o que didi o mei ermanu* (fala_man_005b).

SUSTANTIVUS CUN ARTÍCULU ANTIS DU PUSISIVU

A u grupu dus sustantivus que normalmenti ixigin u ushu du artículo ditirminau antis du pusisivu pertencin us sustantivus concretus inanimaus, *lugal, pan, tellau, sal, ollu, finca, casha* [L], us sustantivus abstractus, *lengua, traballu, gustu, afición*, us animais, *galiña, perru, cabalu*, i tamén as pesoas, *homi, mullel, noviu i novia*. Igual que in u caushu anteriorol, u ushu du artículo nun se produci sempris, pero u porcentaji é bastanti altu, arriol de 83%, sendu unha ixcepción u último ejemplu.

- *pasaban pur a miña casha a preguntalmi que quería* (fala_lag_101)
- *o papeleu é así o mei traballu é administrativu* (fala_man_010)
- *o mei homi nacei en o treinta i cincü* (fala_man_009a)
- *hoixi ya poñu ei u mei nomi* (fala_val_007b)
- *a falta de oportunidais que tuvimos as mulleris de a miña época* (fala_val_306h)
- *i joder cual sería a miña sorpresa que estaba en a porta de a barraca* (fala_val_012b)
- *era du lugal u mei noviu Nisiu* (fala_lag_101)
- *Ei diba in ca miña sogra aunque era mei noviu* (fala_lag_306c).

SUSTANTIVUS VACILANTIS

Se ha idintificau un pequenu grupu de sustantivus cun un ushu bastanti iquilibráu cun artículo i sin artículo, *fillu, filla, amigu, amiga i netu, neta*. Se supón que tamén as demais pesoas cumu *compañeiru, vidiñu* [LM], *viciñu* [V], *paisanu, alumnü, antepasau, invitau*, etcétera, alternan u ushu cun i sin artículo, pero nun se ha cunsiguíu cumpróbalu cun datus suficientes. In valverdeiru i mañegu pue-mus incluíl in esti grupu tamén a palabra *cashu* [M], *casa* [V].

- *me levó a miña filla i me gustó u contrasti tan grandi* (fala_val_003a)
- *meis padris i despois ei i agora miña filla* (fala_val_015)
- *Carlos u mei netu que ten tres anus* (fala_val_102)
- *¿Cómu sería ei cuandu tiña a edai que ten agora miña neta?* (fala_val_306h)
- *ei soi Alejandro i aquí está miña compañeira Laura* (fala_val_101a)
- *en a mesma lista con os meis compañeirus* (fala_man_101)
- *son ferramentas de meis antepasaus* (fala_man_015c)
- *i cudiñaba en súa casha millol* (fala_man_001a)
- *en a miña casa sempris se ha falau* (fala_val_103).

COMPARANZA I OITRUS FACTORIS

U impleu du artículo poi dependel de varius factoris i non tós se han analizau hasta agora. A discripción anterior se fundamenta in un análisis realizau cun us pusisivus *mei(s)*, *miña(s)*. Se supón que us demais pusisivus se comportan da mesma maneira, pero ixisti a pusibilidai de incontral diferencias. A edai dus falantis tamén ten a su relevancia, pareci que us falantis novus a vedis aplican a sintaxis castellana, sin artículo, pero oitras vedis chegan a hipercorrección, i aplican u artículo de maneira indiscriminá. Nun se ha comprobau a influencia du rigistru falau frenti a u iscritu. Tampocu hai diferencias significativas intre as tres variedais.

- *chu Lías era sei pairi* (fala_lag_010)
- *tiñan u sei qanau tiñan as sus hortas i tiñan as sus coixhas* (fala_lag_007)
- *tel o tei viñitu pa ti o pa o tei amigu pa o tei grupitu* (fala_man_002)
- *i con ajuda tamén de súa filla* (fala_val_103)
- *en u nosu idioma i logu en castellanu* (fala_val_006b)
- *É mui lindu u vosu praneta* (fala_val_502).

Si comparamus A Fala cun oitras linguas imparentás, notamus certas diferencias. In portugués é bastanti sistemáticu u ushu du artículo ditirminau antis du pusisivu prinuclial, aunque tamén se poi suprimil in algunhas ocasións (Cunha – Cintra 2016, p. 229). In asturianu se suprimil u artículo in a linia de parentescu ascendienti (*pá, ma, tía*), i us sustantivus van cun u artículo in a linia descendienti (*fiu, sobrina*), mentras que u parentescu du mismu nivel (*hermanu, primu, cuñada*) poi levalu u non (Andrés Díaz 2002, pp. 78-81). In galegu incontramus unha situación paricía, rigía pur a linia ascendienti u descendienti du parentescu (Álvarez – Xove 2002, p. 477).

4.7 DEMOSTRATIVUS

Us demostrativus son ditirminantis que silvin pa indicarl a relación ispatial i temporal intre u falanti i us sustantivus a us que se refierin. Ixhuntu cun us artículos i us pusisivus componin a subclasi de ditirminantis idintificadoris. Us demostrativus nun van acompañaus de un artículo, porque cumplin a mesma función de idintifical, i in a posición prinuclial sempris antecedin a us cuantificadoris, *estis cuatro días*.

A Fala usha tres graus de señalamentu de pruximidai, cumu a mayuría das linguas ibéricas, solu u catalán i u aranés disponin de dois. Estis tres graus tenin

unha relación cun us pronomis personais, *esti* señala algu ubicau cerca du falanti, *esi* algu que istá cerca du oyenti u a unha distancia media, i *aquel* algu situau londxi de us dois. Sin embargo, esta relación simplifíca ten us seis límites i máis ben silvi de maneira didáctica i apruximativa.

	singular			plural	
	m.	f.	neutru	m.	f.
1. ^{el} grau	esti aquesti	esta aquesta	istu aquistu	estis aquestis	estas aquestas
2. ^u grau	esi aquesi	esa aquesa	isu aquisu	esis aquesis	esas aquesas
3. ^{el} grau	aquel	aquela	aquilu	aquelis	aquelas

Figura 15. Us demostrativus

Us demostrativus preshentan variación de género i númeru, *esti*, *esta*, *estis*, *estas*, cun folmas iguais in as tres variedades. Tamén dispoñin de folmas invariables u neutras in singular, *istu*, *isu*, *aquilu*.

- *istu é cuñu ves mira istu é u cuñu da rella* (fala_lag_016c)
- *antis quen tiña mil uliveiras de administralas vivía agora isu nun existi* (fala_val_006c)
- *tamén me acordu de vel aquilu cuandu funcionaba inda a fábrica* (fala_man_015b).

In ocasións se conselvan inda us demostrativus arcáicos *aquesti(s)*, *aquesta(s)*, *aquistu*, *aquesi(s)*, *aquesa(s)*, *aquisu*, de primel i sigundu grau, pero u sei ushu é mui poicu frecuente.

- *o mismu que fais istu fais aquistu* (fala_man_013a)
- *que aquí chaman arrieiru aquisu que tenin ahí in a plaza* (fala_lag_201a)
- *tuvi que dal a lú, aquesi día ei me mití dois cojís* (fala_lag_305c).

In u textu anterior se ha iditu que us tres graus de señalamentu de pruximidai describin a distancia in relación a u falanti. Us factoris que influyin in a selección du grau son múltiplis, us máis importantes son a distancia física u temporal, pero tamén influyi u tamaño du objetu i si se trata de un objetu sulitariu u si hai objetus pariciús arriol. De tós maneiras, as regras que rigin u ushu dus demostrativus istán sujetas a valoración individual, pur u cual in a mesma situación ca falanti iscolli librimenti cualquera de as tres pusibilidais. U risumin sigüenti é pur tantu solu apruximativu.

	ispaciu	tamañu	tempu
1. ^{el} grau <i>esti</i>	cerca a u falanti	grandi, objetu únicu	relacionau cun u pres- henti
2. ^u grau <i>esi</i>	a meya distancia	medianu, máis ob- jetus	pasau u futuru poicu distanti
3. ^{el} grau <i>aquel</i>	distanti	pequenu, máis ob- jetus	pasau u futuru remotu

Figura 16. Us demostrativus i a su relación cun u ispaciu, tamañu i tempu

- *nun me acordu exactamenti in esti momentu* (fala_man_011a)
- *en esa época en esi tempu que ei estuvi fora oitu o dé anus* (fala_val_010a)
- *pagaban en aquel tempu pues decioitu o vinti mil escudus* (fala_val_001b).

Us demostrativus poyin aparecel tamén reforzaus pur palabras cumu *mismu* u *propiu* cun u mutivu de énfasis.

- *foi aguacil pa esti mismu pueblu* (fala_val_104).

4.8 RELATIVUS, INTERROGATIVUS I IXCLAMATIVUS

Us relativus, interrogativus i ixclamativus se suelin tratat ixhuntus porque son palabras que compartin as sus folmas, pur exemplu, *que*, *¿qué?*, *¡qué!*, pero cun funciós sintácticas diferentes.

As tres variedais disponin de as mismas folmas, pero us personais, us locativus i us modais tenin máis de unha folma cun unha variación bastanti libri. Pa us antecedentes personais incontramus as folmas *quin* i *quen*. In a *Basi de datus* (Valeš 2024) a primeira ucupa u 36% i a sigunda u 64% dus ushus, sin idintifical us contextus que favorezan unha u oitra. In cuantu a us antecedentes locativus, a folma máis frecuente é *dondi* que se alterna cun *ondi*, esta sigunda nun chega a u 30% dus ushus. In lagarteiru i xistin tamén as folmas *dundi* [L] i *undi* [L], menos frequentis que as anterioris. Us relativus, interrogativus i ixclamativus modais son *cumu* i *comu*. As dus folmas tenin unha frecuencia de ushu paricia cuandu se ushan cumu relativus, in cambiu, é lógicu que in a función interrogativa i ixclamativa se ushi ixclusivamente *cómu*, porque a primeira vocal é tónica i pur tantu manten a su apertura.

ANTECEDENTI U REFERENTI	relativus		interrogativus + ixclamativus	
	invariabli	variabli	invariabli	variabli
general	que	u/o que a que us/os que as que	qué quí	
general		u/o cual a cual us/os cualis as cualis		cuál cuális
personal	quin, quen		quín, quén	
cuantificadol		cuantu cuanta cuantus cuantas		cuántu cuánta cuántus cuántas
locativu	dondi, ondi		dóndi, óndi	
temporal	cuandu		cuándu	
modal	cumu comu		cómu	

Figura 17. Us relativus, interrogativus i ixclamativus

4.8.1 Relativus

Us relativus fadin referencia a oitrus sustantivus u cuntiníus amentaus anteriolmenti. U elementu a u que se refieri u relativu se chama «antecedenti». Us antecedentis poyin sel sustantivus, adjitivus, pronomis, adverbis u oraciós inteiras. In u primel ejemplu se refieri u relativu *que* a u antecedenti *us clientis* i u relativu *a cual* a u antecedenti *tabelna*. In u sigundu u relativu *undi* fai referencia a *serra*. U antecedenti nun é ubligatoriu, us relativus funcionan tamén sin elis cumu in u último ejemplu.

- *un día, mentras despachaba a us clientis que tiña na tabelna da cual era propietariu* (fala_lag_302b)
- *a vida que habían tíu in a serra undi istá agó a irmita de a Divina Pastora* (fala_lag_004d)
- *con fomi i isu nun hai quin o coma* (fala_man_018a).

Algús relativus solu tenin unha folma, son invariablis (*que, quin/quen, dondi/ondi, cuandu, cumu/comu*) mentras que oitrus varían según númiru i género (*u/o que, a que, us/os que, as que*). In a su mayuría son palabras átonas que dependin du elementu a u que se refierin. Si u referenti nun é suficientementi ditirminau, se usha a folma masculina cumu in u siguiente exemplu.

- *pero bueno u que te digu consolidan mutus empleus que por otu lau desaparecerían* (fala_val_008).

U relativu *quin/quen*, que se refieri a u antecedenti personal, é invariabli cumu in as lenguas románicas cercanas, u portugués (*quem*), u galegu (*quen*), u asturianu (*quien*) i u mirandés (*quien*). Nun ten folma de plural cumu in castellanu (*quien, quienes*). Si u falanti quel difinil u género i u númiru da psoa referenti ten a pusibilidai de ushal us relativus generais *u/o que, a que, us/os que, as que*.

- *pa que te des unha idea de quin son é esis que tenin o restauranti alí abaixu en a carreteira* (fala_man_009a)
- *a xhenti que lea as revistas do corazón sabi quin son* (fala_man_309).

U relativu *cual* ten a folma de plural *cualis*, que cuixisti cun a folma *cuais*, aunque a sigunda é de ushu poicu frecuente.

A Fala cuincidi cun u asturianu i u mirandés cun a ausencia de un relativu pusisivu paralelu a *cuyo* in castellanu, *cujo* in portugués i *cuxo* in galegu.

- A vedis tes erratas a u iscribil. ¿Nun é pusibli dali a corrección automática? Ei cuandu iscribu in castellanu u fagu así.
 - Non, nun é pusibli, porque naidi inda ha feitu un correctol pa A Fala.
- ¿Siría difícil felu?
 - Nun siría exactamenti fácil. De feitu, primeiru nicisitas unha bo discripción da lingua i despois pois pensal in u correctol automáticu, u correctol simplimenti nicisita algún modelu pa comparal si u textu istá ben u non.
- É unha pena, vlnía ben aquela ferramenta.
 - In tiuría se puiría fel un correctol máis simpli, indicandu si a folma que iscribis istá in a basi de datus, pero nun funcionaría mui ben i, ademais, tindría que tel a basi de datus grabá in u aparatu.
- Vali, in tal caushu millol fel unha bo discripción.

4.8.2 Interrogativus i ixclamativus

Us interrogativus intruducin as priguntas i naturalmenti us ixclamativus as ixclamaciós. Us dois compartin algunhas folmas cun us relativus, pero se trata de palabras tónicas, i pur tantu levan unha tildi diacrítica. De folma iscrita in a oración principal van acompañaus cun us signus de interrogación u ixclamación, i cun a curva melódica correspondienti in a ixpresión oral.

U interrogativu *quí* é poicu frecuente, i solu se ha identificau in as custrucciós *quí é* i *quí era*. Us sigüentis exemplus venin de a transcripción de intrivistas i pur tantu nun levan us signus de interrogación u ixclamación.

- *ai cómu é que se titulaba agó que nun me acordu* (fala_lag_004d)
- *quín soi ei agora pa dicel istu está mal* (fala_val_017)
- *cuándu te levantabas i vos ibais a traballal* (fala_val_002)
- *cuál é a túa opinión sobre istu cómu se debi ficel correctamenti un pozu* (fala_val_101a)
- *a laixha ya sabis quí é non* (fala_man_012b)
- *i cuál foi a nosa sorpresa de que nun había us buquis* (fala_val_012a).

Us inunciaus interrogativus poyin tel tamén unha folma indirecta, in esi caushu us interrogativus aparecin in unha oración subordiná i nun levan us signus de interrogación in u iscritu, aunque cumplin cun a modalidai interrogativa.

- *imezamus cun as barreñas sabis qué te queru idil* (fala_lag_018a)
- *a disputa a vel quén se quedaba cun a cun a choza* (fala_lag_005b)
- *i dandu vortas pur tó Buenos Aires i cumu nun sabía dóndi baixalmi* (fala_lag_013b).

4.9 INDIFINIÚS

Us indefiniús manifestan falta de pricisión respectu a definición da cantiai u cualidai das coixhas u das pesoas. Son palabras que funcionan fundamentalmenti cumu sustantivus u adjitivus, pur u cual se itiquetan a vedis cumu «pronomis indefiniús». Sigún u criteriu semánticu recoñecemos us indefiniús que se refierin a unha cantiai inispecífica, «cuantificadoris» (*mutu*), us que aludin a existencia indefiniá, «ixistenciais» (*algu*), i us que silvin pa idintifical as intidais de maneira imprecisha «idintificadoris indefiniús» (*mismu*). In cuantu a folma, mus vemos cun indefiniús variablis (*mutu*, *muta*, *mutus*, *mutas*) i us que solu tenin unha folma, invariablis (*algu*).

4.9.1 Cuantificadoris

singular		plural	
masculinu	fimininu	masculinu	fimininu
mutu	muta	mutus	mutas
poicu	poica	poicus	poicas
tó	tó ²⁶ [L], toa	tós	tós ²⁷ [L], toas
demasiau demaishau [LM] demashiau [M]	demasiá demaishá [LM] demashiá [M]	demasiaus demaishaus [LM] demashiaus [M]	demasiás demaishás [LM] demashiás [M]
tantu	tanta	tantus	tantas
cuantu	cuanta	quantus	quantas
bastanti		bastantis	
suficienti		suficientis	
máis			
menus			

Figura 18. Cuantificadoris

In general, us cuantificadoris indifiniús tenin as mesmas folmas in as tres variedades salvu dus excepcións. A primeira é u cuantificadol *tó*, i a segunda *demasiau*.

U cuantificadol *tó* in a posición posnuclear usha sempre as catro folmas que correspondin cun u género i u número *tó*, *toa*, *tós*, *toas*.

- *ei lo me asustu toa* (fala_lag_201a)
- *a idintidai de cada un i que a compartimus tós* (fala_val_013b).

Sin embargo, in a posición preuclear solu se ushan as catro folmas respectivas in mañegu i valverdeiru, mentras que u lagarteiru usha *tó*, *tós* tantu pa u masculino cumu pa u fimininu.

- *é cementu i yesu isu leva to vida* (fala_lag_002a)
- *i cashi tós dagalas de aquí a mayuría fideran alí i toas con carreira igual que ei* (fala_lag_005b).

Otra particularidai é a ausencia do artigo ditirminau despois de *tó*, *tós*, in lagarteiru.

- *i mus iscundíamus pur tós caleixhas pur tós callis* (fala_lag_017b).

²⁶ solu in a posición preuclear

²⁷ solu in a posición preuclear

In cambi, u mañegu i u valverdeiru aplican u artículo ditirminau de maneira bastanti sistemática in u plural, pero in u singular cun muta frecuencia chegan a reducílsi as vocais adyacentis.

- *con unha familia que tocaba tós os istrumentus* (fala_man_009a)
- *prácticamenti toas as almazaras se han modernizau* (fala_val_008)
- *hai que sel tolerantí que tó u mundu poi tel un fallu* (fala_val_101a)
- *son máquinas de toa vía de batalla* (fala_man_007a)
- *entonces pos tó mundu viña aquí a tomar o café* (fala_man_009a).

In lagarteiru, ademais, chegó a lexicalizálsi *tós + us* a *tolus* [L] i *tós + as* a *tolas* [L]. Esta lexicalización solu se realiza cun referentis temporais, *tolus días*, *tolus anus*, *tolus meshis*, *tolus duminus*, *tolas semanas*, *tolas noitis*, *tolas tardis*. A su aparición ixcepcional cun oitrus adyacentis se debi a hipercorrección, porque us falantis se dan conta da ixistencia de esta folma lexicalizá i querin aplicala in contextus inapropiaus, pur exemplo, **tolus rojus* [L] in ve de *tós rojus* [L]. In mañegu i valverdeiru nun se ha produciu esti procesu.

- *inda van i venin tolus días* (fala_lag_004c)
- *ei diba tolas semanas sin quedat de noiti* (fala_lag_018a)
- *pasaría tó lugal porque tós os anus centu i picu de mulleris* (fala_man_012b)
- *nus levaban un camión cisterna toas as semanas* (fala_val_012a).

U sigundu cuantificadol que preshenta certa variación é *demashiau*, *demaishau* [LM] i *demashiau* [M]. A primeira folma é a máis frecuente, pur diferenia; sin embargo, é probablí que se trati da influencia du castellanu, porque in lagarteiru incontramus tamén a folma *demaishau* [LM] i in mañegu esta i ademais *demashiau* [M]. As dus últimas poyin sel as máis propias de estas dus variedades.

- *o mei traballu é administrativu i bueno pos a vedis é demaishau aburríu* (fala_man_010).

Lexicalización

Lexicalización é u procesu diacrónicu in u que as folmas compostas de elementus funcionais i léxicus folman unidais fijas cun un significau semánticu unitariu. A versión gráfica risultanti poi representhal us elementus uriginais pur separau, cumu in u caushu das lucucí, u uníus in unha sola palabra, cumu in u caushu das palabras *tolus* [L], *tolas* [L].

4.9.2 Indifiniús iexistenciais

singular		plural	
masculinu	fimininu	masculinu	fimininu
un	unha	us [L], unhos [M] unhus [V]	unhas
algún	algunha	algús [L] algunhos [M] algunhus [MV] algúns [V]	algunhas
niñún	niñunha	niñús [LM] niñúns [V]	niñunhas
certu	certa	certus	certas
		varius	varias
ca un [LM] cada un [V]	ca unha [LM] cada unha [V]		
ca [LM], cada [V]			
algu			
alguin, alguen			
ná			
naidi			
cualquera, cuasquera [L]			

Figura 19. Indifiniús iexistenciais

As folmas du indifiniú *un*, máis as sus variantis, cuincidin cun u artículu inditirminau, pero in a función de indifiniú ten u significau semánticu iexistencial "un cualquera".

• *pa mí cuantas máis linguas domini un un cualquiera é millor* (fala_man_005a).

U plural masculinu du indifiniú *algún* ofreci cuatro folmas diferentis. In largateiru se di *algús*, sin ixcepción. In mañegu cumpitin as folmas *algunhos* i de maneira bastanti minuritaria *algunhus*. In valverdeiru cumpiti pur un lau a folma paricia a u artículu inditirminau *algunhus*, i pur oitru a formación general du plural *algúns*. A primeira é mayuritaria, pero a sigunda supon unha terceira parti dus ushus. U plural fimininu é u mismu pa tós variedais, *algunhas*.

As folmas du plural du indifiniú negativu *niñún*, *niñunha* son mui poicu frequentis. Us falantis aceptan us plurais rigularis *niñús* [LM] *niñúns* [V] i *niñunhas*; sin embargo, in a *Basi de datus* (Valeš 2024) nun se ha rigistrau ni un solu caushu de estis, purque u sei ushu queda ristringiu a us sustantivus in folma de

plural (pluralia tantum) cumu *niñunhas vacaciós* [LM], *niñunhas ganas*, etcétera.

Solu i xisti u plural dus indifinius *varius*, *varias*, igual que solu u singular de *ca un* [LM], *ca unha* [LM], u que correspondi cun u sei significau semánticu.

Us indifinius invariablis *alguin* i *alguen* i xistin in as tres variedades, pero pareci que *alguin* é bastanti máis frecuente in lagarteiru i in mañegu, mentras que *alguen* u é in valverdeiru.

U indifiniú *cualquera* se apocopa a *cualquel* u *cualquer* cuandu ven inmediatamente antepostu a un sustantivu. In lagarteiru documentamus, ademais, a folma tradicional *cuasquera* apocopá a *cuasquel*, pero hai que admitil que esta y a istá in gradual disushu.

- *se ushaban pa leval a o campu o viñu a agua o cualquer coixha* entendis (fala_man_008a)
- *había mutus impedimentus pa cualquel acción formativa* (fala_val_004)
- *si fai farta algunha coixha a mandamus in u diretu cun cuasquera que vaya a Cáciris* (fala_lag_310)
- *cuasquera asoma u fucicu pur alí* (fala_lag_310).

4.9.3 Identificadoris indifiniús

singular		plural	
masculinu	fimininu	masculinu	fimininu
mismu, mesmu	misma, mesma	mismus, mesmus	mismas, mesmas
oitr[u] [L], otr[u]	oitra [L], otra	oitrus [L], otrus	oitras [L], otras
		dambus	dambas
		us/os demais	as demais
tal		talis	

Figura 20. Identificadoris indifiniús

Us indifiniús que silvin pa idintifical pesoas i coixhas tenin cashi as mesmas folmas in as tres variedades salvu *oitr[u]* [L], *oitra* [L], *oitrus* [L], *oitras* [L], que in lagarteiru cumpiti cun *otru*, máis as sus variantis. A primeira folma, *oitr[u]* [L], é máis frecuente, u 60% dus ushus, frenti a 40% de *otru*, según a *Basi de datus* (Valeš 2024). In mañegu i valverdeiru a folma habitual é *otru*, mentras que *oitr[u]* apareci solu de maneira ixcepcional.

As folmas *mismu*, *mesmu* poyin alternal, pero a sigunda é mui poicu frecuente (4%) in as tres variedades.

Pa rifirirsi a dus intidais ushamus u indifiniú *dambus* i *dambas*, que de maneira dialectal ixisti tamén in castellanu, galegu i asturianu. É frecuente u sei ushu in a lucución *dambus i dois*. Sin embargo, in valverdeiru a vedis apareci a folma castellanizá *ambus*, *ambas*.

- *debaixu, a dambus laus, están colocaus os angelotis* (fala_man_305)
- *lá que se foran dambus i dois hasta chegal a casa da novia* (fala_val_307a)
- *as dúas o dambas comu se di aquí en Valverdi se dicía antiguamenti é unha palabra que ya prácticamenti se ha perdíu tamén* (fala_val_105b).

4.10 NUMERAIS

In a tradición da discripción das linguas románicas us numerais nun suelin aparecel cumu unha clasi de palabras separá, porque u único criteriu que as distingui é u semánticu, fai referencia a cantiai difinía de pesos u coixhas. Desde u puntu de vista funcional disimpeñan a función de sustantivus u aditivus. Sin embargo, mutas gramáticas, igual que a nosa, as discribin in un apartau ispecial pur tratalsi de un grupu coherenti cun rasgu semánticus ben difiniús. Us numerais poyin sel de varias clasis, cardinais (*un*, *dois*, *tres*), ordinais (*primeiru*, *sigundu*, *terceiru*), multiplicativus (*dobli*, *tripli*), partitivus (*mitai*, *terciu*) i culictivus (*par*, *udia*). U rasgu semánticu de cantiai u compartin cun us cuantificadoris indifiniús, pero a diferenca de estis implica unha cantiai difinía, i pur tantu us tratamus in apartaus distintos. A Fala igual que mutas oitras linguas románicas ha heredau u sistema decimal du latín.

4.10.1 Cardinais

U comportamentu gramatical dus numerais cardinais é u de aditivu, é idel, que mudifican a us sustantivus contablis cun a difinición da su cantiai exacta. Us numerias poyin aparecel tamén cun us sustantivus non contablis, cumu se ha explicau anteriorlmenti cun u exemplu de *tres viños i dois cafés* u ixhugandu as cartas puemus idil *tres oirus*, pero in estis caushus se trata da umisión de un sustantivu contabli, cumu *copa*, *taza*, *carta*, etcétera, que fai cuantificabli u sustantivu. Us numerais cardinais generalmenti venin antepostus a u sustantivu, *cuatru ovus*. In a pusposición disempeñan a función dus ordinais, *siglu vintiún*. Algús varían in género, *quinientus*, *quinientas*, i oitrus non, *cincu*, i tós, menus u númiru *un*, *unha*, sempris concordan cun u plural du sintagma numinal, *tres figus verdis*. De a tabla du risumin é ividenti que hai diferencias intre as tres variedais, aunque in algús caushus son diferencias regularis i privisiblis.

1	un, unha	30	trenta
2	dois, dúas, dus [L]	31	trenta i un, unha
3	tres	40	cuarenta
4	cuatru	50	cincuenta
5	cincu	60	sesenta
6	seis	70	setenta
7	seti	80	ochenta
8	oitu	90	noventa
9	novi	100	centu, cen
10	dé	200	dodentus, tas [L] dudentus, tas [M] doscentus, tas [V]
11	ondi [LM] onci [V]	300	tredentus, tas [LM] trescentus, tas [V]
12	dodi [LM] doci [V]	400	cuatrodentus, tas [L] cuatrudentus, tas [M] cuatrucentus, tas [V]
13	tredi [LM] trece [V]	500	quinientus, tas
14	catordi [LM] catorci [V]	600	seisdentus, tas [LM] seiscentus, tas [V]
15	quindi [LM] quinci [V]	700	setedentus, tas [LM] setecentus, tas [V]
16	dedaseis [LM] dieciseis [V]	800	oitodentus, tas [L] oitudentus, tas [M] oitucetus, tas [V]
17	dedaseti [LM] dieciseti [V]	900	novedentus, tas [LM] novecentus, tas [V]
18	dedoitu [L] dedaoitu [M] diecioitu [V]	1 000	mil
19	dedanovi [LM] diecinovi [V]	2 000	<i>m. i f.</i> dus mil [L] <i>m.</i> dois mil [MV] <i>f.</i> dúas mil [MV]
20	vinti	3 000	tris mil [L] tres mil [MV]
21	vintiún, unha	4 000	cuatru mil
22	vintidois, dúas, dus [L]	5 000	cincu mil

23	vintitrés	6 000	sis mil [L] seis mil [MV]
24	vinticuatro	7 000	siti mil [L] seti mil [MV]
25	vinticincu	8 000	uitu mil [L] oitu mil [MV]
26	vintiseis	9 000	nuvi mil [L] novi mil [MV]
27	vintiseti	10 000	dis mil [L] dé mil [MV]
28	vintioitu	10 ⁶	millón
29	vintinovi	2.10 ⁶	dois millós [LM] dois millóns [V]

Figura 21. Numerais cardinais

U númiru *un*, *unha*, distingui u géneru i cuincidi cun u artículo inditirminau.

Sigún Andrés Díaz (2013, p. 392) u númiru *dois* dividi us romancis pinisularis in dus ramas, us que tenin solu unha folma (castellanu, asturianu) i us que distinguiñ intre a folma masculina i fiminina (portugués, galegu, catalán). A Fala se sitúa generalmenti in a sigunda rama. In mañegu i valverdeiru incontramus a folma masculina *dois* i a fiminina *dúas*. Sin embargo, in lagarteiru hai tres folmas distintas de esti númiru *dois*, *dus*, *dúas*, porque u lagarteiru distingui intre a posición prinuclial *dois homis* [L], *dus mulleris* [L], i a posnuclial *son dois* [L], *son dúas* [L]. Estas sigundas se ushan tamén de maneira independienti.

- *unha caixa de adituna i me daban dus caixas de castañas* (fala_lag_003b)
- *despois a u gua i te levabas as dus canicas* (fala_lag_005a)
- *ei me acordu poicus bunecus a u millol unha Balbie u dúas* (fala_lag_005b)
- *bueno pues se agarra en os dois extremus* (fala_man_010)
- *pa que le venda as dúas tinaixhas pequenas* (fala_man_005b)
- *cobró dúas pagas unha de aquí de España i otra de alí* (fala_val_014).

Us numerais intre ondi i dedanovi manifestan diferencias regularis intre u lagarteiru i u mañegu pur un lau, que incluyin a uclusiva dental sonora /d/, *ondi*, *dodi*, i u valverdeiru pur oitru, que us realiza cun a interdental fricativa sorda /θ/, *onci*, *doci*.

A varianti mayuritaria du númiru 30 é *trenta*, pero tamén é frecuente a versión castellanizá *treinta*, apruximámenti in unha terceira parti dus ushus. Comparandu as variedais, esta sigunda é máis frecuente in valverdeiru que in as oitras dúas.

As centenas varian in género in concordancia cun u sustantivu, *quinientus homis i quinientas mulleris*. Ademais, preshentan unha variación rigulal comparandu u lagarteiru i u mañegu cun u valverdeiru; sin embargo, incontramus tamén algús detallis sorprendentis. Primeiru, a diferenca entre u lagarteiru i u mañegu cun u númiru 200 *dodentus* [L], *dudentus* [M]. Sigundu, us númirus 400 *cuatrodentus* [L] i 800 *oitodentus* [L] in lagarteiru cun a vocal meya -o- in ve da fechá -u-, tal cumu in *cuatru* i *oitu*. As variantis *cutrudentus* [M] i *oitudentus* [M] se han rigistrau solu in mañegu, aunque algús falantis lagarteirus tamén as admitin cumu aceptablis.

U numeral *centu* se apocopa a *cen* cuandu le sigui un sustantivu, *cen caixas*. A su folma du plural *centus*, sin oitru numeral, ten u significau de cantiai impricisha, u mismu que *milis*, i solu apareci antis de un sintagma pripusicional intrudúu pur a pripusición *de*, *centus de anus*, *milis de eurus*.

U numeral *mil* se usha in singular cun oitrus numerais, *cuatru mil*, *cincu mil*, pero u lagarteiru ten as sus folmas particulaes pa *tris mil* [L], *sis mil* [L], *siti mil* [L], *uitu mil* [L], *nuvi mil* [L] i *dis mil* [L]. Ademais, 2 000 usha in lagarteiru a folma *dus*, *dus mil anus* [L], *dus mil peshetas* [L], pa dambus génerus, mentras que varía sigún u género *dois mil anus* [MV], *dúas mil pesetas* [MV] in mañegu i valverdeiru. A variación sigún u género in 2 000 se coñoci tamén in galegu, portugués, catalán i aranés. In cambi, u castellanu, u asturianu i u aragonés tenin folma única.

U numeral *millón* folma u plural de maneira rigulal *millós* [LM], *millóns* [V] i usha esta folma cun oitrus numerais.

- *i cun unhas cuairillas de centu i picu de mulleris a apañal* (fala_man_012b)
- *me doi por contentu máis que si matu un jabalí de cen kilus* (fala_man_007b)
- *pai longi a lo millor te vas a centus de kilómetrus* (fala_val_017)
- *pa resolver unha convocatoria milis de documentus* (fala_val_008)
- *in Madrid le ten que pagal digamus dus mil eurus* (fala_lag_004c)
- *in as uliveiras súas agarrí ei o restu i liví dois mil kilus* (fala_man_014a)
- *que a u final dejó seti millóns de pesetas i varius proyectus aprobaus* (fala_val_305).

4.10.2 Ordinais

Us númirus ordinais difinin u puestu in unha secuencia. Igual que us anteriores, se comportan cumu adjitivus i se antepoin a us sustantivus. Tós distinguin u género i u númiru.

4 Morfosintaxis

1. ^u	primeiru, ra, primel/primer	6. ^u	sextu, ta
2. ^u	segundu, da, sigundu, da [L]	7. ^u	séptimu, ma
3. ^u	terceiru, ra, tercel/tercer	8. ^u	octavu, va
4. ^u	cuartu, ta	9. ^u	novenu, na
5. ^u	quintu, ta	10. ^u	décimu, ma

Figura 22. Numerais ordinais

Cun a ixcepción de *sigundu* [L], máis frecuenti in lagarteiru, us ordinais son idénticus in as tres variedades. Primeiru i terceiru se apocopan a *primel/primer* i *tercel/tercer* cuandu istán sigúius pur un sustantivu de género masculinu. In tiuría puiríamus buscal númerus ordinais máis altus, pero in a práctica solu se ushan us primeirus dé. Us ordinais despois de dé se sustituyin pur us cardinais pospostus a u sustantivu, *artículo trenta, siglu quindí* [LM], *Alfonso treci* [V].

- *o tercer fin de semana de febreiru acaba a caza* (fala_man_007b)
- *u nomi se le pusu ya en a terceira edición* (fala_val_017)
- *con unha baranda do siglu dedaseis* (fala_man_007a).

4.10.3 Multiplicativus, partitivus i culictivus

x1	simpli
x2	dobli, dobri [L]
x3	tripli
x4	cuatru vedis [LM] cuatru vecis [V], cuádrupli

Figura 23. Numerais multiplicativus

Us numerais multiplicativus *simpli* i *dobli*, in lagarteiru tamén *dobri* [L], son us máis frequentis. In cambiu, a folma *cuádrupli* é poicu habitual. Pa a multiplicación a partil de tres silvin as palabras *vedis* [LM], *vecis* [V].

- *sabía nomis i apellús i había cuatru vecis máis comerciantis que agora* (fala_val_014).

1	enteiru, ra, inteiru, ra [L]
1/2	mitai, metai meyu, ya [LM], mediu, dia [LV]
1/3	terciu, terceira parti
1/4	cuartu, cuarta parti
1/5	quintu, quinta parti
1/6	sextu, sexta parti
1/7	séptimu, séptima parti
1/8	octavu, octava parti
1/9	novenu, novena parti
1/10	décimu, décima parti

Figura 24. Numerais partitivus

Us numerais partitivus u fraccionarius apruvitan a us ordinais. A variación *mitai*, máis frecuente, *metai*, menos frecuente, istá presenti in as tres variedades. Desde u terciu temos as folmas que funcionan cumu sustantivus masculinus, *terciu*, *cuartu*, *quintu*, i ademáis a fragmentación explícita, *terceira parti*, *cuarta parti*, *quinta parti*, etcétera.

- *agora nun se fai ni a metai ni a mitai menos a terceira parti a parti de que hai muta competencia* (fala_val_018).

Unha catiguría aparti son us numerais culctivus. Se trata de sustantivus que ixpresan cunxuntus de unha cantiai ditirminá. Us máis frequentis son us cuatru siguiantis.

2	par, pal [L]
10	decena
12	udia [LM], ducia [V]
100	centena

Figura 25. Numerais culctivus

- *cuandu fotis a Céciris me compratis meya udia* (fala_lag_309)
- *tú vas a compral unha udia de rizus* (fala_man_018a)
- *viñan a Valverdi, que tiña unha oferta de ociu superior a u restu de a comarca. Tres discotecas. Decenas de baris.* (fala_val_306m).

4.11 VERBU

U verbu custituyi u nucliu du sintagma verbal (grupu verbal) que disimpeña a función de pridicau in unha oración. Pur esta radón se refieri de un elementu fundamental da frasi que, in u caushu de un verbu finitu, poi folmal a oración pur sí solu, ixpresandu tantu u sujetu (pesoa) cumu u pridicau (acción), pur exemplu, ¿*Gañastis? Pirdí.*

A istruutura du sistema verbal é bastanti paricía a u castellanu, sin embargo, de maneira ixcepcional incontramus tamén diferencias. Pur exemplu, miriciría máis istudiu u ushu du verbu *sel* in situacións in as que u castellanu implea u verbu *estar*. Esti fenómenu comparti A Fala cun u galegu i u portugués.

• *in as Torris sabis dóndi son as Torris* (fala_lag_018a).

Verbu finitu

É un verbu que istá cunjugau, é idel, ixpresa as catigurías de pesoa, númiru, tempu i modu, pur exemplu, *falas, comerán, compró.*

4.11.1 Catigurías i folmas

A arrei u a basi léxica difini u significau léxicu du verbu, mentras que a disinencia, u cunxuntu de morfemas flixivus que se añañin a arrei, mus infolma sobre as sus catigurías gramaticais de pesoa, númiru, tempu, modu i aspectu. Pur exemplu, *falabas*, ten a basi léxica *falal*, a arrei *fal* i a disinencia *abas*. Esta disinencia a puemus dividil in us morfemas flixivus *-a-*, que é a vocal temática, *-ba-*, aporta información sobre u tempu, modu i aspectu, pretéritu imperfectu de indicativu, i *-s*, disigna a sigunda pesoa du singular. Sin embargo, non tós folmas verbais as puemus analizal de esta maneira exemplal, particularmenti us verbus irrregularis aixhuntan us morfemas flixivus cun as arreidis, así que nun puemus discumpuñelus in us elementus individuais, pur exemplu, as folmas du verbu *dal, dá, di, dó*, u as folmas irrregularis dus verbus *dil, sel*, etcétera.

VOCAL TEMÁTICA

Sigún a vocal temática (*-a-*, *-e-*, *-i-*) dividimus us verbus in tres cunjugacións. Us verbus que acaban in *-al* (1.ª cunjugación), us verbus que acaban in *-el* (2.ª cunjugación), i us verbus que acaban in *-il* (3.ª cunjugación). U latín tiña cuatru tipos flexionais, acabaus in *-ĀRE, -ĒRE, -ĔRE, -ĪRE* que a mayol parti das linguas ibe-rorrománicas riducíu a tres, menus u aranés, u catalán i u valencianu. Algús

verbus cun a vocal temática corta -ĒRE, se aixhuntorin a sigunda cunjugación -el, BĪBĒRE > *bebel*, i oitrus a terceira -il, PETĒRE > *pidil* [L], *pil* [M], *pedil* [V]. A vocal temática normalmente cuincidi cun us étimus latinus, pero tamén incontramus ixcepciós, pur exemplu, MORĪRE > *morrel*, que cuincidi cun u galegu i u portugués, i TUSSĪRE > *tosel*, que cuincidi cun u castellanu.

Us caushus de variación da vocal temática nun son frequentis; sin embargo, é intereshanti amentalus. U primeiru é u verbu latinu DĪCĒRE que in valverdeiru dó *dicel* [V], pero in lagarteiru i mañegu resultó in *idil* [LM] i *idel* [LM], que se ushan indistintamenti, sendu *idel* máis frecuente in lagarteiru i *idil* in mañegu. U sigundu caushu é u verbu latinu RENICĀRE que levó a *arringuil* in lagarteiru i *arringal* in mañegu i valverdeiru.

- *mei güelu me dixu que el me diba a fel un de colcha inda millol i que pul supostu nun se diba a arringuil cumu us du comerciú (fala_lag_306f)*
- *i diban montandu u mismu i fii se arringaba i o que queira pa o solu (fala_man_012a)*
- *¡Anda, Cara de Puta! que has enganchau a un forasteiru ricu mediu arringau (fala_val_307d).*

CATIGURÍAS

As catigurías principais que observamus cun us verbus son a pesoa, u númiru, u tempu i u modu. Algunhas gramáticas das linguas románicas añañin u «aspectu» (perfectivu, imperfectivu), pero esti vai istreitamente relacionau cun u tempu, i pur tantu se amenta cun us rispictivus tempus verbais. Oitras gramáticas recoñocin a catiguría de «vo» (activa, pasiva); sin embargo, a vo nun ten as sus folmas propias, i pur tantu reselvaremus esti aspectu pa u análisis sintácticu in u que se istablecin relacións intre u agentu i u pacienti de unha acción.

PESOA I NÚMIRU

Igual que us pronomis personais us verbus recoñocin tres pesoas i dois númirus que se cumbinan intre sí. A primeira pesoa se refieri a u mismu interlucutol in singular (*falú*), i in plural incluyi tamén a oitras pesoas (*falamus*). A sigunda pesoa se refieri a u que se dirigi u interlucutol (*falas*), i in plural incluyi tamén a oitras pesoas (*faleis* [LM], *falais* [V]). A terceira pesoa nun incluyi ni a u interlucutol ni a pesoa a que se dirigi (*fala*, *falan*).

As folmas verbais que marcan a pesoa i númiru, i oitras catigurías, se chaman «personais» u «finitas», us verbus tenin tamén as folmas que nun ixpresan pesoa, son as folmas «non personais» u «non finitas», estas son u infinitivu, u girundiu

i u participiu. U participiu poi reflejal as catigurías de númiru i género, mentras que u infinitivu i u girundiu nun tenin esta pusibilidai.

TEMPU VERBAL

A catiguría gramatical du tempu verbal se fundamenta in u tempu físicu que distingui intre u presenti, u pasau i u futuru. As acciós, ademais, puemus catigurizalas cumu anterioris a oitra acción, posterioris, u simultánias.

Sigún a istruutura morfológica distingui-mus intre us tempus simplis i compostus. Us tempus compostus se folman pur u verbu auxilial *habel*, cun a flexión rispictiva, i u participiu du verbu que aporta u significau léxicu sin ras-gus flixivus.

Paradigma

Un paradigma é un modelu de folmas flixivas, é idel, que é un cunjuntu de folmas que se relacionan cun algunha cati-guría gramatical. Pur exemplu, u paradigma de u verbu *falal* in u tempu futuru é: *falaré, falarás, falará, falaremus, falareis, falarán*.

TIRMINULUGÍA

In u campu das linguas románicas us tempus i us modus verbais han ricibíu varias dinuminaciós, porque varius autoris intentaban reflejal as propiedais de esis tempus in u nomi que le asignorin. Desgraciamenti, u resultau é que actualmenti falta unha tirminulugía generalmenti aceptá, cun u cual intentaremus itiquetal us tempus verbais cun as dinuminaciós que cunsideramus bastanti cumús i neutras pa nun intral in a discusión tirminolóxica. Pa que nun haya cunfusión se ixponin us tempus i modus verbais in a sigüenti tabla cun us exemplos de 1.ª pesoa du singulal du verbu *falal*, que aclaran de maneira inequívoca de qué tempu i de qué paradigma se trata. É bastanti cumún simplifical a referencia a us tempus de modu indicativu sin amental a esti, pur exemplu, «presenti» in ve de «presenti de indicativu», istu se debi a u carati non marcau du indicativu, así que é máis cómodo rifirils i explícitamenti solu a u modu marcau, u subjuntivu, «presenti de subjuntivu».

folmas non personais		infinitivu		<i>falal</i>
		infinitivu compostu		<i>habel falau</i>
		girundiu		<i>falandu</i>
		girundiu compostu		<i>habendu falau</i>
		participiu		<i>falau</i>
folmas personais	INDICATIVU	preshenti		<i>falu</i>
		pretéritu	perfectu simpli	<i>falí</i>
			perfectu compostu	<i>he falau</i>
			imperfectu	<i>falaba</i>
			pluscuamperfectu	<i>había falau</i>
		futuru		<i>falaré</i>
		futuru compostu		<i>habré/haberé falau</i>
		cundicional		<i>falaría</i>
		cundicional compostu		<i>habría falau</i>
	SUBJUNTIVU	preshenti de subjuntivu		<i>fali</i>
		imperfectu de subjuntivu		<i>falara</i>
		perfectu de subjuntivu		<i>haya falau</i>
		pluscuamperfectu de subjuntivu		<i>hubiera falau</i>

Figura 26. Tirminulugía das folmas verbais

ASPECTU

U aspectu mus dá a información adicional sobre u disarrollu dus eventus, así que mus pilmiti saber si se trata de unha acción puntual u ripititiva. U aspectu perfectivu preshenta unha acción cumu completamenti acabá, cun u sei principiu i fin, in cambi, u aspectu imperfectivu se infoca in u trascursu de unha acción, sin referencia a u sei iniciu i fin, u preshenta unha acción que se ripitía. Sin embargo, a catiguría de aspectu nun se refleja in tós tempus verbais, u aspectu perfectivu se sueli relacional cun as folmas *falí*, *he falau* i *había falau*, mentras que u imperfectivu cun *falaba* i a vedis cun u preshenti *falu*. In u campu das linguas románicas a catiguría de aspectu ricibi diferentis interpretaciós, porque a uposición ejemplal solu a incontramus intre u perfectu simpli (*fali*) i u imperfectu (*falaba*), tal cumu se ve in us sigüentis ejemplus.

4 Morfosintaxis

- *así que falí con mei pairi i le dixi que estaba dispostu a siguiu con a súa profesión* (fala_man_309)
- *con os meis falaba en mañegu i con a xhenti de fora pues en castellanu* (fala_man_017).

MODU VERBAL

U modu verbal é unha catiguría gramatical que se manifesta pur meyu das disinencias dos verbus. In A Fala, igual que in as linguas cercanas, recoñecemos tres modus, indicativu, subjuntivu i imperativu. Esta clasificación nun é absoluta, dependi do infoqui lingüístico, i hai lingüistas que, pur exemplu, separan u condicional cumu un modu aparti.

U modu silvi pa ixpresal a modalidai, i ademais pa indicai a integración do verbu in a estrutura da oración, abarca intoncis u aspectu semánticu i u formal. A modalidai refleja a actitú do falanti respectu a u cuntinú do inunciau, poi manifestal actitudis cumu certeda, pusibilidai, dese, valoración, etcétera, mentras que desde u puntu de vista sintácticu distingui u elementu rectol de u rigíu.

Ixplical a uposición intre u modu indicativu i u subjuntivu nun é simpli. U modu indicativu sueli relacionalsi cun a modalidai aseverativa i cun u elementu rectol, pur exemplu, a oración principal; sin embargo, se trata de unha simplificación, porque u modu indicativu ten mutas máis funcións i significaus. In cambiu, as interpretacións semánticas que intentaban describir u modu subjuntivu ushaban itiquetas cumu modu de non aseveración, irrealidai, emoción, dese, etcétera. Desde u puntu de vista formal se fala a vedis sobre u modu de subordinación, pero in realidai u subjuntivu aixhunta us dois aspectus, tantu us significaus modais cumu us aspectus formais.

- *te digu que ei ya teñu noventa anitus* (fala_man_013a)
- *¿qué quereis que vus diga?* (fala_val_307f).

ALTERNANCIA I VARIACIÓN VOCÁLICA

In us paradigmas de algús verbus mus incontramus cun a alternancia vocálica, é idel, cun cambius prvisiblis i rigularis das vocais u dos diptongus da arrei. Estis cambius se debin, a vedis, a posición do acentu, así que in a posición tónica mus incontramus cun un diptongu u cun unha vocal meya, que alterna cun unha vocal fechá in a posición átona. Pur exemplu, a conjugación do verbu *uivil*, *oivu*, *oivis*, *oivi*, *uivimus*, *uivís*, *oivin*. In lagarteiru alterna u diptongu *-ei-* cun a vocal *-i-* do verbu *dixal* [L], *deixu*, *deixas*, *deixa*, *dixamus*, *dixeis*, *deixan*, pero in mañegu esti mismu verbu *deixal* [M] solu aplica a *-i-* in a 1.ª pesoa do singular du

perfectu simpli, *dixí*. Hai verbus que alternan intre tres pusibilidais, unha vocal meya, *queru*, unha vocal fechá, *quishi* [LM], *quisi* [V], i un diptongu, *queira*. A complejidad de alternancia das vocais se poi observal in us Modelus de cunjugación verbal in u capítulo 4.11.7.

A variación é un fenómeno distinto, se trata da elección libri pur parti de ca falanti intre as vocais *i/e*, *u/o*, in a posición átona, que se ha analizau cun máis detall in a parti de Fonética, así que as folmas verbais *quería* i *quiría* as incontramus in as tres variedais; sin embargo, a folma *quería* é mutu máis frecuente, cashi ixclusiva, in valverdeiru, mentras que *quiría* é máis habitual in lagarteiru i in mañegu.

Un factol que influyi in a variación é a metafunía; sin emabargu, esta nun é tan sistemática cumu in portugués u in galegu, así que a su aplicación nun é ubligatoria, pur exemplu, cun u verbu *siguil* incontramus as folmas *siguimus*, pero in mañegu i in valverdeiru tamén *seguimus*, da mesma maneira u cundicional du verbu *tel* ten in mañegu i in valverdeiru tantu as folmas *tindría* cumu *tendría*. U participiu du verbu *arrecollel* aplica a metafunía de maneira plena in lagarteiru, *arricullíu* [L], parcialmente in mañegu, *arrecullíu* [M], mentras que in valverdeiru nun se aplica, *arrecollíu* [V].

- *dispois ya siguimus con o cini mutu tempu* (fala_man_009a)
- *os que seguimus traballandu a carpintería* (fala_man_007a).

4.11.2 Modu indicativu

In A Fala u modu indicativu é u modu non marcau, u que se usha in a mayuría das situacións. U indicativu dispón de novi tempus verbais: preshentí, perfectu simpli, perfectu compostu, imperfectu, pluscuamperfectu, futuro, futuro compostu, cundicional i cundicional compostu.

PRESHENTI

Aunque a dinuminación du tempu preshentí fai alusión a u tempu físicu in u momentu de falal, a realidai du sei ushu é bastanti diferente, porque as acciós as que se refieri esti tempu poyin sel tantu preshentis cumu pasás u futuras. Se trata de un tempu que nun ten un anclaji temporal fiju. In realidai, as acciós que se disarrollan in u momentu preshentí se discribin cun muta frecuencia cun as folmas perifrásticas, *istó falandu* [L], *istás falandu* [L], etcétera.

As folmas dus verbus regularis se crean cun us morfemas flixivus añadíus a arrei respetandu cun ixcepción a vocal temática. In a 2.ª pesoa du plural da 1.^a

cunjugación chega a cambial a vocal temática, *falal* - *faleis* [LM] in lagarteiru i mañegu, mentras que in valverdeiru nun ucurri esti cambiú, *falal* - *falais* [V].

As diferencias intre as variedais individuais se poyin observal in us Modelus de cunjugación (4.11.7) dundi istán ixpostus tantu us paradigmas rigularis cumu us irrigularis.

PRETÉRITU PERFECTU SIMPLI

Se trata du único tempu claramenti perfectivu, é idel, que generalmenti discribi acciós puntuais in u pasau. A dinuminación alternativa é u «indifiniú», que nun é mui acertá, pero ten a ventaixha de nun creal cunfusiós. De tós maneiras, optamus pur a itiqueta que acintúa a folma morfológica in uposición a u pretéritu perfectu compostu, i ademais ixpón u aspectu perfectivu.

As folmas dus verbus rigularis se crean cun us morfemas flixivus añadiús a arrei, mantendu cun dus ixcepciós a vocal temática. In a 1.ª pesoa du plural de a 1.ª i de a 2.ª cunjugación chega a cambial a vocal temática *falal* - *falimus* [V], *bebel* - *bebimus* [V] in valverdeiru, mentras que in lagarteiru i mañegu nun ucurri esti cambiú *falal* - *falamus* [LM], *bebel* - *bebemus* [LM].

PRETÉRITU PERFECTU COMPOSTU

Igual que in a dinuminación du tempu anterior, se ha optau pur acintual a su folma morfológica. Aunque u tempu tradicionalmenti leva a itiqueta de «perfectu», u valol perfectivu nun destaca tantu cumu in u caushu anterior.

As sus folmas istán compostas du preshenti du verbu auxiliar *habel* máis u participiu du verbu que añadi u valol léxicu. Se trata de unha istructura que cuin-cidi cun as linguas da parti oriental da pinínsula, castellanu, aragonés, catalán, valencianu i aranés. In cambiú, as linguas da parti occidental, portugués, galegu, asturianu i mirandés, ushan u verbu auxiliar *tel*. U ushu du verbu auxiliar *tel* tamén se ha rigistrau in A Fala, pur exemplu, *ya le teñu dau*, u *te teñu ditu*, in ve de *ya le he dau*, i *te he ditu*. Sin embargo, esti ushu é mui poicu frecuente, i ademais, añadi u matiz enfático.

• *pues istu ven de teñu entendíu ei de noshus bishagüelus* (fala_man_007a).

In comparación cun u castellanu u ushu de esti tempu pareci sel máis frecuente, aunque pa unha afirmación máis cunvincenti mus faltan datus comparativus. Pa observal u ushu du pretéritu perfectu compostu silvirán us siguients exemplus, us primeirus tres discribin acciós impezás i acabás in u pasau, dundi se usha cun oítras ocasiós u pretéritu perfectu simpli, u cuarto exemplu se refieri a unha acción que duró hasta certu momentu in u pasau, dundi puirímus ushal u

pluscuamperfectu, u último exemplu describi acciós ripititivas in u pasau, i xpresa u aspectu imperfectivu, i así sustituyi u ushu du imperfectu.

- *¿Algunha ve me heis falau de us pucheirus, qué era isu dus pucheirus?* (fala_lag_306c)
- *é u que ha traballau u pueblu esti nun ha habíu oitrus medius* (fala_lag_019a)
- *u castigu era adiel nun has vindu a clasi pues ya ves que u próximo día tes que trel un bizcochu pa tomar con u café* (fala_val_102)
- *porque meis padris antis toa vida han traballau en u campu* (fala_val_103)
- *sempris que u tempu lu ha pirmitíu ha vindu pa Sa Martín i ha alternau in us tres lugares, tomandusi us seis viñiños cun us seis amigos de tó vida* (fala_lag_305e).

PRETÉRITU IMPERFECTU

U aspectu imperfectivu se refieri a acciós ripititivas u duradeiras in u pasau i istá in uposición a u rasgu perfectivu du pretéritu perfectu simpli.

As folmas dus verbus regularis solu tenin dois paradigmas de disinencias, purque a 2.ª i 3.ª conjugación cuincidin. Ademais, us verbus irregularis in pretéritu imperfectu son poicus. A 1.ª i a 2.ª pesoa du plural tenin a acinuación in a vocal temática, *falábamus*, *falabis* [LM], *falábais* [MV], que contrasta cun u sistema uriginal du latín.

In u pretéritu imperfectu nun incontramus mutas diferencias intre as tres variedais, ixceptu a 2.ª pesoa du plural, *falabis* [LM], *falábais* [MV] i a alternancia vocálica da arrei que se prудuci menus in valverdeiru, *bibía* [LM], *bebía* [V].

PRETÉRITU PLUSCUAMPERFECTU

U pluscuamperfectu i xpresa u rasgu de anterioridai, é idil, a acción du verbu ucurriu antis de algún momentu difiniu in u pasau. In certu modu se trata de un tempu paralelo a u pretéritu perfectu compostu, solu que a referencia temporal nun é u momentu presienti, sinón, algún momentu pasau.

As sus folmas istán compostas du verbu auxiliar *habel* in pretéritu imperfectu (*había*) i du participiu du verbu que añadi u significau léxicu. In contrasti cun u asturianu, u mirandés, u galegu i u portugués, A Fala nun dispón du pretéritu pluscuamperfectu simpli. Esti é oitru rasgu, ixhuntu cun a formación du pretéritu perfectu compostu, que fai u sistema verbal máis afín a u castellanu.

FUTURU

Cumu é de isperal, esti tempu verbal describi as acciós futuras, as que van a sucedel despois du momentu presenti, tal cumu istá in us primeirus dois exemplis. In esti valol u futuru cumpiti cun a folma perifrástica du verbu *dil* + *a* + infinitivu, que se refieri tamén a us acunticimentus pur vil. Oitru valol que manifesta esti tempu verbal cun frecuencia é a probaliai, tal cumu observamus in us oitrus dois exemplis.

- *os Reyis Magus i o roscón con chocolati se fairá en a Plaza mayor* (fala_man_701)
- *codel unhus 20 minutus si é en a ola exprés, si é en a cazuela será máis tempu* (fala_man_301)
- *i otru se morrei fairá seis o seti anus* (fala_man_018a)
- *ei nun sé será que soi pesimista* (fala_man_005b).

As folmas du futuru tenin u sei urigin in un tempu compostu du latín vulgar que chegou a lexicalizarsi, CANTARE HABEO > cantar he > *cantaré*. Actualmenti us verbus rigularis folman u futuru cun disinencias que se agregan a u infinitivu.

Us verbus *habel*, *sabel*, *cabel* i *valel* poyin sufril síncope, queya da vocal temática, igual que in castellanu (*habrá*), u conselvala (*habera*), de maneira paricía a u galegu i a u portugués. In concretu, u verbu *habel* ofreci estas dus pusibilidais in as tres variedais cun prevalencia das folmas sincopás. Us

▪ Mairita, cuántu líu cun us tempus verbais. ¿De verdai nicisitamus tantus tempus i modus? ¿Nun mus bastaría cun menus?

▫ Isu me priguntu ei, in checu solu temus un tempu pa u presenti, un pa u futuru i un pa u pasau. Ná de subjuntivu, ni ná.

▪ Pa us ixtranjerus ten que sel tremendu aprendel A Fala cun tó esti líu de tempus i modus.

▫ Sí, a verdais que nun é fácil.

▪ Ei queru aprendel u checu, cun tres tempus verbais u aprendu in un pal de meshis.

▫ Bueno, a lingua tampocu é tan fácil. Us verbus tenin mutas folmas de cunjugación i us sustantivus tenin 14 modelus de diclinación, multiplica pur 7 caushus, son 98 folmas diferentis.

▪ ¿Qué?! Intoncis ya nun queru aprendel checu.

▫ Pois probal a lingua Lakhota, elis solu tenin un tempu verbal, pero nun creas que é unha lingua fácil de aprendel.

▪ Ya veu que aprendel linguas é cumpliau. Minú sorti que aquí nacemus cun dúas.

▫ Sí, tendis unha sorti. Pero aprendel linguas é buninu.

▪ Vali, pa impezal me isforzare u poicu máis cun u inglés.

▫ Mui ben, u inglés é tamén mui importantí.

verbus *sabel*, *cabel* i *valel* aparecin sin a síncopa (*saberá*, *caberá*, *valerá*) solu in lagarteiru, i ademais ixcepcionalmenti.

- *pus haberá feito ya seis u seti por lo menus* (fala_lag_201a)
- *habrá que itarli a culpa a us tempus que nus tocó vivíl* (fala_val_306h).

FUTURU COMPOSTU

U futuro compostu ten us mismus valoris que u simpli, solu que a referencia temporal istá vinculá a algún momentu futuro, non a u de falal. U valol de probaliai é inda máis frecuente que cun a folma simpli i istá vinculau cun unha acción pasá.

In cuantu a su formación, se ushan as formas futuras du verbu auxilial *habel* máis u participiu du verbu léxicu. U verbu *habel* presenta a arriba amentá variación de folmas cun síncopa, *habré*, *habrás*, *habrá* i sin ela *haberé*, *haberás*, *haberá*.

- *dúas xheiras máis o menus se haberá pirdíu tamén algunha parehi unhas centu vintitantas máis o menus* (fala_man_014a)
- *ei nun le he contaú ná, habrá síu sei güelu* (fala_lag_311).

CUNDICIONAL

U tempu verbal que chamamus cundicional, u tamén potencial, ten dus funcións distintas. A primeira cumpli cun u sei nomi i declara algu hipotéticu sin clara vinculación temporal, cumu in u primel exemplu. A segunda se chama a vedis «futuru du pasau», é idel, que indica as accións que acontecerán in u futuro tomandu cumu puntu de partía un momentu du pasau, in u exemplu dois se refieri a u momentu de prometel.

- *fairía tó por seis fillus i us trataba con mutu cariñu* (fala_val_302c)
- *en esi mismu momentu se prometeu que algún día sairía de aquelas minas i conseguiría u diñeiru suficiénti pa sacar a sei padri de alí* (fala_val_306i).

A formación du cundicional é comparabl a du futuro. A basi é u infinitivu du verbu léxicu cun as disinencias que tenin urigin in u verbu HABERE du latín vulgar. In cuantu a síncopa da vocal temática (*habría*), se han chegau a documental as folmas sin síncopa, *habiría* in lagarteiru, i *habería* in valverdeiru, pero in comparancia cun as primeiras son mui poicu frecuentes. Pur u que se refieri a us verbus *sabel*, *cabel* i *valel*, us falantis lagarteirus aceptan as folmas sin síncopa, pero u sei ushu é ixcepcional.

4 Morfosintaxis

- *qué habiría que nun supera el (fala_lag_312)*
- *algún accidenti habría algunha ve sí porque era cumpticau (fala_man_015b).*

CUNDICIONAL COMPOSTU

U cundicional compostu cumpli cun us mismus valoris hipotéticos que u simpli, pero cun unha vinculación temporal in u pasau.

As sus folmas apruvitan u cundicional du verbu auxilial *habel* i u participiu du verbu cun valol léxicu. A síncope da vocal temática funciona igual que in us caushus anterioris, cumu se ve in u último ejemplu.

- *pensu mutas vecis dondi habría chegau esta si nun hubera carecía de oportu-nidais (fala_val_306h)*
- *i dandu pul ben impriau us cuartus que le habría custau aquel cachu de ilusión (fala_lag_306f)*
- *máis ben me habiría istrelau i siguru que in us papeis sí habría seyu in a sección das isquelas dus mortus (fala_lag_312).*

4.11.3 Modu subjuntivu

Cumu ya se ha iditu anteriolmenti, u modu indicativu é u elementu nun marcau, mentras que u subjuntivu añade información sobre a modalidai u sobre a relación cun oitrus elementus da oración. U subjuntivu dispón de cuatro tempus verbais: preshenti, imperfectu, perfectu i pluscuamperfectu. In castellanu, galegu, portugués i mirandés iexistin tamén u futuro i u futuro compostu de subjuntivu; sin emabargu, in A Fala nun se han idintificau estis tempus verbais.

PRESHENTI DE SUBJUNTIVU

A peshal de u sei nomi, esti tempu verbal nun discribi solu as acciós preshentis. Se trata de un tempu bastanti atemporal, que poi rifirirsi a u momentu preshenti, pero tamén a u futuro, u pasau, u a un tempu sin difinil.

As sus folmas rigularis añañin a arrei as disinenncias *-i, -is, -i, -emus, -eis, -in* in a primeira conjugación, i *-a, -as, -a, -amus, -ais, -an* in a segunda i a terceira conjugación. In u preshenti de subjuntivu dus verbus rigularis nun hai variación intre as tres variedais. Ademais, as folmas se correspondin cun as linguas románicas cercanas.

IMPERFECTU DE SUBJUNTIVU

U imperfectu de subjuntivu se refieri normalmente a accións hipotéticas en un momento presente en pasado.

A forma deste tempo procede do pluscuamperfectu de indicativo do latín CANTAVERAM, que xa en latín vulgar dá a forma *cantara*; sin embargo, un cambio de significado é bastante máis tardío. En un período medieval e mutuamente despois desempeñou a función de imperfectu de subjuntivo a forma *cantase* procedente do subjuntivo de pluscuamperfectu do latín CANTAVISSEM. En as linguas próximas como o portugués, o galego e o mirandés seguen sendo así, en cambio, en asturiano, castelán e tamén en A Fala a forma maioritaria é a *cantara*. En a *Basi de datus* (Valeš 2024) se han documentado as formas acabadas en *-si* só cun moi pouco de verbos, concretamente, *sel (fosi)*, *istal (istuvesi)*, *tel (tuvesi)*, *comel (comesi)* e *querel (quishesi)*. Se polo tanto, puramente, que o seu uso é residual. Algúns destes usos se han rexistrado en as traducións de un castelán, outros en as transcripcións dos textos históricos, dende aportan un toque arcaizante, tamén aparecen en as expresións como en a do exemplo. Hai falantes que reclaman que as formas acabadas en *-si* non son as propias da súa lingua, pero outros as consideran unha parte íntegra da lingua, aínda que cun algúns verbos se poidan formalmente só a nivel teórico.

- *fora cumu fosi, u caushu é que a corda que sujetaba a roa das murcelas nun dó máis de si e se rompeu* (fala_lag_312).

PERFECTU DE SUBJUNTIVU

U perfectu de subjuntivo se usa principalmente para accións supostamente acabadas en algún momento antes do presente, puramente o cal ten un aspecto perfectivo.

Se trata de un tempo composto. A primeira parte a forma o verbo auxiliar *habel* en presente de subjuntivo *haya*, *hayas*, etcétera e a segunda parte é o participio do verbo léxico. En lagarteiru se han documentado, de maneira excepcional, tamén as formas *haixha* [L], *haixhas* [L], etcétera, do verbo auxiliar *habel*.

- *queru que haixhas tú un mininu* (fala_lag_312).

PLUSCUAMPERFECTU DE SUBJUNTIVU

U pluscuamperfectu de subjuntivo se refieri a accións pasadas, supostamente acabadas en algún momento pasado, e igual que o anterior ten un aspecto perfectivo.

Se trata de un tempo composto. A primeira parte a forma o verbo auxiliar *habel* en imperfectu de subjuntivo *hubera*, *huberas*, etcétera, e a segunda parte é o

participiu du verbu léxicu. In tiuría, u verbu auxilial puiría dispuñel das folmas acabás in *-si, hubesi, hubesis*, etcétera, pero esti ushu nun se ha rigistrau.

4.11.4 Modu imperativu

U imperativu silvi pa dal órdinis u ixigil que alguin faga algunha acción. Esti ushu limita as folmas de imperativu solu a sigunda pesoa du singular, *¡fala!*, i a sigunda pesoa du plural, *¡falei!* As folmas de imperativu solu aparecin in oraciós afirmativas, ademais u imperativu nun distingui a catiguría de tempu, así que se refieri sempris a u presenti.

- *agarrei comei que aquí hai jamón* (fala_man_005a)
- *sentati i ven a cial* (fala_val_307e)
- *sempris nus contaba que unha noiti iban a ceal i sei padri diju: “vamus a comel a juliana” i ela contestó: “non, non..., comei primeiru a Epifaniu (ermanu de Juliana)”, porque ela por entoncis era mui pequena i nun sabía que a sopa se chamaba juliana* (fala_val_303).

De folma indirecta pueumus dal órdinis tamén a oitras pesoas, *¡que fali!*, *¡falemus!*, *¡que falin elis!*, pero estas se apoyan in as oraciós suburdinás *queru que fali el*, etcétera. Cumu pueumus observal, pa órdinis a primeira i a terceira pesoa ushamus as folmas de subjuntivu.

- *falemus sempris, conservemus nosa fala, escribamus inclusu sin importalnos correccióis fonéticas* (fala_man_303).

Pa impuñel unha ordin negativa tamén silvin as folmas de subjuntivu que tenin u valol apelativu, cumu se ve in u sigüenti exemplu.

- *toma, nun falis tantu, comi* (fala_man_005a).

Pa u tratamentu cortés silvi a sigunda pesoa du plural, *¡falei!*, cun u cual u tratamentu cortés solu se manifesta si mus diriximus a unha pesoa.

- *conteimus algún recordu da vosa infancia* (fala_lag_306c).

Us pronomis átonus van añadíus cumu enclíticos, aixhuntandusi cun u verbu. Estas cumbinaciós poyin pruducil reducciós vocálicas u oitrus cambius, cumu se ha iplicau in u capítulo 4.5.2 (Pronomis personais átonus).

- *a vel fálami de cuandu vivías in u campu* (fala_val_002)
- *bébiti a cerveza Miro que se te va a quental* (fala_man_005b)

- *i u maestru in ve de idilmus ala divus porque aquí nun hai quin aguanti adentru i tós chorandu nun mus dixorin sel era don Clemente nun se me ulvía mui maus éramus* (fala_lag_005a).

4.11.5 Folmas non personais

As folmas verbais que nun admitin a catiguría de pesoa se chaman «non personais», tamén «non finitas» u «numinais». As formas non personais son infinitivu, girundiu i participiu. Estas riúnin as características funcionais dos verbus i dos sustantivos, pur exemplo, u infinitivu poi disimpeñal a función de suxetu u folmal parti do predicado de unha oración.

INFINITIVU

U infinitivu se folma agregando a vocal temática i u morfema *-l* a arrei do verbo *fal-a-l*, *com-e-l*, *viv-i-l*. In a parti de Fonética (3.3.6) se documenta cun detalli a variación *-l/-r* a u final dos infinitivos. Se han analizau os dé verbus máis frecuentes que aparecían in a *Basi de datus* (Valeš 2024) cun prevalencia dos acabaus in *-l*, in lagarteiru 98%, in mañegu 68%, i in valverdeiru 52%. Si cunsideramus solu u corpus oral, as cifras dos infinitivos acabaus in *-l* subin in mañegu i valverdeiru. De tós maneiras, as folmas acabás in *-r* son frecuentes in valverdeiru i a variación é innegabli, aun así, pur razóns de coherencia esti texto inteiru usha sempris os infinitivos cun u morfema *-l* final.

A folma simpli do infinitivu, *falal*, carece de marcas de pesoa, número, tempo, modo i aspecto, mentras que a folma composta, *habel falau*, ten a marca de tempo pasado i se poi vel cumo perfecta. In A Fala nun ixeiti u infinitivu personal cumo in u galego, u portugués i u mirandés.

- ¿A Fala é intoncis unha lingua u é un idioma?
 - Veu que inda teño mutu traballu iducativo pur fel. As dos palabras son sinónimas.
- Pero nun iexisten sinónimos absolutos.
 - Iexisten. I esti é un bo exemplo. A única diferenza entre as dos palabras é u sei urigín, idioma é de urigín grego, i lingua é de urigín latino.
- ¿Istás siguru de isu?
 - Absolutamenti. Si as dos palabras tuveran otru significado, niscitarías dous conceptos diferentes, i as linguas, u idiomas, si ques, teñen toas u mismu concepto, son sistemas que silvin pa a comunicación.
- Vali, te creu, pero me pareci que me han conta mutas mentiras.
 - Nun me sorprendi, in lingüística hai mutas falsas creencias.

4 Morfosintaxis

- *primeiru me acordu ei habel tíu café de pucheiru que se escaldaba en o pucheiru* (fala_man_009a).

Us infinitivus folman parti das lucucióis i das perífrasis verbais dundi u infinitivu aporta u significau léxicu, mentras que us verbus auxiliaris aportan as catigurías gramaticais. In estas istructuras tenin u carati verbal; sin embargo, u infinitivu poi sel tamén nucliu de un sintagma numinal, cumu in u exemplu dois.

- *yamus a falal un poicu sobre u tema dus igualaus* (fala_val_014)
- *falal ya é máis difícil* (fala_man_005a).

Us pronomis átonus enclíticos se unin cun u infinitivu. Si u enclíticu impeza cun unha *l-*, as dus *l* adyacentis se riducin a unha, pur exemplu, *dal + li = dali*. Istu nun ucurri cuandu u falanti acaba u infinitivu in *-r*, cumu in u exemplo dois. A folma composta agrega us enclíticos a u infinitivu.

- *dibas abrindu máis o cerrandu máis pa dali máis revolucióis o menus* (fala_man_015a)
- *era pa darlus a outras pesoas* (fala_val_014)
- *le meteran tres mesis máis de mili en aquel entoncis capá de habelu fusilau* (fala_val_014)
- *has cuñucú tú a Quicu a Quicu sí tes que habelo cuñucú* (fala_man_012b).

GIRUNDIU

U girundiu se folma cun u morfema *-ndu* que se añadi a arrei i a vocal temática, *fal-a-ndu*, *com-e-ndu*, *viv-i-ndu*. Nun se han idintificau folmas irregularis. U mismu que in galegu, in portugués i in oitras linguas románicas, A Fala conselva a diferenca das tres cunjugacióis, mentras que u castellanu i u asturianu unificorin as disinencias da sigunda i da terceira cunjugación. A folma composta du girundiu ten u verbu auxiliál *habel* in girundiu i u participiu du verbu que leva u valol léxicu *habendu falau*.

Igual que in u caushu du infinitivu a folma simpli careci de marcas de pesoa, númeru, tempu i modu, ten u carati durativu, mentras que a folma composta se refieri a u tempu pasau i ten u aspectu perfectivu.

Us pronomis átonus enclíticos se unin a u girundiu igual que a u infinitivu. In mañegu i valverdeiru as vocais finais poyin conselvalsi, cumu in us exemplos tres i cuatru, pero tamén se riducin a vedis, cumu in u exemplo cincú (*fendu + o = fendo*). In u exemplo cincú se poi observál, ademais, a duplicación du pronomi átonu.

- *é idil buscándusi a vida a ixhenti de antis* (fala_lag_007)
- *era u procesu que feyan antis i siguimus nos féndulu* (fala_lag_009)
- *pois ya estoi escribíndua porque me encanta* (fala_man_001a)
- *i nos agarránduas i meténduas en un sacu i escapandu ensequía* (fala_val_014)
- *nun sé que pasó que nun acabí total que alí me o estuvi fendo* (fala_man_017)
- *que siguin por generaciós con tal apelativu inclusu habendu desapariciu certus uficius* (fala_man_303).

PARTICIPIU

Us participius in A Fala han pirdíu a *-t-* intervocálica du latín que incontramus sunurizá (*-d-*) in castellanu, galegu i portugués. As folmas regularis da primeira conjugación tenin a disinenca *-au*, que incluyi a vocal temática, *fal-au*. A segunda i terceira conjugación tenin a disinenca *-íu*, *cum-íu* [LM], *viv-íu*. A u lau das folmas regularis iexistin tamén us participius irregularis, pur exemplu, *abril - abertu*, *cubril - cubertu*, *iscribil/escribil - iscritu/escritu*, *dicel* [V] - *ditu* [V], *idil/idel* [LM] - *ditu* [LM], *iditu* [L], *fel* [LM] - *feitu* [LM], *ficel* [V] - *feitu* [V], *vel - vistu*, etcétera. Algús dus participius irregularis conselvan a *-t-* itimolóxica in mañegu i valverdeiru, *sel - seyu* [L], *seidu* [MV], *trel - treyu* [L], *treidu* [MV], *quel - queyu* [L], *queidu* [MV]. Dus exemplus se desprendi que in as folmas irregularis incontramus algunhas diferencias intre as tres variedais, aunque estas nun son frequentis. U participiu nun ten a folma composta.

A diferenca du infinitivu i du girundiu, u participiu preschenta concordancia de género i número, pur u cual sempris temus cuatru folmas de ca participiu, *falau*, *falá*, *falaus*, *falás*; *cumíu* [LM], *cumía* [LM], *cumíus* [LM], *cumías* [LM]; *vivíu*, *vivía*, *vivíus*, *vivías*. In a primeira conjugación as disinencias fimininas unin as dus vocais idénticas. Estas folmas se apruvitan, pur exemplu, in a formación de custrucciós pasivas, *as torris foran custruías*.

U participiu ten aspectu perfectivu. Cuandu folma parti dus tempus compostus solu poi aparecel a folma de masculinu singular, *he falau*, *había falau*, etcétera.

In a istruccura oracional us participius poyin cumplil a función de pridicau, cumu parti dus tempus compostus, u de aditivu cun a rispictiva concordancia de género i número. Aun así, sempris conselvan certas propiedais verbais, porque us aditivus son morflógicamente diferentes.

- *esi homi de Villamel a mi ma dá regalá* (fala_man_018a)
- *feitus reais, vivíus por mi i por supuestu por tó u lugar* (fala_val_305)

- *ei puñía a miña marca o nomi mei pa que superan de quin era, comu diban ben feitas idían coño a marca está aquí* (fala_man_013a).

A particularidai que nun incontramus in oitras linguas románicas da zona é a pusibilidai de añañil un pronomi enclítico a u participiu. Esti fenómenu solu se poi producir cun us pronomis átonus in acusativu, i nun ten que producirsi sempre, é idel, que u pronomi poi dil tamén in a posición proclítica, cumu in u primel exemplu. As folmas enclíticas in lagarteiru son *lu, la, lus, las*, in mañegu *o, a, os, as*, i in valverdeiru *u, a, us, as*. A pusibilidai de duplicación, *u han féitulu* [L], queda sin cunfirmal. Nun se ha rigistrau ningún caushu de esta in a *Basi de datu* (Valeš 2024), aun así us falantis admitin a pusibilidai de duplicación in algús caushus. Pur tantu, se poi tratál de un fenómenu infrecuenti i poicu documentau. In mañegu, i pusiblimentu in valverdeiru, se poi producir fusión das vocais finais, pur exemplu, *vistu + o = visto* [M], *tú + a = tía*, cumu se ve in u último exemplu, pero esta fusión nun é ubligatoria, cumu documentan us exemplus anteriores.

- *as amas de casha sí que u han feitu* (fala_lag_001)
- *ahí está corgau i nun he agarraulu nunca* (fala_lag_016c)
- *he vivíulu he cuñiciulu pero nun he estau nun he díu* (fala_lag_201a)
- *pos esta he feitu ei* (fala_man_013b)
- *é unha cesta divina está nova nun han estrenau cashi* (fala_man_013b)
- *me gusta felo i pur isu he agarrau* (fala_man_014a)
- *pero por lo menus he vistu seti oitu vecis tranquilamenti* (fala_val_003b)
- *en toa a súa vida nun había renunciáu a unha pregunta unha ve que había feitu* (fala_val_502)
- *nunca he tú esa percepción a verdai nun sé si otra xhenti habrá tía pero* (fala_man_010).

4.11.6 Pirífrasis verbais

As pirífrasis verbais son custrucciós sintácticas que aixhuntan cumu mínimu dois verbus, i pusiblementi oitrus elementus, que funcionan cumu unha sola unidai. U verbu que ten u significau léxicu plenu ten a folma non personal (infinitivu, girundiu u participiu), u oitru verbu ixpresa as catigurías gramaticais i poi mudifical parcialmente u significau semánticu da pirífrasis. A u verbu cunjugau u puemus chamal «auxilial» u «semi-auxilial» porque a vedis ten unha calga léxica baixa, pur exemplu, *vas a falal*, u verbu *dil* solu añadi as catigurías gramaticais i non us significaus, mentras que in, *nun queru falal*, u verbu *querel* mudifica u significau cun a ausencia de vultuntai.

Non tós colocaciós de verbus folman pirífrasis, in u exemplu seguinte se trata de unha oración suburdiná sustantiva de complementu directu in folma de infinitivu, *prometu que me comportaré*.

- *ei prometu comportalmi cumu as mairis ursulinas* (fala_lag_309).

Aunque as pirífrasis suelin istal formás pur dois verbus, incontramus tamén cumbinaciós i istructuras máis complejas que incluyin, pur exemplu, u infinitivu in a su folma composta.

- *por u diñeiru que me gastí me podía habel comprau unha réflex* (fala_val_005a)
- *ei tiña que habel siguíu istudiandu* (fala_lag_005b).

As pirífrasis as puemus clasificai según a su folma sintáctica u según u significau semánticu. Desde u puntu de vista semánticu puemus dividil as pirífrasis in temporais, modais, aspectuais, etcétera; sin embargo, a seguinte división sigui u aspectu formal, u sintácticu.

Lucución verbal

Unha lucución verbal son dus u máis palabras que funcionan cumu un verbu. A diferenca de unha pirífrasis nun se trata de dois u máis verbus; sinón, solu de un verbu complementau pur oitras palabras, sustantivus, pripusiciós, etcétera. *agarral u/o pindil* [LM] - sel *agarral u pendil* [V] - sel *dal de alta* - inscribilsí *dalsi u piru* [V] - iscapal *dilsí de fatá* [LV] - dilsí de casha *dubral u labiu* [L] - morrel *fel* [LM] / *ficel* [V] *añicus* - rompel *fel* [LM] / *ficel* [V] *danu* - pirjudical

PIRÍFRASIS DE INFINITIVU

A sigüienti tabla dá exemplus das pirífrasis i us seis significaus. Nun se trata de unha lista completa; sinón, de exemplus isculiús pa isinal a amplia gama de significaus que poyin tel.

pirífrasis	significau	ejemplu
dil a + inf.	posterioridai	<i>i cuando <u>vas a cunsiquil</u> isu u millol ya se pasó de moda</i> (fala_val_006c)
tel que + inf.	ubligación	<i>esi cuadernu <u>teñu que buscalu</u> máis a fondu</i> (fala_val_006b)
querel + inf.	vuluntai	<i>sabis cómu te <u>queru idil</u></i> (fala_man_014a)
acabal de + inf.	perfectividai	<i>a ver si é verdai porque nun <u>acabas de aprender</u></i> (fala_val_003b)
empezal a + inf. impezal a [L] + inf.	principiu de unha acción	<i>i ya <u>empezó a flaqueal</u> un poiquitu o cini</i> (fala_man_009a)
sabel + inf.	habilidai	<i>esta juvintú nun <u>sabi fel</u> ná</i> (fala_lag_018c)
volvel a + inf.	ripitição	<i>porque <u>volveu a fallal</u> u traballu otra ve</i> (fala_val_103)
chegal a + inf.	culminación	<i><u>chegó a contal</u> con udias de frailis i curas</i> (fala_man_303)

Figura 27. Pirífrasis de infinitivu

U verbu auxiliar in a primeira pirífrasis *dil a + inf.*, *vas a falal*, ha pirdíu u sei significau uriginal i u cunjuntu solu ixpresa a posterioridai. In esti campu cumpiti cun u tempu verbal de futuro, *falarás*.

A sigunda pirífrasis *tel que + inf.*, cun u significau de ubligación, tamén istá intre as frequentis, i igual que in u caushu anterior u verbu auxiliar ha pirdíu u sei significau uriginal i solu silvi de auxiliar pa marcal as catigurías verbais.

As demais pirífrasis que se han isculiú de exemplu cumbinan us significaus dus dois verbus, é idel, que u verbu semi-auxiliar tamén aporta un matiz semánticu importantu a u significau da pirífrasis.

PIRÍFRASIS DE GIRUNDIU

A tabla nun arrecolli tós pirífrasis de girundiu, oitra ve se dan solu exemplus das pirífrasis máis frecuentes.

pirífrasis	significau	exemplu
estal + gir. istal [L] + gir.	acción actual	<i>Fulana por qué nun <u>estás picandu</u> o chuirizu (fala_man_005b)</i>
siguil/seguil + gir.	cuntinuación	<i>ten pali vacas i mei pairi <u>sigui dindu</u> (fala_lag_007)</i>
leval + gir.	duración	<i>isu é un tema que <u>levu ei lu-chandu mutu</u> (fala_val_103)</i>
cuntinual [L] + gir. continual [MV] + gir.	cuntinuación	<i><u>continuoó falandu i agarrandu</u> de us mofletis a sei ermanu (fala_val_306m)</i>
dil(si) + gir.	cambiu gradual	<i>istu se chama cinchu i <u>vamus apretándulu</u> (fala_lag_020a)</i>

Figura 28. Pirífrasis de girundiu

A primeira pirífrasis *estal* + girundiu, *istal* [L] + girundiu, ten a función de un tempu verbal que se refieri as accións que istán in cursu in u presenti, u in un momentu ditirminau du pasau. Sin embargo, esta definición teórica nun se corresponde sempris cun u ushu que le dan us falantis. In us exemplus tres i cuatru puemus vel que a pirífrasis poi solapalsi cun u presenti de indicativu, rifirindusi as accións habituais, sin unha vinculación literal a u momentu presenti.

- *nun me gustaba que cuandu istaba falandu ela (fala_lag_201a)*
- *ei creu que u estás ficendu ben (fala_val_101a)*
- *i agó istó traballandu in Purtugal sabis (fala_lag_002)*
- *porque está traballandu en Cáceres en a consejería (fala_val_007a).*

PIRÍFRASIS DE PARTICIPIU

As pirífrasis cun participiu son menos frequentis i pur tantu temus menos exemplos. A de mayol ushu é *estal* + participiu, *istal* [L] + participiu, que describi u istau resultanti de unha acción. Us participius varían in géneru i númiru pa concordal cun u sustantivu a u que se refierin.

pirífrasis	significau	ejemplu
estal + part. istal [L] + part.	istau, resultau	<i>a cooperativa nun <u>istá aberta</u></i> (fala_man_005a)
tel + part.	resultau	<i>alí me queaba a durmil millor que <u>tiña alquilau</u></i> (fala_man_309)
leval + part.	istau	<i>esti <u>leva posta</u> unha gorra vella i <u>un chalecu</u></i> (fala_lag_312)

Figura 29. Pirífrasis de participiu

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

As siguientes tablas ixponin us paradigmas das tres conjugacións regularis, i ademais, as conjugacións de algús verbus irregularis. Nun se incluyin us tempus compostus, porque se trata da conjugación du verbu auxiliar *habel* correspondienti máis u participiu du verbu que aporta u significau léxico.

U imperfectu de subjuntivu solu preshenta as folmas acabás in *-ra* (*falara*), aunque cun algús verbus tamén ixistin as acabás in *-si* (*falasi*). Cumu se ha indicau anteriolmenti, esti ushu é risidual i solu se practica cun mui poicus verbus, pur tantu as tablas solu incluyin as folmas cumús i mayoritarias.

Importanti

As folmas que nun levan marca de variedai intre corchetis se ushan in as tres variedais, salvu que u infinitivu levi esta marca. Si u infinitivu leva unha marca de variedai u variedais intre corchetis, a tabla solu ixpón us paradigmas in a(s) variedai(s) correspondienti(s).

EJEMPLUS

infinitivu: DIL

2.ª sg. i pl. perfectu simpli *fostis* - se usha in as tres variedais

2.ª sg. i pl. perfectu simpli *fotis* [L] - se usha solu in lagarteiru

infinitivu: ESTAL [MV]

1.ª pl. preshenti *estamus* - se usha in mañegu i valverdeiru

2.ª pl. preshenti *esteis* [M] - se usha solu in mañegu

2.ª pl. preshenti *estais* [V] - se usha solu in valverdeiru

LISTA DE VERBUS

Rigularis: falal, bebel, vivil

Irrigularis: agradecel, andal, arrecollet [LM], arrecollet [V], cabel, ceal [MV], cheiral [MV], chiral [L], cial [L], conducil [V], coñocel [LM], cunducil [L], cundudil [M], cuñucel [V], dal, debel, deixal [M], dejal [V], dicel [V], dil, dixal [L], dulmil [L], durmil [MV], entendel [MV], estal [MV], fel [LM], ficel [V], habel, idel/idil [LM], intendel [L], istal [L], ixhugal [L], lel [L], leel [MV], morrel, movel, pidil [LV], pil [M], podel [V], poel [M], poñel [M], preferil [V], prifiril [LM], puel [L], puñel [L], puñel [V], quel, querel [LM], querel [V], ril, sabel, sel, sel, tel, trel, uivil, valel, vel, vil, xhugal [M], xugal [V]

VERBUS RIGULARIS

1.ª conjugación (-al)

FOLMAS NON PERSONAIS					
infinitivu		participiu		girundiu	
FALAL		falau		falandu	
INDICATIVU					
	preshenti	perfectu simpli		imperfectu	
1. ^a sg.	falu	falí		falaba	
2. ^a sg.	falas	falastis falatis [L]		falabas	
3. ^a sg.	fala	faló		falaba	
1. ^a pl.	falamus	falamus [LM] falimus [V]		falábamus	
2. ^a pl.	faleis [LM] falais [V]	falastis falatis [L]		falabis [LM] falábais [MV]	
3. ^a pl.	falan	falorin [LM] falaran [V]		falaban	
	futu <u>ru</u>		cundicional		
1. ^a sg.	falaré		falaría		
2. ^a sg.	falarás		falarías		
3. ^a sg.	falará		falaría		
1. ^a pl.	falaremus		falaríamus		
2. ^a pl.	falareis		falariis [LM], falaríais [MV]		
3. ^a pl.	falarán		falarían		
SUBJUNTIVU					
	preshenti		imperfectu		
1. ^a sg.	fali		falara		
2. ^a sg.	falís		falaras		
3. ^a sg.	fali		falara		
1. ^a pl.	falemus		faláramus		
2. ^a pl.	faleis		falaris [LM] falárais [MV]		
3. ^a pl.	falin		falaran		
IMPERATIVU					
2. ^a sg.	fala		2. ^a pl.	falei	

2.ª conjugación (-el)

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
BEBEL		bibíu [LM] bebíu [V]	bebendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	bebu	bibí [LM] bebí [V]	bibía [LM] bebía [V]
2. ^a sg.	bebis	bebestis bebetis [L]	bibías [LM] bebías [V]
3. ^a sg.	bebi	bebeu [LV] bebei [M]	bibía [LM] bebía [V]
1. ^a pl.	bebemus	bebemus [LM] bebimus [V]	bibíamus [LM] bebíamus [V]
2. ^a pl.	bebeis	bebestis bebetis [L]	bibíis [LM] bibíais [M] bebíais [V]
3. ^a pl.	bebin	beberan	bibían [LM] bebían [V]
	futu <u>ru</u>		cundicional
1. ^a sg.	beberé		bibiría [LM], bebería [V]
2. ^a sg.	beberás		bibirías [LM], beberías [V]
3. ^a sg.	beberá		bibiría [LM], bebería [V]
1. ^a pl.	beberemus		bibiríamus [LM], beberíamus [V]
2. ^a pl.	bebereis		bibiriis [LM], bibiríais [M] beberíais [V]
3. ^a pl.	beberán		bibirían [LM], beberían [V]
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	beba	bebera	
2. ^a sg.	bebas	beberas	
3. ^a sg.	beba	bebera	
1. ^a pl.	bebamus	bebéramus	
2. ^a pl.	bebais	beberis [LM] bebérais [MV]	
3. ^a pl.	beban	beberan	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	bebi		2. ^a pl. bebei

3.ª conjugación (-il)

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
VIVIL		vivíu	vivindu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1.ª sg.	vivu	viví	vivía
2.ª sg.	vivis	vivistis vivitis [L]	vivías
3.ª sg.	vivi	vivíu [LV] viví [M]	vivía
1.ª pl.	vivimus	vivimus	vivíamus
2.ª pl.	vivís	vivistis vivitis [L]	viviis [LM] vivíais [MV]
3.ª pl.	vivin	viviran	vivían
	futuru		cundicional
1.ª sg.	viviré		viviría
2.ª sg.	vivirás		vivirías
3.ª sg.	vivirá		viviría
1.ª pl.	viviremus		viviríamus
2.ª pl.	vivireis		viviriis [LM] viviríais [MV]
3.ª pl.	vivirán		vivirían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1.ª sg.	viva	vivira	
2.ª sg.	vivas	viviras	
3.ª sg.	viva	vivira	
1.ª pl.	vivamus	viviríamus	
2.ª pl.	vivais	viviris [LM] viviríais [MV]	
3.ª pl.	vivan	viviran	
IMPERATIVU			
2.ª sg.	vivi	2.ª pl.	viví

VERBUS IRRIGULARIS

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
AGRADECCEL		agradecíu	agradecendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1.ª sg.	agradezu	agradicí [LM] agradecí [V]	agradicía [LM] agradecía [V]
2.ª sg.	agradecis	agradecestis agradecetis [L]	agradicías [LM] agradecías [V]
3.ª sg.	agradeci	agradeceu [LV] agradecei [M]	agradicía [LM] agradecía [V]
1.ª pl.	agradecemus	agradecemus [LM] agradecimus [V]	agradiciamus [LM] agradeciamus [V]
2.ª pl.	agradeceis	agradecestis agradecetis [L]	agradiciis [LM] agradiciáis [M] agradecíais [V]
3.ª pl.	agradecin	agradeceran	agradicía [LM] agradecían [V]
	futu <u>ru</u>		cundicional
1.ª sg.	agradeceré		agradiciría [LM], agradecería [V]
2.ª sg.	agradecerás		agradicirías [LM], agradecerías [V]
3.ª sg.	agrdecerá		agradiciría [LM], agradecería [V]
1.ª pl.	agradeceremus		agradiciríamos [LM] agradeceríamos [V]
2.ª pl.	agradecereis		agradiciriis [LM], agradiciríais [M] agradeceríais [V]
3.ª pl.	agradecerán		agradicirían [LM], agradecerían [V]
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1.ª sg.	agradeza	agradecera	
2.ª sg.	agradezas	agradeceras	
3.ª sg.	agradeza	agradecera	
1.ª pl.	agradezamus	agradecéramus	
2.ª pl.	agradezais	agradeceris [LM], agradecérais [MV]	
3.ª pl.	agradezan	agradeceran	
IMPERATIVU			
2.ª sg.	agradeci		2.ª pl. agradecei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FOLMAS NON PERSONAIS				
infinitivu		participiu	girundiu	
ANDAL		andau	andandu	
INDICATIVU				
	presenti	perfectu simpli	imperfectu	
1. ^a sg.	andu	andí [LV] anduvi	andaba	
2. ^a sg.	andas	andastis [LV] anduvestis	andabas	
3. ^a sg.	anda	andó [LV] anduvu	andaba	
1. ^a pl.	andamus	andamus [L] anduvenus [LM] andimus [V] anduvinus [V]	andábamus	
2. ^a pl.	andeis [LM] andais [V]	andastis [LV] anduvestis	andabis [LM] andábais [MV]	
3. ^a pl.	andan	andorin [L] anduveran andaran [V]	andaban	
	futu <u>ru</u>		cundicional	
1. ^a sg.	andaré		andaría	
2. ^a sg.	andarás		andarías	
3. ^a sg.	andará		andaría	
1. ^a pl.	andaremus		andaríamos	
2. ^a pl.	andareis		andaríais	
3. ^a pl.	andarán		andarían	
SUBJUNTIVU				
	presenti		imperfectu	
1. ^a sg.	andi		andara [L], anduvera [MV]	
2. ^a sg.	andis		andaras [L], anduveras[MV]	
3. ^a sg.	andi		andara [L], anduvera [MV]	
1. ^a pl.	andemus		andáramus [L] anduvéramus [MV]	
2. ^a pl.	andeis		andaris [L], anduveris [M] anduvérais [MV]	
3. ^a pl.	andin		andaran [L], anduveran [MV]	
IMPERATIVU				
2. ^a sg.	anda		2. ^a pl.	andei

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
ARRECOLLEL [LM] <i>comp. arrecollel</i>		arrecullíu [L] arrecullíu [M]	arrecollendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	arrecollu	arrecullí [L] arrecullí [M]	arrecullía [L] arrecullía [M]
2. ^a sg.	arrecollis	arrecollestis arrecolletis [L]	arrecullías [L] arrecullías [M]
3. ^a sg.	arrecolli	arrecolleu [L] arrecollei [M]	arrecullía [L] arrecullía [M]
1. ^a pl.	arrecollemus	arrecollemus	arrecullíamus [L] arrecullíamus [M]
2. ^a pl.	arrecolleis	arrecollestis arrecolletis [L]	arreculliis [L] arreculliis [M] arrecullíais [M]
3. ^a pl.	arrecollin	arrecolleran	arrecullían [L] arrecullían [M]
	futu <u>ru</u>		cundicional
1. ^a sg.	arrecolleré		arreculliría [L], arreculliría [M]
2. ^a sg.	arrecollerás		arrecullirías [L], arrecullirías [M]
3. ^a sg.	arrecollerá		arreculliría [L], arreculliría [M]
1. ^a pl.	arrecolleremus		arreculliríamus [L] arreculliríamus [M]
2. ^a pl.	arrecollereis		arreculliriis [L] arreculliriis [M], arreculliríais [M]
3. ^a pl.	arrecollerán		arrecullirían [L], arrecullirían [M]
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	arrecolla	arrecollera	
2. ^a sg.	arrecollas	arrecolleras	
3. ^a sg.	arrecolla	arrecollera	
1. ^a pl.	arrecollamus	arrecolléramus	
2. ^a pl.	arrecollais	arrecolleris [LM], arrecollérais [M]	
3. ^a pl.	arrecollan	arrecolleran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	arrecolli		2. ^a pl. arrecollei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
ARRECOLLEL [V] <i>comp. arrecollel</i>		arrecollíu	arrecollendu
INDICATIVU			
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	arrecollu	arrecollí	arrecollía
2. ^a sg.	arrecollis	arrecollestis	arrecollía
3. ^a sg.	arrecolli	arrecolleu	arrecollía
1. ^a pl.	arrecollemus	arrecollimus	arrecollíamus
2. ^a pl.	arrecolleis	arrecollestis	arrecollíais
3. ^a pl.	arrecollin	arrecolleran	arrecollían
	futuru		cundicional
1. ^a sg.	arrecolleré		arrecollería
2. ^a sg.	arrecollerás		arrecollerías
3. ^a sg.	arrecollerá		arrecollería
1. ^a pl.	arrecolleremus		arrecolleríamus
2. ^a pl.	arrecollereis		arrecolleríais
3. ^a pl.	arrecollerán		arrecollerían
SUBJUNTIVU			
	preshenti		imperfectu
1. ^a sg.	arrecolla		arrecollera
2. ^a sg.	arrecollas		arrecolleras
3. ^a sg.	arrecolla		arrecollera
1. ^a pl.	arrecollamus		arrecolléramus
2. ^a pl.	arrecollais		arrecollérais
3. ^a pl.	arrecollan		arrecolleran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	arrecolli		2. ^a pl. arrecollei

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
CABEL		cabíu	cabendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1.ª sg.	quepu	cupi cabí [L]	cabía
2.ª sg.	cabis	cupestis cabestis [L], cabetis [L]	cabías
3.ª sg.	cabi	cupu cabeu [L]	cabía
1.ª pl.	cabemus	cupemus [LM] cabemus [L] cupimus [V]	cabíamus
2.ª pl.	cabeis	cupestis cabestis [L], cabetis [L]	cabiis [LM] cabíais [MV]
3.ª pl.	cabin	cuperan caban [L]	cabían
	futuuru		cundicional
1.ª sg.	cabré, caberé [L]		cabría, cabiría [L]
2.ª sg.	cabrás, caberás [L]		cabrías, cabirías [L]
3.ª sg.	cabrá, caberá [L]		cabría, cabiría [L]
1.ª pl.	cabremus, caberemus [L]		cabríamus, cabiríamus [L]
2.ª pl.	cabreis, cabereis [L]		cabriis [LM], cabríais [MV] cabiriis [L]
3.ª pl.	cabrán, caberán [L]		cabrían, cabirían [L]
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1.ª sg.	quepa	cupera, cabera [LM]	
2.ª sg.	quepas	cuperas, caberas [LM]	
3.ª sg.	quepa	cupera, cabera [LM]	
1.ª pl.	quepamus	cupéramus cabéramus [LM]	
2.ª pl.	quepais	cupérais caberis [LM], cabérais [M]	
3.ª pl.	quepan	cuperan, caberan [LM]	
IMPERATIVU			
2.ª sg.	cabi		2.ª pl. cabei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FOLMAS NON PERSONAIS				
infinitivu		participiu	girundiu	
CEAL [MV] comp. cial		ceau	ceandu	
INDICATIVU				
	presenti	perfectu simpli	imperfectu	
1. ^a sg.	ceu	cîi [M] ceí [V]	ceaba	
2. ^a sg.	ceas	ceastis	ceabas	
3. ^a sg.	cea	ceó	ceaba	
1. ^a pl.	ceamus	ceamus [M] ceimus [V]	ceábamus	
2. ^a pl.	ceeis [M] ceais [V]	ceastis	ceábais ceabis [M]	
3. ^a pl.	cean	ceorin [M] cearan [V]	ceaban	
	futuru		cundicional	
1. ^a sg.	cearé		cearía	
2. ^a sg.	cearás		cearías	
3. ^a sg.	ceará		cearía	
1. ^a pl.	cearemus		cearíamus	
2. ^a pl.	ceareis		cearáis, ceariis [M]	
3. ^a pl.	cearán		cearán	
SUBJUNTIVU				
	presenti		imperfectu	
1. ^a sg.	cee		ceara	
2. ^a sg.	cees		cearas	
3. ^a sg.	cee		ceara	
1. ^a pl.	ceemus		ceáramus	
2. ^a pl.	ceeis		ceárais cearis [M]	
3. ^a pl.	ceen		cearan	
IMPERATIVU				
2. ^a sg.	cea		2. ^a pl.	ceei

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
CHEIRAL [MV] <i>comp. chiral</i>		cheirau	cheirandu
INDICATIVU			
	presidenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	cheiru	cheirí	cheiraba
2. ^a sg.	cheiras	cheirastis	cheirabas
3. ^a sg.	cheira	cheiró	cheiraba
1. ^a pl.	cheiramus	cheiramus [M] cheirimus [V]	cheirábamus
2. ^a pl.	cheireis [M] cheirais [V]	cheirastis	cheirábais cheirabis [M]
3. ^a pl.	cheiran	cheirorin [M] cheiraran [V]	cheiraban
	futuru		cundicional
1. ^a sg.	cheiraré		cheiraría
2. ^a sg.	cheirarás		cheirarías
3. ^a sg.	cheirará		cheiraría
1. ^a pl.	cheireremus		cheiraríamos
2. ^a pl.	cheirereis		cheiraráis, cheirariis [M]
3. ^a pl.	cheirarán		cheirarán
SUBJUNTIVU			
	presidenti	imperfectu	
1. ^a sg.	cheiri	cheirara	
2. ^a sg.	cheiris	cheiraras	
3. ^a sg.	cheiri	cheirara	
1. ^a pl.	cheiremus	cheiráramus	
2. ^a pl.	cheireis	cheirárais, cheiraris [M]	
3. ^a pl.	cheirin	cheiraran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	cheira		2. ^a pl. cheirei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
CHIRAL [L] <i>comp.</i> cheiral		chirau	chirandu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	cheiru	chirí	chiraba
2. ^a sg.	cheiras	chirastis chiratis	chirabas
3. ^a sg.	cheira	chiró	chiraba
1. ^a pl.	chiramus	chiramus	chirábamus
2. ^a pl.	chireis	chirastis chiratis	chirabis
3. ^a pl.	cheiran	chirorin	chiraban
	futuru		cundicional
1. ^a sg.	chiraré		chiraría
2. ^a sg.	chirarás		chirarías
3. ^a sg.	chirará		chiraría
1. ^a pl.	chiraremus		chiraríamos
2. ^a pl.	chirareis		chirariis
3. ^a pl.	chirarán		chirarían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	cheiri	chirara	
2. ^a sg.	cheiris	chiraras	
3. ^a sg.	cheiri	chirara	
1. ^a pl.	cheiremus	chiráramus	
2. ^a pl.	cheireis	chiraris	
3. ^a pl.	cheirin	chiraran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	cheira	2. ^a pl.	chirei

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
CIAL [L] comp. ceal		ciau	ciandu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	ceu	cií	ciaba
2. ^a sg.	ceas	ciastis ciatis	ciabas
3. ^a sg.	cea	ció	ciaba
1. ^a pl.	ciamus	ciamus	ciábamus
2. ^a pl.	cieis	ciastis ciatis	ciabis
3. ^a pl.	cean	ciorin	ciaban
	futuru		cundicional
1. ^a sg.	ciaré		ciaría
2. ^a sg.	ciarás		ciarías
3. ^a sg.	ciará		ciaría
1. ^a pl.	ciaremus		ciaríamus
2. ^a pl.	ciareis		ciariis
3. ^a pl.	ciarán		ciarían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	cee	ciara	
2. ^a sg.	cees	ciaras	
3. ^a sg.	cee	ciara	
1. ^a pl.	ciemus	ciáramus	
2. ^a pl.	cieis	ciaris	
3. ^a pl.	ceen	ciaran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	cea		2. ^a pl. ciei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
CONDUCIL [V] <i>comp. cundudil, cunducil</i>		conducíu	conducindu
INDICATIVU			
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	conduzu	conducí	conducía
2. ^a sg.	conducis	conducistis	conducías
3. ^a sg.	conduci	conducíu	conducía
1. ^a pl.	conducimus	conducimus	conducíamus
2. ^a pl.	conducís	conducistis	conducíais
3. ^a pl.	conducin	conduciran	conducían
	futuru		cundicional
1. ^a sg.	conduciré		conduciría
2. ^a sg.	conducirás		conducirías
3. ^a sg.	conducirá		conduciría
1. ^a pl.	conduciremus		conduciríamos
2. ^a pl.	conducireis		conduciríais
3. ^a pl.	conducirán		conducirían
SUBJUNTIVU			
	preshenti		imperfectu
1. ^a sg.	conduza		conducira
2. ^a sg.	conduzas		conduciras
3. ^a sg.	conduza		conducira
1. ^a pl.	conduzamus		conduciramus
2. ^a pl.	conduzais		conducirais
3. ^a pl.	conduzan		conduciran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	conduci		2. ^a pl. conducí

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
COÑOCEL [LM] <i>comp.</i> cuñucel		cuñucíu	coñocendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	coñozu	cuñucí	cuñucía
2. ^a sg.	coñocis	coñocestis coñocetis [L]	cuñucías
3. ^a sg.	coñoci	coñoceu [L] coñocei [M]	cuñucía
1. ^a pl.	coñocemus	coñocemus	cuñucíamus
2. ^a pl.	coñoceis	coñocestis coñocetis [L]	cuñuciis cuñucíais [M]
3. ^a pl.	coñocin	coñoceran	cuñucían
	futuuru		cundicional
1. ^a sg.	coñoceré		cuñuciría
2. ^a sg.	coñocerás		cuñucirías
3. ^a sg.	coñocerá		cuñuciría
1. ^a pl.	coñoceremus		cuñuciríamus
2. ^a pl.	coñocereis		cuñuciriis cuñuciríais [M]
3. ^a pl.	coñocerán		cuñucirían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	coñoza	coñocera	
2. ^a sg.	coñozas	coñoceras	
3. ^a sg.	coñoza	coñocera	
1. ^a pl.	coñozamus	coñocéramus	
2. ^a pl.	coñozais	coñoceris coñocérais [M]	
3. ^a pl.	coñozan	coñoceran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	coñoci		2. ^a pl. coñocei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
CUNDUCIL [L] <i>comp. conducil, cundudil</i>		cunducíu	cunducindu
INDICATIVU			
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	cunduzu	cunducí	cunducía
2. ^a sg.	cunducis	cunducistis cunducitis	cunducías
3. ^a sg.	cunduci	cunducíu	cunducía
1. ^a pl.	cunducimus	cunducimus	cunducíamus
2. ^a pl.	cunducís	cunducistis cunducitis	cunduciis
3. ^a pl.	cunducin	cunduciran	cunducían
	futu <u>ru</u>		cundic <u>ional</u>
1. ^a sg.	cunduciré		cunduciría
2. ^a sg.	cunducirás		cunducirías
3. ^a sg.	cunducirá		cunduciría
1. ^a pl.	cunduciremus		cunduciríamos
2. ^a pl.	cunducireis		cunduciriis
3. ^a pl.	cunducirán		cunducirían
SUBJUNTIVU			
	preshenti		imperfectu
1. ^a sg.	cunduza		cunducira
2. ^a sg.	cunduzas		cunduciras
3. ^a sg.	cunduza		cunducira
1. ^a pl.	cunduzamus		cunducíramus
2. ^a pl.	cunduzais		cunduciris
3. ^a pl.	cunduzan		cunduciran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	cunduci		2. ^a pl. cunducí

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
CUNDUDIL [M] ²⁸ <i>comp. conducil, cunducil</i>		cundudíu	cundudindu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	cundudu	cundudí	cundudía
2. ^a sg.	cundudis	cundudistis	cundudías
3. ^a sg.	cundudi	cundudí	cundudía
1. ^a pl.	cundudimus	cundudimus	cundudíamus
2. ^a pl.	cundudís	cundudistis	cundudiis cundudíais
3. ^a pl.	cundudin	cundudiran	cundudían
	futu <u>ru</u>		cundicional
1. ^a sg.	cundudiré		cundudiría
2. ^a sg.	cundudirás		cundudirías
3. ^a sg.	cundudirá		cundudiría
1. ^a pl.	cundudiremus		cundudiríamus
2. ^a pl.	cundudireis		cundudiriis cundudiríais
3. ^a pl.	cundudirán		cundudirían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	cunduda	cundudira	
2. ^a sg.	cundudas	coundudiras	
3. ^a sg.	cunduda	cundudira	
1. ^a pl.	cundudamus	cundudíramus	
2. ^a pl.	cundudais	cundudiris cundudiráis	
3. ^a pl.	cundudan	cundudiran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	cundudi		2. ^a pl. cundudí

²⁸ Se ushan tamén as folmas alternativas cun a vocal -o- in tós tempus verbais, pur
ejem plu, *condudu, condudis, condudi*, etcétera.

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
CUÑUCEL ²⁹ [V] <i>comp. coñocel</i>		cuñucíu	cuñucendu
INDICATIVU			
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	cuñozu	cuñucí	cuñucía
2. ^a sg.	cuñocis	cuñucestis	cuñucías
3. ^a sg.	cuñoci	cuñuceu	cuñucía
1. ^a pl.	cuñucemus	cuñucimus	cuñucíamus
2. ^a pl.	cuñuceis	cuñucestis	cuñucíais
3. ^a pl.	cuñocin	cuñuceran	cuñucían
	futuru		cundicional
1. ^a sg.	cuñucere		cuñucería
2. ^a sg.	cuñuceras		cuñucерías
3. ^a sg.	cuñucera		cuñucería
1. ^a pl.	cuñucерemus		cuñucерíamus
2. ^a pl.	cuñucereis		cuñucерíais
3. ^a pl.	cuñucерán		cuñucерían
SUBJUNTIVU			
	preshenti		imperfectu
1. ^a sg.	cuñoza		cuñucera
2. ^a sg.	cuñozas		cuñuceras
3. ^a sg.	cuñoza		cuñucera
1. ^a pl.	cuñuzamus		cuñucéramus
2. ^a pl.	cuñuzais		cuñucérais
3. ^a pl.	cuñozan		cuñuceran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	cuñoci		2. ^a pl. cuñucei

²⁹ In valverdeiru ixisti tamén u infinitivu CUÑOCEL, que folma us paradigmas cun unha -o- átona, pur exemplu, *cuñocía, cuñocías*, etcétera, pero estas folmas son menos frecuentes.

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
DAL		dau	dandu
INDICATIVU			
	presidenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	dó [L] doi [MV]	di	daba
2. ^a sg.	dás	destis detis [L]	dabas
3. ^a sg.	dá	dó	daba
1. ^a pl.	damus	demus [LM] dimus [V]	dábamus
2. ^a pl.	deis [LM] dais [V]	destis detis [L]	dabis [LM] dábais [MV]
3. ^a pl.	dan	deran dorin [L]	daban
	futuru		cundicional
1. ^a sg.	daré		daría
2. ^a sg.	darás		darías
3. ^a sg.	dará		daría
1. ^a pl.	daremus		daríamus
2. ^a pl.	dareis		dariis [LM] daríais [MV]
3. ^a pl.	darán		darían
SUBJUNTIVU			
	presidenti		imperfectu
1. ^a sg.	dé		dera
2. ^a sg.	des		deras
3. ^a sg.	dé		dera
1. ^a pl.	demus		déramus
2. ^a pl.	deis		deris [LM] dérais [MV]
3. ^a pl.	den		deran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	dá		2. ^a pl. dei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
DEBEL		dibíu [LM] debíu [V]	debendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1.ª sg.	debu	dibí [LM] debí [V]	dibía [LM] debía [V]
2.ª sg.	debis	debestis debetis [L]	dibías [LM] debías [V]
3.ª sg.	debi	debeu [LV] debei [M]	dibía [LM] debía [V]
1.ª pl.	debemus	debemus [LM] debimus [V]	dibíamus [LM] debíamus [V]
2.ª pl.	debeis	debestis debetis [L]	dibiis [LM] dibíais [M] debíais [V]
3.ª pl.	debin	deberan	dibían [LM] debían [V]
	futuru		cundicional
1.ª sg.	deberé		dibiría [LM], debería [V]
2.ª sg.	deberás		dibirías [LM], deberías [V]
3.ª sg.	deberá		dibiría [LM], debería [V]
1.ª pl.	deberemus		dibiríamus [LM], deberíamus [V]
2.ª pl.	debereis		dibiriis [LM], dibiríais [M] deberíais [V]
3.ª pl.	deberán		dibirían [LM], deberían [V]
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1.ª sg.	deba		debera
2.ª sg.	debas		deberas
3.ª sg.	deba		debera
1.ª pl.	debamus		debéramus
2.ª pl.	debais		deberis [LM] debérais [MV]
3.ª pl.	deban		deberan
IMPERATIVU			
2.ª sg.	debi		2.ª pl. debei

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
DEIXAL [M] ³⁰ <i>comp. dixel, dejal</i>		deixau	deixandu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	deixu	dixí	deixaba
2. ^a sg.	deixas	deixastis	deixabas
3. ^a sg.	deixa	deixó	deixaba
1. ^a pl.	deixamus	deixamus	deixábamus
2. ^a pl.	deixeis	deixastis	deixabis deixábais
3. ^a pl.	deixan	deixorin	deixaban
	futuru		cundicional
1. ^a sg.	deixaré		deixaría
2. ^a sg.	deixarás		deixarías
3. ^a sg.	deixará		deixaría
1. ^a pl.	deixaremus		deixaríamos
2. ^a pl.	deixareis		deixariis deixaríaís
3. ^a pl.	deixarán		deixarían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	deixi	deixara	
2. ^a sg.	deixis	deixaras	
3. ^a sg.	deixi	deixara	
1. ^a pl.	deixemus	deixáramus	
2. ^a pl.	deixeis	deixaris deixáraís	
3. ^a pl.	deixin	deixaran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	deixa		2. ^a pl. deixei

³⁰ Ixistin tamén as folmas alternativas sin u diptongu in tós tempus verbais, pur exemplu, *dexu, dexas, dexa*, etcétera; sin embargo, se trata de unha realización minuritaria.

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FOLMAS NON PERSONAIS				
infinitivu		participiu	girundiu	
DEJAL [V] <i>comp. dixel, deixel</i>		dejau	dejandu	
INDICATIVU				
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu	
1. ^a sg.	deju	dejí	dejaba	
2. ^a sg.	dejas	dejastis	dejabas	
3. ^a sg.	deja	dejó	dejaba	
1. ^a pl.	dejamus	dejimus	dejábamus	
2. ^a pl.	dejais	dejastis	dejábais	
3. ^a pl.	dejan	dejaran	dejaban	
	futuru		cundicional	
1. ^a sg.	dejaré		dejaría	
2. ^a sg.	dejarás		dejarías	
3. ^a sg.	dejará		dejaría	
1. ^a pl.	dejaremus		dejaríamos	
2. ^a pl.	dejareis		dejaríais	
3. ^a pl.	dejarán		dejarían	
SUBJUNTIVU				
	preshenti		imperfectu	
1. ^a sg.	deji		dejara	
2. ^a sg.	dejis		dejaras	
3. ^a sg.	deji		dejara	
1. ^a pl.	dejemus		dejáramus	
2. ^a pl.	dejeis		dejárais	
3. ^a pl.	dejin		dejaran	
IMPERATIVU				
2. ^a sg.	deja		2. ^a pl.	dejei

FOLMAS NON PERSONAIS				
infinitivu		participiu	girundiu	
DICEL [V] comp. idel / idil		ditu	dicendu	
INDICATIVU				
	presenti	perfectu simpli	imperfectu	
1. ^a sg.	digu	diji	dicía	
2. ^a sg.	dicis	dijestis	dicías	
3. ^a sg.	di dici	diju	dicía	
1. ^a pl.	dicemus	dijimus	dicíamus	
2. ^a pl.	diceis	dijestis	dicíais	
3. ^a pl.	dicin	dijeran	dicían	
	futuru		cundicional	
1. ^a sg.	diré		diría	
2. ^a sg.	dirás		dirías	
3. ^a sg.	dirá		diría	
1. ^a pl.	diremus		diríamus	
2. ^a pl.	direis		diríais	
3. ^a pl.	dirán		dirían	
SUBJUNTIVU				
	presenti		imperfectu	
1. ^a sg.	diga		dijera	
2. ^a sg.	digas		dijeras	
3. ^a sg.	diga		dijera	
1. ^a pl.	digamus		dijéramus	
2. ^a pl.	digais		dijérais	
3. ^a pl.	digan		dijeran	
IMPERATIVU				
2. ^a sg.	di		2. ^a pl.	dicei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
DIL		díu	dindu
INDICATIVU			
	presidenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	vo [L], voi [MV]	foi [LM] fui [V]	diba [LM] iba [V]
2. ^a sg.	vas	fostis fotis [L]	dibas [LM] ibas [V]
3. ^a sg.	vai	foi	diba [LM] iba [V]
1. ^a pl.	vamus	fomus [LM] fuimus [V]	díbamus [LM] íbamus [V]
2. ^a pl.	dis [LM] vais [V]	fostis fotis [L]	dibis [LM], díbais [M] íbais [V]
3. ^a pl.	van	foran	diban [LM] iban [V]
	futuru		cundicional
1. ^a sg.	diré [LM], iré [V]		diría [LM], iría [V]
2. ^a sg.	dirás [LM], irás [V]		dirías [LM], irías [V]
3. ^a sg.	dirá [LM], irá [V]		diría [LM], iría [V]
1. ^a pl.	diremus [LM], iremus [V]		diríamos [LM], iríamos [V]
2. ^a pl.	direis [LM], ireis [V]		diriis [LM], diríais [M] iríais [V]
3. ^a pl.	dirán [LM], irán [V]		dirían [LM], irían [V]
SUBJUNTIVU			
	presidenti	imperfectu	
1. ^a sg.	vaya	fora	
2. ^a sg.	vayas	foras	
3. ^a sg.	vaya	fora	
1. ^a pl.	vayamus	fóramus	
2. ^a pl.	vayais	foris [LM], fórais [MV]	
3. ^a pl.	vayan	foran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	vai	2. ^a pl.	di [LM], idi [V]

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
DIXAL [L] comp. deixal, dejal		dixau	dixandu
INDICATIVU			
	presidenti	perfectu simpli	imperfectu
1.ª sg.	deixu	dixí	dixaba
2.ª sg.	deixas	dixastis dixatis	dixabas
3.ª sg.	deixa	dixó	dixaba
1.ª pl.	dixamus	dixamus	dixábamus
2.ª pl.	dixeis	dixastis dixatis	dixabis
3.ª pl.	deixan	dixorin	dixaban
	futuru		cundicional
1.ª sg.	dixaré		dixaría
2.ª sg.	dixarás		dixarías
3.ª sg.	dixará		dixaría
1.ª pl.	dixaremus		dixaríamos
2.ª pl.	dixareis		dixariis
3.ª pl.	dixarán		dixarían
SUBJUNTIVU			
	presidenti	imperfectu	
1.ª sg.	deixi	dixara	
2.ª sg.	deixis	dixaras	
3.ª sg.	deixi	dixara	
1.ª pl.	dixemus	dixáramus	
2.ª pl.	dixeis	dixaris	
3.ª pl.	deixin	dixaran	
IMPERATIVU			
2.ª sg.	deixa		2.ª pl. dixei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
DULMIL ³¹ [L] <i>comp.</i> durmil		dulmíu	dulmindu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	dulmu	dulmí	dulmía
2. ^a sg.	dulmis	dulmistis dulmitis	dulmías
3. ^a sg.	dulmi	dulmíu	dulmía
1. ^a pl.	dulmimus	dulmimus	dulmíamus
2. ^a pl.	dulmís	dulmistis dulmitis	dulmiis
3. ^a pl.	dulmin	dulmiran	dulmían
	futu <u>ru</u>		cundicional
1. ^a sg.	dulmiré		dulmiría
2. ^a sg.	dulmirás		dulmirías
3. ^a sg.	dulmirá		dulmiría
1. ^a pl.	dulmiremus		dulmiríamus
2. ^a pl.	dulmireis		dulmiriis
3. ^a pl.	dulmirán		dulmirían
SUBJUNTIVU			
	presenti		imperfectu
1. ^a sg.	dulma		dulmira
2. ^a sg.	dulmas		dulmiras
3. ^a sg.	dulma		dulmira
1. ^a pl.	dulmamus		dulmíramus
2. ^a pl.	dulmais		dulmiris
3. ^a pl.	dulman		dulmiran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	dulmi		2. ^a pl. dulmí

³¹ In lagarteiru tamén iexistin as folmas cun -r-, *durmil, durmu, durmis*, etcétera, pero son menos frequentis in comparación cun as ixpostas.

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
DURMIL [MV] <i>comp. dulmil</i>		durmíu	durmindu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	durmu	durmí	durmía
2. ^a sg.	durmís	durmistis	durmías
3. ^a sg.	durmi	durmí [M] durmíu [V]	durmía
1. ^a pl.	durmimus	durmimus	durmíamus
2. ^a pl.	durmís	durmistis	durmíais durmiis [M]
3. ^a pl.	durmin	durmiran	durmían
	futuuru		cundicional
1. ^a sg.	durmiré		durmiría
2. ^a sg.	durmirás		durmirías
3. ^a sg.	durmirá		durmiría
1. ^a pl.	durmiremus		durmíramus
2. ^a pl.	durmireis		durmírais durmiriis [M]
3. ^a pl.	durmirán		durmirían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	durma	durmira	
2. ^a sg.	durmas	durmiras	
3. ^a sg.	durma	durmira	
1. ^a pl.	durmamus	durmíramus	
2. ^a pl.	durmais	durmírais durmiris [M]	
3. ^a pl.	durman	durmiran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	durmi		2. ^a pl. durmí

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
ENTENDEL [MV] <i>comp. intedel</i>		entindíu [M] entendíu [V]	entendendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1.ª sg.	entendu	entindí [M] entendí [V]	entindía [M] entendía [V]
2.ª sg.	entendis	entendestis	entindías [M] entendías [V]
3.ª sg.	entendi	entendei [M] entendeu [V]	entindía [M] entendía [V]
1.ª pl.	entendemus	entendemus [M] entendimus [V]	entindíamus [M] entendíamus [V]
2.ª pl.	entendeis	entendestis	entindiis [M] entindíais [M] entendíais [V]
3.ª pl.	entendin	entenderan	entindían [M] entendían [V]
	futuuru		cundicional
1.ª sg.	entenderé		entindiría [M], entendería [V]
2.ª sg.	entenderás		entindirías [M], entenderías [V]
3.ª sg.	entenderá		entindiría [M], entendería [V]
1.ª pl.	entenderemus		entindiríamus [M] entenderíamus [V]
2.ª pl.	entendereis		entindiriis [M], entindiríais [M] entenderíais [V]
3.ª pl.	entenderán		entindirían [M], entenderían [V]
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1.ª sg.	entenda	entendera	
2.ª sg.	entendas	entenderas	
3.ª sg.	enenda	enendera	
1.ª pl.	entendamus	entendéramus	
2.ª pl.	entendais	entendérais, entenderis [M]	
3.ª pl.	entendan	entenderan	
IMPERATIVU			
2.ª sg.	entendi	2.ª pl.	entendei

FOLMAS NON PERSONAIS				
infinitivu		participiu	girundiu	
ESTAL [MV] comp. istal		estau	estandu	
INDICATIVU				
	presenti	perfectu simpli	imperfectu	
1. ^a sg.	estoi	estuvi	estaba	
2. ^a sg.	estás	estuvestis	estabas	
3. ^a sg.	está	estuvu	estaba	
1. ^a pl.	estamus	estuvemus [M] estuvimus [V]	estábamus	
2. ^a pl.	esteis [M] estais [V]	estuvestis	estábais estabis [M]	
3. ^a pl.	están	estuveran	estaban	
	futuuru		cundicional	
1. ^a sg.	estaré		estaría	
2. ^a sg.	estarás		estarías	
3. ^a sg.	estará		estaría	
1. ^a pl.	estaremus		estaríamos	
2. ^a pl.	estareis		estaríais estariis [M]	
3. ^a pl.	estarán		estarían	
SUBJUNTIVU				
	presenti		imperfectu	
1. ^a sg.	esté		estuvera	
2. ^a sg.	estés		estuveras	
3. ^a sg.	esté		estuvera	
1. ^a pl.	estemus		estuvéramus	
2. ^a pl.	esteis		estuvérais estuveris [M]	
3. ^a pl.	estén		estuveran	
IMPERATIVU				
2. ^a sg.	está		2. ^a pl.	estei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
FEL [LM] comp. ficel		feitu	fendu
INDICATIVU			
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	fagu [L] fayu [M]	fidi	feya
2. ^a sg.	fais	fidestis, fidetis [L]	feyas
3. ^a sg.	fai	fidu	feya
1. ^a pl.	femus feimus [M] ³²	fidemus	féyamus
2. ^a pl.	feis	fidestis, fidetis [L]	feyis, féyais [M]
3. ^a pl.	fadin [L] fain [M]	fideran	feyan
	futuru		cundicional
1. ^a sg.	fairé		fairía
2. ^a sg.	fairás		fairías
3. ^a sg.	fairá		fairía
1. ^a pl.	fairemus		fairíamus
2. ^a pl.	faireis		fairiis, fairíais [M]
3. ^a pl.	fairán		fairían
SUBJUNTIVU			
	preshenti		imperfectu
1. ^a sg.	faga [L] faya [M]		fidera
2. ^a sg.	fagas [L] fayas [M]		fideras
3. ^a sg.	faga [L] faya [M]		fidera
1. ^a pl.	fagamus [L] fayamus [M]		fidéramus
2. ^a pl.	fagais [L] fayais [M]		fideris fidérais [M]
3. ^a pl.	fagan [L] fayan [M]		fideran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	fai		2. ^a pl. fei

³² Folma poicu frequenti.

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
FICEL [V] <i>comp. fel</i>		feito	ficendu
INDICATIVU			
	presidenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	fayu	fici	ficía
2. ^a sg.	fais	ficestis	ficías
3. ^a sg.	fai	fizu	ficía
1. ^a pl.	ficemus	ficimus	ficiámus
2. ^a pl.	ficeis	ficestis	ficiáis
3. ^a pl.	facin	ficeran	ficián
	futuru		cundicional
1. ^a sg.	fairé	fairía	
2. ^a sg.	fairás	fairías	
3. ^a sg.	fairá	fairía	
1. ^a pl.	fairemus	fairíamus	
2. ^a pl.	faireis	fairíais	
3. ^a pl.	fairán	fairían	
SUBJUNTIVU			
	presidenti	imperfectu	
1. ^a sg.	faya	ficera	
2. ^a sg.	fayas	ficeras	
3. ^a sg.	faya	ficera	
1. ^a pl.	fayamus	ficéramus	
2. ^a pl.	fayais	ficérais	
3. ^a pl.	fayan	ficeran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	fai	2. ^a pl.	ficei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
HABEL		habíu	habendu
INDICATIVU			
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	he	hubi	había
2. ^a sg.	has	hubestis hubetis [L]	habías
3. ^a sg.	ha, hai	hubu	había
1. ^a pl.	hemus	hubemus [MV] hubimus [V]	habíamus
2. ^a pl.	habeis, heis	hubestis hubetis [L]	habiis [LM] habíais [MV]
3. ^a pl.	han	huberan	habían
	futuru		cundicional
1. ^a sg.	habré haberé		habría habiría [L], habería [V]
2. ^a sg.	habrás haberás		habrías habirías [L], haberías [V]
3. ^a sg.	habrá haberá		habría habiría [L], habería [V]
1. ^a pl.	habremus haberemus		habríamus habiríamus [L], haberíamus [V]
2. ^a pl.	habreis habereis		habríais habiriis [LM], haberíais [V]
3. ^a pl.	habrán haberán		habrían habirían [L], haberían [V]
SUBJUNTIVU			
	preshenti		imperfectu
1. ^a sg.	haya, haixha [L]		hubera
2. ^a sg.	hayas, haixhas [L]		huberas
3. ^a sg.	haya, haixha [L]		hubera
1. ^a pl.	hayamus, haixhamus [L]		hubéramus
2. ^a pl.	hayais, haixhais [L]		huberis [LM] hubérais [MV]
3. ^a pl.	hayan, haixhan [L]		huberan
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	---		2. ^a pl. ---

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
IDEL / IDIL [LM] comp. dicel		ditu iditu [L]	idendu idindu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	digu	dixi	idía
2. ^a sg.	didis	dixestis dixetis [L]	idías
3. ^a sg.	di [L] didi [M]	dixu	idía
1. ^a pl.	idemus idimus	dixemus	idíamus
2. ^a pl.	idís ideis [L]	dixestis dixetis [L]	idís idíais [M]
3. ^a pl.	didin	dixeran	idían
	futuru		cundicional
1. ^a sg.	diré		diría
2. ^a sg.	dirás		dirías
3. ^a sg.	dirá		diría
1. ^a pl.	diremus		diríamus
2. ^a pl.	direis		diriis diríais [M]
3. ^a pl.	dirán		dirían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	diga	dixera	
2. ^a sg.	digas	dixeras	
3. ^a sg.	diga	dixera	
1. ^a pl.	digamus	dixéramus	
2. ^a pl.	digais	dixeris dixérais [M]	
3. ^a pl.	digan	dixeran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	di	2. ^a pl.	idí

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
INTENDEL [L] <i>comp. entendel</i>		intindíu	intendendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1.ª sg.	intendu	intindí	intindía
2.ª sg.	intendis	intendestis intendetis	intindías
3.ª sg.	intendi	intendeu	intindía
1.ª pl.	intendemus	intendemus	intindíamus
2.ª pl.	intendeis	intendestis intendetis	intindiis
3.ª pl.	intendin	intenderan	intindían
	futu <u>ru</u>		cundicional
1.ª sg.	intenderé		intindiría
2.ª sg.	intenderás		intindirías
3.ª sg.	intenderá		intindiría
1.ª pl.	intenderemus		intindiríamos
2.ª pl.	intendereis		intindiriis
3.ª pl.	intenderán		intindirían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1.ª sg.	intenda	intendera	
2.ª sg.	intendas	intenderas	
3.ª sg.	intenda	inendera	
1.ª pl.	intendamus	intendéramus	
2.ª pl.	intendais	intenderis	
3.ª pl.	intendan	intenderan	
IMPERATIVU			
2.ª sg.	intendi	2.ª pl.	intendei

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
ISTAL [L] <i>comp. estal</i>		istau	istandu
INDICATIVU			
	presidenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	istó	istuvi	istaba
2. ^a sg.	istás	istuvestis istuvetis	istabas
3. ^a sg.	istá	istuvu	istaba
1. ^a pl.	istamus	istuvemus	istábamus
2. ^a pl.	isteis	istuvestis istuvetis	istabis
3. ^a pl.	istán	istuveran	istaban
	futu <u>ru</u>		cundicional
1. ^a sg.	istaré		istaría
2. ^a sg.	istarás		istarías
3. ^a sg.	istará		istaría
1. ^a pl.	istaremus		istaríamos
2. ^a pl.	istareis		istariis
3. ^a pl.	istarán		istarían
SUBJUNTIVU			
	presidenti		imperfectu
1. ^a sg.	isté		istuvera
2. ^a sg.	isté		istuveras
3. ^a sg.	isté		istuvera
1. ^a pl.	istemus		istuvéramus
2. ^a pl.	isteis		istuveris
3. ^a pl.	istén		istuveran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	istá		2. ^a pl. istei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
IXHUGAL [L] <i>comp. xhugal, xugal</i>		ixhugau	ixhugandu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	ixhugu	ixhuguí	ixhugaba
2. ^a sg.	ixhugas	ixhugastis ixhugatis	ixhugabas
3. ^a sg.	ixhuga	ixhugó	ixhugaba
1. ^a pl.	ixhugamus	ixhugamus	ixhugábamus
2. ^a pl.	ixhugueis	ixhugastis ixhugatis	ixhugabis
3. ^a pl.	ixhugan	ixhugorin	ixhugaban
	futuru		cundicional
1. ^a sg.	ixhugaré		ixhugaría
2. ^a sg.	ixhugarás		ixhugarías
3. ^a sg.	ixhugará		ixhugaría
1. ^a pl.	ixhugaremus		ixhugaríamos
2. ^a pl.	ixhugareis		ixhugariis
3. ^a pl.	ixhugarán		ixhugarían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	ixhugui	ixhugara	
2. ^a sg.	ixhuguis	ixhugaras	
3. ^a sg.	ixhugui	ixhugara	
1. ^a pl.	ixhuguemus	ixhugáramus	
2. ^a pl.	ixhugueis	ixhugaris	
3. ^a pl.	ixhuguin	ixhugaran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	ixhuga		2. ^a pl. ixhuguei

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
LEL [L]		líu [LM], líu [M]	lendu
LEEL [MV]		leíu [V]	leendu [MV]
INDICATIVU			
	presidenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	leu	li [LM], líi [M] leí [V]	lía [LM], líia [M] leía [V]
2. ^a sg.	les lees [MV]	lestis, letis [L] leestis [MV]	lías [LM], líias [M] leías [V]
3. ^a sg.	lé lee [MV]	leu [LV], leei [M] leeu [V]	lía [LM], líia [M] leía [V]
1. ^a pl.	lemus leemus [MV]	lemus [LM] leemus [M] leimus [V]	líamus [LM] líiamus [M] leíamus [V]
2. ^a pl.	leis leeis [MV]	lestis, letis [L] leestis [MV]	liis [LM], líais [M] leíais [V]
3. ^a pl.	len leen [MV]	leran leeran [MV]	lían [LM], líian [M] leían [V]
	futuru		cundicional
1. ^a sg.	leeré		liiría [LM], leería [V]
2. ^a sg.	leerás		liirías [LM], leerías [V]
3. ^a sg.	leerá		liiría [LM], leería [V]
1. ^a pl.	leeremus		liiríamus [LM], leeríamus [V]
2. ^a pl.	leereis		liiriis [LM], liiríais [M] leeríais [V]
3. ^a pl.	leerán		liirían [LM], leerían [V]
SUBJUNTIVU			
	presidenti		imperfectu
1. ^a sg.	lea		lera [L], leera [M], leyerá [V]
2. ^a sg.	leas		leras [L], leeras [M], leyerás [V]
3. ^a sg.	lea		lera [L], leera [M], leyerá [V]
1. ^a pl.	leamus		léramus [L], leéramus [M] leyéramus [V]
2. ^a pl.	leais		leris [L], leeris [M], leérais [M] leyérais [V]
3. ^a pl.	lean		leran [L], leeran [M], leyeran [V]
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	lé		2. ^a pl. leei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
MORREL		mortu	morrendu
INDICATIVU			
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	morru	murri [LM] morri [V]	murría [LM] morría [V]
2. ^a sg.	morris	morrestis morretis [L]	murriás [LM] morrías [V]
3. ^a sg.	morri	morreu [LV] morrei [M]	murría [LM] morría [V]
1. ^a pl.	morremus	morremus [LM] morrimus [V]	murriámus [LM] morríámus [V]
2. ^a pl.	morreis	morrestis morretis [L]	murriis [LM] murriáis [M] morríais [V]
3. ^a pl.	morrin	morreran	murrián [LM] morríán [V]
	futuru		cundicional
1. ^a sg.	morreré		murriría [LM], morrería [V]
2. ^a sg.	morrerás		murrirías [LM], morrerías [V]
3. ^a sg.	morrerá		murriría [LM], morrería [V]
1. ^a pl.	morreremus		murriríamus [LM] morreríamus [V]
2. ^a pl.	morrereis		murririis [LM], murriríais [M] morreríais [V]
3. ^a pl.	morrerán		murrirían [LM], morrerían [V]
SUBJUNTIVU			
	preshenti	imperfectu	
1. ^a sg.	morra	morrera	
2. ^a sg.	morras	morreras	
3. ^a sg.	morra	morrera	
1. ^a pl.	morramus	morréramus	
2. ^a pl.	morrais	morreris [LM] morrérais [MV]	
3. ^a pl.	morran	morreran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	morri	2. ^a pl.	morrei

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
MOVEL		movíu [LM] movíu [V]	movendu
INDICATIVU			
	presidenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	movu	moví [LM] moví [V]	movía [LM] movía [V]
2. ^a sg.	movis	movestis movetis [L]	movías [LM] movías [V]
3. ^a sg.	movi	moveu [LV] movei [M]	movía [LM] movía [V]
1. ^a pl.	movemus	movemus [LM] movimus [V]	movíamus [LM] movíamus [V]
2. ^a pl.	moveis	movestis movetis [L]	muviis [LM] muvíais [M] movíais [V]
3. ^a pl.	movin	moveran	movían [LM] movían [V]
	futuru		cundicional
1. ^a sg.	moveré		muviría [LM], movería [V]
2. ^a sg.	moverás		muvirías [LM], moverías [V]
3. ^a sg.	moverá		muviría [LM], movería [V]
1. ^a pl.	moveremus		muviríamus [LM] moveríamus [V]
2. ^a pl.	movereis		muviriis [LM] muviríais [M], moveríais [V]
3. ^a pl.	moverán		muvirían [LM], moverían [V]
SUBJUNTIVU			
	presidenti	imperfectu	
1. ^a sg.	mova	movera	
2. ^a sg.	movas	moveras	
3. ^a sg.	mova	movera	
1. ^a pl.	movamus	movéramus	
2. ^a pl.	movais	moveris [LM], moveráis [MV]	
3. ^a pl.	movan	moveran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	movi	2. ^a pl.	movei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
PIDIL [LV] <i>comp. pil</i>		pidíu	pidindu
INDICATIVU			
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	pidu	pidí	pidía
2. ^a sg.	pidis	pidistis piditis [L]	pidías
3. ^a sg.	pidi	pidíu	pidía
1. ^a pl.	pidimus	pidimus	pidíamus
2. ^a pl.	pidís	pidistis piditis [L]	pidiis [L] pidíais [V]
3. ^a pl.	pidin	pidiran	pidían
	futuru		cundicional
1. ^a sg.	pidiré		pidiría
2. ^a sg.	pidirás		pidirías
3. ^a sg.	pidirá		pidiría
1. ^a pl.	pidiremus		pidiríamus
2. ^a pl.	pidireis		pidiriis [L] pidiríais [V]
3. ^a pl.	pidirán		pidirían
SUBJUNTIVU			
	preshenti		imperfectu
1. ^a sg.	pida		pidira
2. ^a sg.	pidas		pidiras
3. ^a sg.	pida		pidira
1. ^a pl.	pidamus		pidíramus
2. ^a pl.	pidais		pidiris [L] pidírais [V]
3. ^a pl.	pidan		pidiran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	pidi		2. ^a pl. pidí

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
PIL[M] comp. pidil		píu	pindu
INDICATIVU			
	presidenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	píu	pi	pía
2. ^a sg.	pis	pistis	pías
3. ^a sg.	pi	pi	pía
1. ^a pl.	pimus	pimus	píamus
2. ^a pl.	pis	pistis	piis, píais
3. ^a pl.	pin	piran	pían
	futuru		cundicional
1. ^a sg.	piré		piría
2. ^a sg.	pirás		pirías
3. ^a sg.	pirá		piría
1. ^a pl.	piremus		piríamus
2. ^a pl.	pireis		piriis, pírais
3. ^a pl.	pirán		pirían
SUBJUNTIVU			
	presidenti		imperfectu
1. ^a sg.	pía		pira
2. ^a sg.	pías		piras
3. ^a sg.	pía		pira
1. ^a pl.	píamus		píramus
2. ^a pl.	píais		piris, pírais
3. ^a pl.	pían		piran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	pi		2. ^a pl. píí

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
PODEL [V] <i>comp. puel, poel</i>		podíu	podendu
INDICATIVU			
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	podu	pudi	podía
2. ^a sg.	pois	pudestis	podías
3. ^a sg.	poi	pu	podía
1. ^a pl.	podemus	podimus	podíamus
2. ^a pl.	podeis	pudestis	podíais
3. ^a pl.	podin	puderan	podían
	futuru		cundicional
1. ^a sg.	podré		podría
2. ^a sg.	podrás		podrías
3. ^a sg.	podrá		podía
1. ^a pl.	podremus		podríamus
2. ^a pl.	podreis		podríais
3. ^a pl.	podrán		podrían
SUBJUNTIVU			
	preshenti	imperfectu	
1. ^a sg.	poda	pudera	
2. ^a sg.	podas	puderas	
3. ^a sg.	poda	pudera	
1. ^a pl.	podamus	pudéramus	
2. ^a pl.	podais	pudérais	
3. ^a pl.	podan	puderan	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	poi		2. ^a pl. podei

FOLMAS NON PERSONAIS				
infinitivu		participiu	girundiu	
POEL [M] <i>comp. podel, puel</i>		puíu	poendu	
INDICATIVU				
	presidenti	perfectu simpli	imperfectu	
1.ª sg.	poyu	puí	puía	
2.ª sg.	pois	poestis	puías	
3.ª sg.	poi	pu poei	puía	
1.ª pl.	poemus	poemus	puíamus	
2.ª pl.	poeis	poestis	puiis puíais	
3.ª pl.	poin	poeran	puían	
	futuuru		cundicional	
1.ª sg.	poiré, poeré		puiría	
2.ª sg.	poirás, poerás		puirías	
3.ª sg.	poirá, poerá		puiría	
1.ª pl.	poiremus, poeremus		puiríamus	
2.ª pl.	poireis, poereis		puiriis	
3.ª pl.	poirán, poerán		puirían	
SUBJUNTIVU				
	presidenti		imperfectu	
1.ª sg.	poya		poera	
2.ª sg.	poyas		poeras	
3.ª sg.	poya		poera	
1.ª pl.	poyamus		poéramus	
2.ª pl.	poyais		poeris, poérais	
3.ª pl.	poyan		poeran	
IMPERATIVU				
2.ª sg.	poi		2.ª pl.	poei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FOLMAS NON PERSONAIS				
infinitivu		participiu	girundiu	
POÑEL [M] <i>comp. puñel</i>		postu	poñendu	
INDICATIVU				
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu	
1. ^a sg.	poñu	pushi puishi	puñía	
2. ^a sg.	pos	pushestis puishestis	puñías	
3. ^a sg.	pon	pushu puishu	puñía	
1. ^a pl.	poñemus	pushemus puishemus	puñíamus	
2. ^a pl.	poñeis	pushestis puishestis	puñiis puñíais	
3. ^a pl.	ponin	pusheran puisheran	puñían	
	futuru		cundicional	
1. ^a sg.	pondré		pondría, pundría	
2. ^a sg.	pondrás		pondrías, pundrías	
3. ^a sg.	pondrá		pondría, pundría	
1. ^a pl.	pondremus		pondríamus, pundríamus	
2. ^a pl.	pondreis		pondríais, pundriis	
3. ^a pl.	pondrán		pondrían, pundrían	
SUBJUNTIVU				
	preshenti		imperfectu	
1. ^a sg.	poña		pushera	
2. ^a sg.	poñas		pusheras	
3. ^a sg.	poña		pushera	
1. ^a pl.	poñamus		pushéramus	
2. ^a pl.	poñais		pusheriis pushérais	
3. ^a pl.	poñan		pusheran	
IMPERATIVU				
2. ^a sg.	pon		2. ^a pl.	poñei

FOLMAS NON PERSONAIS				
infinitivu		participiu	girundiu	
PREFERIL [V] <i>comp. prifiril</i>		preferíu	preferindu	
INDICATIVU				
	presidenti	perfectu simpli	imperfectu	
1. ^a sg.	prefieru	preferí	prefería	
2. ^a sg.	prefieris	preferistis	preferías	
3. ^a sg.	prefieri	preferíu	prefería	
1. ^a pl.	preferimus	preferimus	preferíamus	
2. ^a pl.	preferís	preferistis	preferíais	
3. ^a pl.	prefierin	preferiran	preferían	
	futuru		cundicional	
1. ^a sg.	preferiré		preferiría	
2. ^a sg.	preferirás		preferirías	
3. ^a sg.	preferirá		preferiría	
1. ^a pl.	preferiremus		preferiríamos	
2. ^a pl.	preferireis		preferiríais	
3. ^a pl.	preferirán		preferirían	
SUBJUNTIVU				
	presidenti		imperfectu	
1. ^a sg.	prefiera		preferira	
2. ^a sg.	prefieras		preferiras	
3. ^a sg.	prefiera		preferira	
1. ^a pl.	prefiramus		preferiríamos	
2. ^a pl.	prefirais		preferiríais	
3. ^a pl.	prefieran		preferiran	
IMPERATIVU				
2. ^a sg.	prefieri		2. ^a pl.	preferí

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
PRIFIRIL ³³ [LM] <i>comp. preferil</i>		prifiríu	prifirindu
INDICATIVU			
	presidenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	prefieru	prifirí	prifiría
2. ^a sg.	prefieris	prifiristis prifiritis [L]	prifirías
3. ^a sg.	prefieri	prifiríu [L] prifirí [M]	prifiría
1. ^a pl.	prifirimus	prifirimus	prifiríamus
2. ^a pl.	prifirís	prifiristis prifiritis [L]	prifiriis prifiríais [M]
3. ^a pl.	prefierin	prifiriran	prifirían
	futuru		cundicional
1. ^a sg.	prifiriré		prifiriría
2. ^a sg.	prifirirás		prifirirías
3. ^a sg.	prifirirá		prifiriría
1. ^a pl.	prifiriremus		prifiriríamus
2. ^a pl.	prifirireis		prifiririis prifiriríais [M]
3. ^a pl.	prifirirán		prifirirían
SUBJUNTIVU			
	presidenti	imperfectu	
1. ^a sg.	prefiera	prifirira	
2. ^a sg.	prefieras	prifiriras	
3. ^a sg.	prefiera	prifirira	
1. ^a pl.	prifiramus	prifiríramus	
2. ^a pl.	prifirais	prifiriris prifirirais [M]	
3. ^a pl.	prefieran	prifiriran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	prefieri		2. ^a pl. prifirí

³³ In mañegu ixisti tamén u infinitivu PREFIRIL, que folma paradigmas cun unha -e- átona, pur exemplu, *prefiriré*, *prefirirás*, etcétera.

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
PUEL [L] <i>comp. podel, poel</i>		puíu	puendu
INDICATIVU			
	presidenti	perfectu simpli	imperfectu
1.ª sg.	poyu po	puí	puía
2.ª sg.	pois	puestis puetis	puías
3.ª sg.	poi	pueu, pu	puía
1.ª pl.	puemus	puemus	puíamus
2.ª pl.	pueis	puestis puetis	puiis
3.ª pl.	poyin	pueran	puían
	futuru		cundicional
1.ª sg.	pueré		puiría
2.ª sg.	puerás		puirías
3.ª sg.	puerá		puiría
1.ª pl.	pueremus		puiríamus
2.ª pl.	puereis		puiriis
3.ª pl.	puerán		puirían
SUBJUNTIVU			
	presidenti	imperfectu	
1.ª sg.	poya	puera	
2.ª sg.	poyas	pueras	
3.ª sg.	poya	puera	
1.ª pl.	puamus	puéramus	
2.ª pl.	puais	pueris	
3.ª pl.	poyan	pueran	
IMPERATIVU			
2.ª sg.	poi		2.ª pl. puei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
PUÑEL [L] <i>comp.</i> poñel, puñel		postu	puñendu
INDICATIVU			
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	poñu	pushi	puñía
2. ^a sg.	pos	pushestis pushetis	puñías
3. ^a sg.	pon	pushu	puñía
1. ^a pl.	puñemus	pushemus	puñíamus
2. ^a pl.	puñeis	pushestis pushetis	puñiis
3. ^a pl.	ponin	pusheran	puñían
	futuru		cundicional
1. ^a sg.	pondré, polné		pundría, pulnía
2. ^a sg.	pondrás, polnás		pundrían, pulnías
3. ^a sg.	pondrá, polná		pundría, pulnía
1. ^a pl.	pondremus, polnemus		pundríamus, pulníamus
2. ^a pl.	pondreis, polneis		pundriis, pulniis
3. ^a pl.	pondrán, polnán		pundrían, pulnían
SUBJUNTIVU			
	preshenti		imperfectu
1. ^a sg.	poña		pushera
2. ^a sg.	poñas		pusheras
3. ^a sg.	poña		pushera
1. ^a pl.	poñamus		pushéramus
2. ^a pl.	poñais		pusheris
3. ^a pl.	poñan		pusheran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	pon		2. ^a pl. puñei

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
PUÑEL [V] <i>comp. poñel, puñel</i>		postu	puñendu
INDICATIVU			
	presidenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	poñu	pusi	puñía
2. ^a sg.	pons	pusestis	puñías
3. ^a sg.	pon	pusu	puñía
1. ^a pl.	puñemus	pusimus	puñíamus
2. ^a pl.	puñeis	pusestis	puñíais
3. ^a pl.	ponin	puseran	puñían
	futuru		cundicional
1. ^a sg.	pondré		pondría
2. ^a sg.	pondrás		pondrías
3. ^a sg.	pondrá		pondría
1. ^a pl.	pondremus		pondríamus
2. ^a pl.	pondreis		pondríais
3. ^a pl.	pondrán		pondrían
SUBJUNTIVU			
	presidenti		imperfectu
1. ^a sg.	poña		pusera
2. ^a sg.	poñas		puseras
3. ^a sg.	poña		pusera
1. ^a pl.	poñamus		puséramus
2. ^a pl.	poñais		pusérais
3. ^a pl.	poñan		puseran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	pon		puñei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
QUEL		queyu [L] queidu [MV]	quendu
INDICATIVU			
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	cayu	queyi [LV] quei [M]	queya
2. ^a sg.	cais	queistis [L] questis [MV]	queyas
3. ^a sg.	cai	queyu [LV] quei [M]	queya
1. ^a pl.	quemus queimus [M]	quemus [LM] queimus [M] quimus [V]	quéyamus
2. ^a pl.	queis	queistis [L] questis [MV]	queyis [LM] quéyais [MV]
3. ^a pl.	cayin [LV] cain [M]	queiran	queyan
	futuru		cundicional
1. ^a sg.	cairé		cairía
2. ^a sg.	cairás		cairías
3. ^a sg.	cairá		cairía
1. ^a pl.	cairemus		cairíamus
2. ^a pl.	caireis		cairiis [LM] cairiais [MV]
3. ^a pl.	cairán		cairían
SUBJUNTIVU			
	preshenti		imperfectu
1. ^a sg.	caya		queira
2. ^a sg.	cayas		queiras
3. ^a sg.	caya		queira
1. ^a pl.	cayamus		quéíramus
2. ^a pl.	cayais		queiris [LM] quéírais [MV]
3. ^a pl.	cayan		queiran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	cai		2. ^a pl. quei

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
QUEREL [LM] <i>comp. querel</i>		quiríu	querendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1.ª sg.	queru	quishi	quiría
2.ª sg.	ques	quishestis quishetis [L]	quirías
3.ª sg.	quel	quishu	quiría
1.ª pl.	queremus	quishemus	quiríamus
2.ª pl.	quereis	quishestis quishetis [L]	quiriis quiríais [M]
3.ª pl.	querin	quisheran	quirían
	futuuru		cundicional
1.ª sg.	quelné [L] quendré [M]		quilnía [L] quindría [M]
2.ª sg.	quelnás [L] quendrás [M]		quilnías [L] quindrias [M]
3.ª sg.	quelná [L] quendrá [M]		quilnía [L] quindría [M]
1.ª pl.	quelnemus [L] quendremus [M]		quilníamus [L] quindríamus [M]
2.ª pl.	quelneis [L] quendreis [M]		quilniis [L] quindriis [M], quindriais [M]
3.ª pl.	quelnán [L] quendrán [M]		quilnían [L] quindrían [M]
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1.ª sg.	queira	quishera	
2.ª sg.	queiras	quisheras	
3.ª sg.	queira, quera ³⁴	quishera	
1.ª pl.	queiramus, quiramus [L]	quishéramus	
2.ª pl.	queirais, quirais [L]	quisheris, quishérais [M]	
3.ª pl.	queiran	quisheran	
IMPERATIVU			
2.ª sg.	quel	2.ª pl.	querei

³⁴ A folma *quera* se usha solu despois du adverbio *dondi*, *ondi*.

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
QUEREL [V] <i>comp. querel</i>		queríu	querendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1.ª sg.	queru	quise quixi	quería
2.ª sg.	ques	quistes quixestes	querías
3.ª sg.	quel	quisu quixu	quería
1.ª pl.	queremus	quistimus quiximus	queríamos
2.ª pl.	quereis	quistes quixestes	queríais
3.ª pl.	querin	quiseran quixeran	querían
	futu		cundicional
1.ª sg.	querré ³⁵		querría
2.ª sg.	querrás		querrías
3.ª sg.	querrá		querría
1.ª pl.	querremus		querríamos
2.ª pl.	querrais		querríais
3.ª pl.	querrán		querrían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1.ª sg.	queira	quisera, quixera	
2.ª sg.	queiras	quiseras, quixeras	
3.ª sg.	queira, quera ³⁶	quisera, quixera	
1.ª pl.	queiramus	quiséramus, quixéramus	
2.ª pl.	queirais	quisérais, quixérais	
3.ª pl.	queiran	quiseran, quixeran	
IMPERATIVU			
2.ª sg.	quel	2.ª pl.	querei

³⁵ Tamén se han registrau as folmas *quendré* i *queldré*.

³⁶ A folma *quera* se usha solu despois du adverbium *dondi*, *ondi*.

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
RIL		ríu [LM] ríu [V]	rindu [LM] riindu [V]
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	ríu	ri [LM] rií [MV]	ría [LM] riía [MV]
2. ^a sg.	ris [LM] riis [MV]	ristis [LM], ritis [L] riístis [MV]	riás [LM] riíás [MV]
3. ^a sg.	ri [LM] rii [MV]	ríu [L], ri [M] rí [M], riú [V]	ría [LM] riía [MV]
1. ^a pl.	rimus [LM] riimus [MV]	rimus [LM] riimus [MV]	riamus [LM] riíamus [MV]
2. ^a pl.	ris [LM] riís [MV]	ristis [LM], ritis [L] riístis [MV]	riis [LM] riíais [MV]
3. ^a pl.	rin [LM] riin [MV]	riran [LM] riiran [M], rieran [V]	rián [LM] riían [MV]
	futuuru		cundicional
1. ^a sg.	riré [LM], reiré [V]		riría [LM], reiría [V]
2. ^a sg.	rirás [LM], reirás [V]		rirías [LM], reirías [V]
3. ^a sg.	rirá [LM], reirá [V]		riría [LM], reiría [V]
1. ^a pl.	riremus [LM], reiremus [V]		riríamus [LM], reiríamus [V]
2. ^a pl.	rireis [LM], reireis [V]		riríis [LM], riríais [M] reiríais [V]
3. ^a pl.	rirán [LM], reirán [V]		rirían [LM], reirían [V]
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	ría	rira [LM], riira [V]	
2. ^a sg.	riás	riras [LM], riiras [V]	
3. ^a sg.	ría	rira [LM], riira [V]	
1. ^a pl.	riamus	riramus [LM], riíramus [V]	
2. ^a pl.	riais	riris [LM], rírais [M] riírais [V]	
3. ^a pl.	rián	riran [LM], riiran [V]	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	ri [LM], ri [V]		2. ^a pl. ri [LM], rie [V]

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
SABEL		sabíu	sabendu
INDICATIVU			
	presidenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	sé ³⁷	supi	sabía
2. ^a sg.	sabis	supestis supetis [L]	sabías
3. ^a sg.	sabi	supu	sabía
1. ^a pl.	sabemus	supemus [LM] supimus [V]	sabíamus
2. ^a pl.	sabeis	supestis supetis [L]	sabiis [LM] sabíais [MV]
3. ^a pl.	sabin	superan	sabían
	futuuru		cundicional
1. ^a sg.	sabré, saberé [L]		sabría, sabiría [L]
2. ^a sg.	sabrás, saberás [L]		sabrías, sabirías [L]
3. ^a sg.	sabrá, saberá [L]		sabría, sabiría [L]
1. ^a pl.	sabremus, saberemus [L]		sabríamus, sabiríamus [L]
2. ^a pl.	sabreis, sabereis [L]		sabriis [LM], sabiriis [L] sabríais [MV]
3. ^a pl.	sabrán, saberán [L]		sabrían, sabirían [L]
SUBJUNTIVU			
	presidenti		imperfectu
1. ^a sg.	sepa		supera
2. ^a sg.	sepas		superas
3. ^a sg.	sepa		supera
1. ^a pl.	sepamus		supéramus
2. ^a pl.	sepais		superis [LM] supérais [MV]
3. ^a pl.	sepan		superan
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	sabi		2. ^a pl. sabei

³⁷ Ixisti tamén a folma *sei* que se usha solu in a ixpresión: ¡*Qué sei!* u ¡*Ei qué sei!* in la-garteiru i mañegu.

FOLMAS NON PERSONAIS				
infinitivu		participiu	girundiu	
SEL (cast. ser)		sú	sendu	
INDICATIVU				
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu	
1. ^a sg.	so [L] soi [MV]	foi [LM] fui [V]	era	
2. ^a sg.	eris	fostis fotis [L]	eras	
3. ^a sg.	é	foi	era	
1. ^a pl.	somus	fomus [LM] fuimus [V]	éramus	
2. ^a pl.	seis [L] sois [MV]	fostis fotis [L]	eris [LM] érais [V]	
3. ^a pl.	son	foran	eran	
	futuru		cundicional	
1. ^a sg.	seré		siría [LM] sería [V]	
2. ^a sg.	serás		sirías [LM] serías [V]	
3. ^a sg.	será		siría [LM] sería [V]	
1. ^a pl.	seremus		siríamus [LM] seríamus [V]	
2. ^a pl.	sereis		siriis [LM], siríais M] seríais [V]	
3. ^a pl.	serán		sirían [LM] serían [V]	
SUBJUNTIVU				
	preshenti		imperfectu	
1. ^a sg.	sea		fora	
2. ^a sg.	seas		foras	
3. ^a sg.	sea		fora	
1. ^a pl.	seamus		fóramus	
2. ^a pl.	seais		foris [LM], fórais [V]	
3. ^a pl.	sean		foran	
IMPERATIVU				
2. ^a sg.	sé		2. ^a pl.	sei [LM], seais [V]

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
SEL (cast. salir)		seyu [L] seidu [MV]	sendu
INDICATIVU			
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	sayu	seyi [LV] sei [M]	seya
2. ^a sg.	sais	seistis [LM], setis [L] sestis [MV]	seyas
3. ^a sg.	sai	seyu [LV] sei [M]	seya
1. ^a pl.	semus seimus [M]	semus [LM] seimus [M] simus [V]	séyamus
2. ^a pl.	seis [LM] seidis [V]	seistis [LM], setis [L] sestis [MV]	seyis [LM] séyais [MV]
3. ^a pl.	sayin [LV] sain [M]	seiran	seyan
	futuru		cundicional
1. ^a sg.	sairé		sairía
2. ^a sg.	sairás		sairías
3. ^a sg.	sairá		sairía
1. ^a pl.	sairemus		sairíamus
2. ^a pl.	saireis		sairiis [LM] sairíais [MV]
3. ^a pl.	sairán		sairían
SUBJUNTIVU			
	preshenti		imperfectu
1. ^a sg.	saya		seira
2. ^a sg.	sayas		seiras
3. ^a sg.	saya		seira
1. ^a pl.	sayamus		séiramus
2. ^a pl.	sayais		seiris [LM] séirais [MV]
3. ^a pl.	sayan		seiran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	sai		2. ^a pl. sei [LM] seidi [V]

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
TEL		tíu	tendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1.ª sg.	teñu	tuvi	tiña
2.ª sg.	tes	tuvestis tuvetis [L]	tiñas
3.ª sg.	ten	tuvu	tiña
1.ª pl.	temus	tuvemus [LM] tuvimus [V]	tíñamus
2.ª pl.	tendis tindis [LV]	tuvestis tuvetis [L]	tiñis [LM] tíñais [MV]
3.ª pl.	tenin	tuveran	tiñan
	futuru		cundicional
1.ª sg.	tendré telné [L]		tindría [LM], tilnía [L] tendría [V]
2.ª sg.	tendrás telnás [L]		tindrías [LM], tilnías [L] tendrían [V]
3.ª sg.	tendrá telná [L]		tindría [LM], tilnía [L] tendría [V]
1.ª pl.	tendremus telnemus [L]		tindríamos [LM], tilníamus [L] tendríamus [V]
2.ª pl.	tendreis telneis [L]		tindriis [LM], tilniis [L] tindríais [M], tendríais [V]
3.ª pl.	tendrán telnán [L]		tindrían [LM], tilnían [L] tendrían [V]
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1.ª sg.	teña	tuvera	
2.ª sg.	teñas	tuveras	
3.ª sg.	teña	tuveras	
1.ª pl.	teñamus	tuvéramus	
2.ª pl.	teñais	tuveris [LM] tuvérais [MV]	
3.ª pl.	teñan	tuveran	
IMPERATIVU			
2.ª sg.	ten	2.ª pl.	tendi tindi [V]

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
TREL		treyu [L], treidu [MV]	trendu
INDICATIVU			
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	trayu	truixi [L], truixhi [M] truji [V]	treya
2. ^a sg.	trais	truixestis [L], truixetis [L] truixhestis [M], trujestis [V]	treyas
3. ^a sg.	trai	truixu [L] truixhu [M], traju [V]	treya
1. ^a pl.	tremus treimus [M]	truixemus [L] truixhemus [M], trujimus [V]	tréyamus
2. ^a pl.	treis	truixestis [L], truixetis [L] truixhestis [M], trujestis [V]	treyis [LM] tréyais [MV]
3. ^a pl.	trayin [LV] train [M]	truixeran [L] truixheran [M] trujeran [V]	treyan
	futuru		cundicional
1. ^a sg.	trairé		trairía
2. ^a sg.	trairás		trairías
3. ^a sg.	trairá		trairía
1. ^a pl.	trairemus		trairíamos
2. ^a pl.	traireis		trairiis [LM], trairiais [MV]
3. ^a pl.	trairán		trairían
SUBJUNTIVU			
	preshenti		imperfectu
1. ^a sg.	traya		truixera [LM], truixhera [M] trujera [V]
2. ^a sg.	trayas		truixeras [L], truixheras [M] trujeras [V]
3. ^a sg.	traya		truixera [L], truixhera [M] trujera [V]
1. ^a pl.	trayamus		truixéramus [L], truixhéramus [M] trujéramus [V]
2. ^a pl.	trayais		truixeris [L], truixheris [M] truixhárais [M], trujérais [V]
3. ^a pl.	trayan		truixeran [L], truixheran [M] trujeran [V]
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	trai		2. ^a pl. trei

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
UIVIL OIVIL [V]		uivíu oivíu [MV]	uivindu
INDICATIVU			
	presidenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	oivu	uiví	uivía, oivía [V]
2. ^a sg.	oivís	uivistis uivitis [L]	uivías oivías [V]
3. ^a sg.	oivi	uivíu [LV] uiví [M]	uivía oivía [V]
1. ^a pl.	uivimus	uivimus	uivíamus oivíamus [V]
2. ^a pl.	uivís	uivistis uivitis [L]	uiviis [LM] uivíais [MV] oivíais [V]
3. ^a pl.	oivin	uiviran	uivían, oivían [V]
	futuru		cundicional
1. ^a sg.	uiviré		uiviría
2. ^a sg.	uivirás		uivirías
3. ^a sg.	uivirá		uiviría
1. ^a pl.	uiviremus		uiviríamus
2. ^a pl.	uivireis		uiviriis [LM] uiviríais [MV]
3. ^a pl.	uivirán		uivirían
SUBJUNTIVU			
	presidenti	imperfectu	
1. ^a sg.	oiva		uivira
2. ^a sg.	oivas		uiviras
3. ^a sg.	oiva		uivira
1. ^a pl.	uivamus		uivíramus
2. ^a pl.	uivais		uiviris [LM] uivírais [MV]
3. ^a pl.	oivan		uiviran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	oivi		2. ^a pl. uiví

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
VALEL		valíu	valendu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	valgu	valí	valía
2. ^a sg.	valis	valestis valetis [L]	valías
3. ^a sg.	vali	valeu [LV] valei [M]	valía
1. ^a pl.	valemus	valemus [LM] valimus [V]	valíamus
2. ^a pl.	valeis	valestis valetis [L]	valiis [LM] valíais [MV]
3. ^a pl.	valin	valeran	valían
	futuru		cundicional
1. ^a sg.	valdré, valeré [L]		valdría, valiría [L]
2. ^a sg.	valdrás, valerás [L]		valdrías, valirías [L]
3. ^a sg.	valdrá, valerá [L]		valdría, valiría [L]
1. ^a pl.	valdremus, valeremus [L]		valdríamus, valiríamus [L]
2. ^a pl.	valdreis, valereis [L]		valdriis [LM], valdríais [MV] valiriis [L]
3. ^a pl.	valdrán, valerán [L]		valdrían, valirían [L]
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	valga	valera	
2. ^a sg.	valgas	valeras	
3. ^a sg.	valga	valera	
1. ^a pl.	valgamus	valéramus	
2. ^a pl.	valgais	valeris [LM] valérais [MV]	
3. ^a pl.	valgan	valeran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	vali		2. ^a pl. valei

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
VEL		vistu	vendu
INDICATIVU			
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	veu	vi	vía
2. ^a sg.	ves	viestis [L], vietis [L] vistis [MV]	vías
3. ^a sg.	ve	víu [LV] vi [M]	vía
1. ^a pl.	vemus	viemus [L] vimus [MV]	víamus
2. ^a pl.	veis	viestis [L], vietis [L] vistis [MV]	viis [LM] víaís [MV]
3. ^a pl.	ven	vieran [L] viran [MV]	vían
	futuru		cundicional
1. ^a sg.	veré		viría [LM] vería [V]
2. ^a sg.	verás		virías [LM] verías [V]
3. ^a sg.	verá		viría [LM] vería [V]
1. ^a pl.	veremus		viríamus [LM] veríamus [V]
2. ^a pl.	vereis		viríis [LM], viríais [M] veríais [V]
3. ^a pl.	verán		virían [LM] verían [V]
SUBJUNTIVU			
	preshenti	imperfectu	
1. ^a sg.	vea	viera [L], vira [MV]	
2. ^a sg.	veas	vieras [L], viras [M]	
3. ^a sg.	vea	viera [L], vira [MV]	
1. ^a pl.	viamus [L], veamus [MV]	viéramus [L], víramus [MV]	
2. ^a pl.	viaís [L], veaís [MV]	vieris [L], viris [M], víraís [MV]	
3. ^a pl.	vean	vieran [L], viran [MV]	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	ve	2. ^a pl.	vei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
VIL		vindu	vindu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	veñu	viñi	viña
2. ^a sg.	ves	viñestis viñetis [L]	viñas
3. ^a sg.	ven	viñu	viña
1. ^a pl.	vimus	viñemus [LM] viñimus [V]	víñamus
2. ^a pl.	vindis	viñestis viñetis [L]	viñis [LM] víñais [MV]
3. ^a pl.	venin	viñeran	viñan
	futu <u>ru</u>		cundicional
1. ^a sg.	velné [L] vendré [MV]		vilnía [L], vindría [M] vendría [V]
2. ^a sg.	velnás [L] vendrás [MV]		vilnías [L], vindrías [M] vendrías [V]
3. ^a sg.	velná [L] vendrá [MV]		vilnía [L], vindría [M] vendría [V]
1. ^a pl.	velnemus [L] vendremus [MV]		vilníamus [L], vindríamus [M] vendríamus [V]
2. ^a pl.	velneis [L] vendreis [MV]		vilniis [L], vindriis [M] vindriáis [M], vendriáis [V]
3. ^a pl.	velnán [L] vendrán [MV]		vilnían [L], vindrían [M] vendrían [V]
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	veña	viñera	
2. ^a sg.	veñas	viñeras	
3. ^a sg.	veña	viñera	
1. ^a pl.	veñamus	viñéramus	
2. ^a pl.	veñais	viñeris [LM] viñérais [MV]	
3. ^a pl.	veñan	viñeran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	ven		2. ^a pl. vindi

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
XHUGAL [M] <i>comp. ixhugal, xugal</i>		xhugau	xhugandu
INDICATIVU			
	presenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	xhugu	xhuguí	xhugaba
2. ^a sg.	xhugas	xhugastis	xhugabas
3. ^a sg.	xhuga	xhugó	xhugaba
1. ^a pl.	xhugamus	xhugamus	xhugábamus
2. ^a pl.	xhugueis	xhugastis	xhugabis xhugábais
3. ^a pl.	xhugan	xhugorin	xhugaban
	futuru		cundicional
1. ^a sg.	xhugaré		xhugaría
2. ^a sg.	xhugarás		xhugarías
3. ^a sg.	xhugará		xhugaría
1. ^a pl.	xhugaremus		xhugaríamus
2. ^a pl.	xhugareis		xhugariis xhugaríais
3. ^a pl.	xhugarán		xhugarían
SUBJUNTIVU			
	presenti	imperfectu	
1. ^a sg.	xhugui	xhugara	
2. ^a sg.	xhuguis	xhugaras	
3. ^a sg.	xhugui	xhugara	
1. ^a pl.	xhuguemus	xhugáramus	
2. ^a pl.	xhugueis	xhugaris xhugárais	
3. ^a pl.	xhuguin	xhugaran	
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	xhuga		2. ^a pl. xhuguei

4.11.7 Modelus de conjugación verbal

FOLMAS NON PERSONAIS			
infinitivu		participiu	girundiu
XUGAL [V] <i>comp. ixhugal, xhugal</i>		xugau	xugandu
INDICATIVU			
	preshenti	perfectu simpli	imperfectu
1. ^a sg.	xugu	xuguí	xugaba
2. ^a sg.	xugas	xugastis	xugabas
3. ^a sg.	xuga	xugó	xugaba
1. ^a pl.	xugamus	xuguimus	xugábamus
2. ^a pl.	xugais	xugastis	xugábais
3. ^a pl.	xugan	xugaran	xugaban
	futuru		cundicional
1. ^a sg.	xugaré		xugaría
2. ^a sg.	xugarás		xugarías
3. ^a sg.	xugará		xugaría
1. ^a pl.	xugaremus		xugaríamos
2. ^a pl.	xugareis		xugaríais
3. ^a pl.	xugarán		xugarían
SUBJUNTIVU			
	preshenti		imperfectu
1. ^a sg.	xugui		xugara
2. ^a sg.	xuguis		xugaras
3. ^a sg.	xugui		xugara
1. ^a pl.	xuguemus		xugáramus
2. ^a pl.	xugueis		xugárais
3. ^a pl.	xuguin		xugaran
IMPERATIVU			
2. ^a sg.	xuga		2. ^a pl. xuguei

4.12 ADVERBIU

A función principal dos adverbios é complemental a u verbo pur añadili algún rasgu circunstancial.

- *tampocu se apindía mutu* (fala_man_005a).

U adverbio tamén poida sel u núcleo de un sintagma adverbial folmau pur varias palabras, adjetivos, outros adverbios, preposicións u sustantivos, que funcionan cumo complemento circunstancial de un verbo.

- *se retomó despois de dé anos* (fala_val_004).

Algús adverbios poiden sel polisémicos, é idel, as mesmas palabras poiden designar varias funcións, i pur tanto tel diferentes significados. Por exemplo, a palabra *tardi* poida sel sustantivo feminino u adverbio, dependendo do seu uso na oración. U mesmo sucede con algunhas outras palabras, por exemplo, *máis* poida sel sustantivo masculino, adjetivo u adverbio.

- *ei viña pa casha as tres o as catro da tardi* (fala_man_018b)
- *i subías correndo descarza pa nun chegar tardi* (fala_val_002).

Os adverbios se dividen pur a súa forma morfolóxica en dous grupos, os que están folmaus pur unha sola palabra sin sufixos, por exemplo, *antis*, *cerca*, *mutu*, i os que se derivan de adxetivos femininos con u sufixo *-menti*, *locamenti*, *finalmenti*, etcétera. Tamén podemos clasificar os adverbios según o seu significado, os que fan referencia a u tempo, os locativos, os modais, os de cantidade, os negativos i os afirmativos.

4.12.1 Adverbios de tempo

Esta clase de adverbios complementa os verbos con a circunstancia temporal, se trata de adverbios cumo, *inda*, *tardi*, *tempranu*, *hoixhi* [LM], *hoixi* [V], *agora*, *agó* [LM], *amanán* [LM], *amiñán* [V], *sempris*, *despois*, *dispois*, *redén* [LM], *recén* [V], *redementi* [LM], *recentementi* [V], etcétera.

- *Manuela a que nun sabis u que me ha pasau hoixhi* (fala_lag_013b).

4.12.2 Adverbius locativus

Us adverbius locativus ubican a acción du verbu in u ispaci u físicu. A esti grupu pertenecin pur exemplu, *cerca*, *celca* [L], *abaixu* [LM], *abaju* [V], *londxi* [LM], *longi* [V], *arriba*, *encima*, *incima* [L], etcétera.

Un grupu ispecial u folman us adverbius demostrativus que se refierin a ispacius máis u menus distantis, sin discribilus de maneira máis concreta. De maneira paralela a us adjitivus u pronomis demostrativus, ushan tres graus de pruximidai; sin embargo, us límítis intre u sigundu i u tercel grau son impricishus. De tós maneiras, a sigüenti tabla agrupa us adverbius según a pruximidai du referenti. A terceira culumna ixpón as palabras que venin da lexicalización das pripusiciós *pur/por* i *pa* cun us adverbius, isu significa que, pur exemplu, a palabra *paqui* [L], *paquí* [MV] ten u significau de ubicación *istá paqui* [L] (pur aquí), pero tamén se poi rifiril a direcció *venin paqui* [L] (pa aquí). As palabras risultantis (*paqui/paquí*, *pahi/pahí*, *pali/palí* i *pala/palá*) poyin tel a acintuación llana u aguda. Pareci que u lagarteiru opta cun máis frecuencia pur a llana mentras que u mañegu i u valverdeiru pur a aguda; sin embargo, as itiquetas de variedai in as tablas nun son absolutas; sinón, que solu marcan u ushu máis frecuenti. In cambiu, *parehi* [M], *porehi* [M] i *purehi* [LM] tenin sempris a acintuación aguda.

pruximidai	adverbiu	dirección (pa) + ubicación (pur/por)	dirección u ubicación
esti lugal	aquí	paqui [L] / paquí [MV]	
	acá, ca [V]		pacá (dirección)
esi lugal	ahí / ahi	pahi / pahí [MV]	
	ehi [M] aehi [M]	parehi [M]	porehi [M] purehi [LM] (ubicación)
	alí	pali / palí [M]	
aquel lugal	alá, lá [V]	pala [L] / palá	

Figura 30. Us adverbius locativus

locativu	significau	exemplu
paqui [L] paquí [MV]	pur aquí	<i>paquí hemus feito a vida (fala_lag_004c)</i>
	pa aquí	<i>mutísima ixhenti que venin paquí in u verán (fala_lag_018a)</i>
pahi pahí [MV]	pur ahí	<i>estuvi pahi de vacacións (fala_val_015)</i>
	pa ahí	<i>a leval pahi u pan a u campu (fala_val_018)</i>
parehi [M]	pur ehi	<i>teñu tó isu parehi guardau (fala_man_009d)</i>
	pa ehi	<i>unha ve foi parehi a unha en Valverdi (fala_man_008b)</i>
pali palí [M]	pur alí	<i>estuvi palí labrandu unha temporá (fala_man_008l)</i>
	pa alí	<i>dixeramus vamus pali pa as piscinas naturais (fala_lag_003a)</i>
palá pala [L]	pur alá	<i>había palá coixhas que coincidían outras que non (fala_man_017)</i>
	pa alá	<i>nus volvimus a dil palá otra ve (fala_val_103)</i>

Figura 31. Exemplus de ushu dus adverbios locativus lexicalizaus cun as pripusicións *pur* i *pa*

A u lau das folmas lexicalizás iexistin tamén cumbinacións separás de un locativu cun unha pripusición, pur exemplu, *pur aquí*, *por alí*, que poyin tel u mismu significau que a folma lexicalizá, *pur aquí* = *paquí*, pero tamén poyin abordal maticis diferentes. Us locativus que nun incluyin a pusibilidai de ixpresal dirección i ubicación, *pacá* (solu dirección), *porehi* [M] (solu ubicación), *purehi* [LM] (solu ubicación), tenin a opción de ortografía separá, *pa acá*, *por ehi*, *pur ehi*. In esti textu se iscribin cumu unha palabra pa que cuincidan cun us demais locativus.

Cabi destacal que *ca* [V] (aquí) i *lá* [V] (alí) solu se ushan in valverdeiru, mentras que *ehi* [M], *aehi* [M], *parehi* [M] i *porehi* [M], solu incontramus in mañegu.

- *sempris ha vivíu ca* (fala_val_305)
- *foi a Cáceris i estuvu lá oitu días* (fala_val_001a)
- *por esis buraquitus que están aehi diba quendu agua quenti* (fala_man_015b).

In general, u tema dus locativus i as sus folmas lexicalizás é bastanti compleju, así que u que se ixpón arriba reflega u istau actual de cuñucimentu, que ven dus datus dispoñiblis in a *Basi de datus* (Valeš 2024), i toma in cunsideración as upiniós dus falantis.

4.12.3 Adverbios de modu

Esti grupu é bastanti numeroshu porque conten us adverbios cumu *ben*, *millol*, *igual*, *mal*, *piol*, pero tamén mutus dus que se dirivan de adjitivus cun u sufixu *-menti*, *raramenti*, *simplimenti*, *formamenti*. A derivación parti du adjitivu fimininu, i pur tantu algunhas folmas tenin unha sílaba menus in comparancia cun u castellanu, *adecuámenti* (cast. adecuadamente), *aproximámenti* [LM], *aproximámenti* [V] (cast. aproximadamente), *afurtunámenti* [L], *afortunámenti* [MV] (cast. afortunadamente).

- *solu temus barrocos desgraciámenti u afurtunámenti u millol* (fala_lag_019a).

4.12.4 Adverbios de cantiai

A u grupu de adverbios que manifestan cantiai pertenecin, pur exemplu, *mutu*, *mui*, *poicu*, *bastanti*, *máis*, *menus*, *demaishau* [LM], etcétera. In esti grupu incontramus poica variación intre as tres variedais.

- *o mei traballu é administrativu pos a vedis é demaishau aburriu* (fala_man_010).

- U final nun é mui difícil silvil de aixhuanti. Solu me priguntas coixhas que me parecin mui fáciles i naturais, cun ixcepcíós.

- Bueno, nun é difícil, pero dati conta que é unha responsabilidai. Si ei iscribu algu que nun é verdais tú tamén telnás a culpa.

- Nun me asustis, ei nun queru tel a culpa.

- Sin responsabilidai nun poi sel, pero nun te priucupis, tós cometin erroris i hai algún pequenu fallu, us falantis mus perdonarán.

- Claro que sí. Son us nosus vi-diñus, us coñozu de tó vida i son bo ixhenti.

- Ei us coñozu tamén desde fai mutu, aunque nun poyu idel de tó vida, i cunfirmu que son fantásticus i mui agradicíus cuandu alguin fai algu pa su lengua materna. In cambi, tamén son bastanti sinsiblis si alguin quel al-teral a su lengua i puñeli itiquetas que nun se correspondin cun a realidai.

- Tes radón, a nosa lengua é a que falamus i nun queremos que alguin de nun sé dondi mus diga quí é u correctu i qué non. Me alegru de que tú nun u fagas; sinón, nun puiría aixhuanti. Nun me gustaría tel u mei nomi baixu algún inventu insensatu.

- Ya verás que a nosa gramática nun será u caushu.

- Qué lindu que didis "a nosa".

4.12.5 Adverbium affirmativum i negativum

Esti grupu de adverbium nun é mui numerosu; sin embargo, se trata de palabras frequentis, pur exemplu, *sí, non, nun, no, tamén, tampocu, naturalmenti, efectivamente, seguramenti, siguramenti* [L], etcétera. Us adverbium affirmativum i negativum manifestan poica variación intre as tres variedais.

ADVERBIUM NEGATIVUM

Pa negación utilizamus in A Fala tres adverbium que se implean según u contextu, *no, non i nun*.

U máis frequenti é u adverbium *nun*, porque silvi pa negal us verbus a us que antecedi, incluso si hai un pronomi intre a negación i u verbu, *nun falas, nun ha comprau, nun te queru*.

- *ei cumu nun sabía anal pus nun me mitía* (fala_lag_017b)
- *isu ya nun te dá pa pa ficel unha coixa grandi* (fala_val_006a)
- *isu nun u ha inventau Bimbo* (fala_val_018).

U adverbium *nun* silvi tamén pa negación das folmas non personais du verbu, aunque nun se han encontrau exemplus pa u participiu i u gerundiu.

- *de nun habel un tipu de asociación así* (fala_lag_001)
- *por nun falal castellanu* (fala_man_005a)
- *indecisión i nun podel ficel coixas que nus gustaría ficel* (fala_val_306h).

In lagarteiru se ha identificau variación dus adverbium *nun* i *non* cuando u adverbium istá separau du verbu pur máis palabras, *non/nun tós dagais du lugar son así* [L].

U adverbium negativu *non* se usha pa unha negación independienti, frequentementi u final de un inunciau, *¿ques u non?* [L]. Tamén silvi pa negal oitras clasis de palabras, *non mutu, non cuarenta*, menus us verbus.

- *i poi pasal cualquel coixa non* (fala_lag_004c)
- *Non, filla, nun sé lel* (fala_lag_312)
- *porque me he dau conta de que non pero bueno* (fala_man_014a)
- *non mutu eh non mutu tú tes a cabeza máis dura* (fala_val_003a)
- *quando han vistu isu tamén han ditu non hasta aquí non* (fala_val_005b)
- *us mandus se iban non nun se quedaban alí en u destacamentu mei* (fala_val_012b).

U tercel adverbium negativu, *no*, se usha da mesma maneira que u anteriol, i se purría cunsideral a su folma acortá. É bastanti frequenti cuando se ripiti a

4 Morfosintaxis

negación, *no no no*, u cuando a negación apareci a principiu de un inunciau, *no, nun queru*.

- *pero no no no nun quishi porque unha coixha é un hobby i oitra coixha é intental gañalti a vida cun istu* (fala_lag_005a)
- *nun teñu favoritus no* (fala_val_003b)
- *no María nunca ha súa mui deportista* (fala_val_004)
- *así que no nun u tenin mui claru* (fala_val_007b).

U adverbium negativu *tampocu* in a posición preverbal silvi cumu negación du verbu, in cambi, si se encontra despois du verbu, u verbu nicisita a su negación anteposta. In lagarteiru i in mañegu é relativamenti frecuenti a doblu negación antis du verbu, *tampocu nun sé*, tal cumu apareci in us exemplis cuatro i cinco.

- *pero vamos tampocu foi culpa súa* (fala_man_007b)
- *pero nun cumulgu tampocu cun isu* (fala_lag_003a)
- *a genti nun su podía permitir tampocu* (fala_val_010d)
- *Javi tampocu nun nicisita aixhúa* (fala_lag_020b)
- *ei tampocu nun me acordu exactamenti* (fala_man_011a).

A negación cun us indefiníus *ná, naidi, niñún, niñunha*, funciona de maneira paricia a u adverbium *tampocu*, é idel, cuando u indefiníu negativu apareci antepostu, u verbu ya nun nicisita u adverbium negativu, pero cuando vai pospostu u verbu ixigi negación. A diferenca du adverbium *tampocu*, cun estis indefiníus nun se han registrau caushus de doblu negación antis du verbu.

- *ei tamén copiaba in us exáminis nun hai naidi que nun copiara* (fala_lag_003a)
- *a mi naidi me pegaba traviesa como ei sola* (fala_lag_005a)
- *a guardia civil nun dicía ná* (fala_val_015)
- *ei nun tiña niñunha colonia* (fala_val_003b)
- *I niñunha pesoa mayol comprenderá jamais que teña tanta emportancia* (fala_val_502)
- *tampocu temus niñunha máquina así fora de sérii* (fala_man_007a).

In cuantu a negación de sustantivus i adjitivus, pur exemplu, *non falanti*, nun incontramus mutus datus de apoyu. Sin embargo, siguindu a lóxica da descripción anterior, us adjitivus que cuincidin cun u participiu du verbu dibirían negalsi cun u adverbium *nun*, *nun iscritu*, *nun publicau*, *nun adaptau*. In cambi, as demais palabras dibirían ushal u adverbium *non*, *non falanti*, *non personal*, etcétera.

4.12.6 Lucucións adverbiais

As lucucións adverbiais son cunxuntos de dous u máis palabras que equivalen a un adverbio, é idel, funcionan sintácticamente e semánticamente como un solo adverbio. É frecuente que un dous componentes sexa unha preposición, por exemplo, *de repenti*, *de acordo*. Múltiples veces podemos substituír a lucución por un solo adverbio acabado en *-menti*, *cun/con aligría* [LM] = *alegramente*, *in/en segretu* = *secretamente*. De todas maneiras, as formas das lucucións adverbiais non se limitan a combinación de unha preposición e un sustantivo, son moitas máis diversas.

- *si nun vas un poico alegre de velocidade pasas ben* (fala_lag_005a)
- *ei era un crío seya da escola a tó metel* (fala_lag_018c)
- *istu u pican as galiñas e su comen de un transi* (fala_lag_310)
- *Así nun fai u viaxe in bardi u homi* (fala_lag_310)
- *sí a Guardia Civil en tempus (= antigamente) eran os Crabineiros* (fala_val_001a)
- *nus lu pasábase de cini* (fala_val_305).

Un grupo específico das lucucións adverbiais os representan os sintagmas sustantivos formados por un artigo indeterminado, un sustantivo e a preposición *de*, que se ven na expresión de cantidades indefinidas, normalmente grandes. Por exemplo, *unha cama de*, *unha porra de*, *unha chaparrá de*, *unha panzá de*, *unha parrameira de*, *unha tupitaina de*, *unha zamarrá de*, *unha barbaridá de* [LV], *unha barbaria de* [M], *unha cumidión de* [LM], *unha catalvá de* [LM]. En cambio, *un chis de* e *unha pinga de* se refíren a unha cantidade pequena.

- *Ya nun me acordo, fomos unha cama de elis, tós dagais de 18 anos* (fala_lag_306h)
- *Fai ya unha porra de anos, en unha tabela do lugal* (fala_lag_312)
- *e nus mete alí unha panzá de traballar* (fala_val_014)
- *e iso de pinchalmus, unha pinga de leite e andando* (fala_lag_306h).

4.13 PRIPUSICIÓN

As pripusiciós pertencen, ixhuntu cun as conjunciós, a us inlakis. De pur sí nun tenin calga semántica, son invariablis, pero silvin pa marcal as relació intre palabras i sintagmas. Se trata de un grupu limitau, porque solu incontramus unhas 19 pripusiciós in A Fala, sin contal cun a variación. Sin embargo, son palabras mui frequentis, as pripusiciós *a*, *de* i *en/in* aparecin intre as dé palabras máis frequentis in a *Basi de datus* (Valeš 2024).

As pripusiciós cun as sus variantis:

a, *anti*, *ante*, *baixu* [LM], *baju* [V], *con* [MV], *cun* [LV], *contra*, *de*, *desde*, *dende*, *duranti*, *en* [MV], *in* [LV], *entre* [MV], *intre* [L], *hacia*, *hasta*, *medianti*, *pa*, *por*, *pur*, *pul* [L], *según* [MV], *sigún* [L], *sin*, *sobre*, *tras*.

As marcas de variedais se refieren normalmente a u ushu máis cumún, pur exemplu, *entre* tamén a vedis apareci in lagarteiru, pero u ushu de *intre* é mutu máis frecuente in esta variedai.

As relació que ixpresan as pripusiciós se correspondin normalmente cun u castellanu i cun outras linguas románicas imparentás. Sin embargo, rigistramus tamén ushus parcialmente diferentes, pur exemplu, *¿A dóndi dis?* *In ca Laura* [L]. Dondi a pripusición *in* marca a dirección. Inklusu incontramus u ushu da pripusición *a* in *dil a pur/por* igual que in certas variedais du castellanu.

- *ei diba in ca miña sogra*
(fala_lag_306c)
- *miña mama me mandaba in ca cha Satulnina que tiñan vacas*
(fala_lag_005a)
- *nun sé coixhas máis duras dil a por leña* (fala_man_002).

▪ Miro, tú iscribis a versión uriginal in lagarteiru. ¿Nun tes meu de que as outras versións quedin algu lagartirizás?

▫ Sí, teñu un poicu de meu, pero tamén teñu bos colaboradoris in Sa Martín i in Valverdi i cunfíu in que elis currijan us meis lagartirismus.

▪ Me alegru de que colaboris cun muta ixhenti, así se fai u traballu ben.

▫ U ubjetivu é que u libru le silva a us falantis i tamén a us que querin istudial i aprendel a lingua.

▪ Mairee, cuanta ilusión teñu de velu ya sacau.

▫ Tú me falas de lagartirismus, i ¿qué é esti «mairee»?

▪ Ya, agó me dó conta. U final é algu divirtíu esti traballu lingüístico.

Algunhas pripusicións, particularmenti as frequentis, cuandu se encontran u lau du artículo ditirminau chegan a aixhustal a su pronunciación pur meyu das queyas vocálicas. As contraccións risultantis nun son "ubligatorias", é ídel, que us falantis as ushan u non según a situación concreta. Us exemplus ixponin tantu us caushus de contracción cumu as situacións dundi us falantis dicidiran pronuncial a pripusición i u artículo pur separau.

- *el fai tó ei nunca vo u campu cun u mei traballu me sobra* (fala_lag_020b)
- *i me encanta dil o cole i estal con os pequenus* (fala_man_004)
- *tú ibas a u muñu tiñas que dil a u muñu* (fala_val_018)
- *despois en a cintura as quedamus a medía de a cadera* (fala_val_010b)
- *os picaoris dos cabalus o ushan* (fala_man_008d)
- *varial i apañal nu mes de eneru* (fala_val_006c)
- *aquí in u lugal cuandu tú pidis aixhúa pa certas coixhas* (fala_lag_001)
- *impicí a traballal nas cestas* (fala_man_013b).

Tamén u artículo inditirminau poi alteral a pronunciación in contactu cun a pripusición, particularmenti cun a pripusición *de* que resulta in a queya da vocal *e*, pur exemplu, *de + un = dun*, *de + unha = dunha*. Menus frecuentementi chega a contraelsi a pripusición *in* [L], *en* [MV], que resulta in a queya da vocal inicial, *in + un = nun* [L], *en + unha = nunha* [MV], etcétera.

U refleju, total u parcial, de estas contraccións in a ortografía é un tema que dependi du acordu dus ushuarius, pur tantu se iexplica cun máis detallu in u capítulu da Ortografía.

4.13.1 Lucucións pripusitivas

A lucución pripusitiva é un grupu de palabras, normalmenti unha cumbinación de un sustantivu u adjitivu cun unha u dus pripusicións, que ixhuntus funcionan cumu unha pripusición, pur exemplu, *de acordu cun/con*, *antis de*, *dispois/despois de*, *detrás de*, *debaixu de* [LM], *debaju de* [V], *incima de* [L], *encima de* [MV], *dedientri de* [LV], *deyantri de* [M], *dibíu a* [L], *debíu a* [MV], *ixhuntu a* [L], *xhuntu a* [M], *juntu a* [V], *cun/con vistas a*, *pur/por culpa de*, etcétera.

- *i logu vemos us problemas despois de tós estis anus* (fala_val_008)
- *pasandu por debaixu da alambrá* (fala_man_007b)
- *u camión iba dedientri de nos* (fala_val_001b)
- *Me gusta que estés de acordu cun u mei zorru* (fala_val_502)
- *tuvi que vil tamén por causa de isu* (fala_val_104)
- *ixhuntu as ruinas de un vellu muiñu* (fala_lag_501)

- *elis evidentimenti debíu a que súa madri é andaluza pues falan en castellanu* (fala_val_105a)
- *u otu día mismu por culpa de túa tía* (fala_val_003b)

4.14 CUNJUNCIÓN

As cunxunções son inlacs que difinin relacións sintácticas intre sintagmas i oracións. Se trata de palabras invariáblis que son normalmenti átonas.

Desde u puntu de vista funcional puemus distinguil dois tipos de cunxunções. Primeiru, as que se chaman «coordinantis» i inlazan dois sintagmas u oracións que cumplin a mesma función, é idel, que son du mismu nivel. Sigundu, as «subordinantis» que unin us sintagmas u oracións marcandu relacións de dependencia intre elis.

Desde u puntu de vista folmal hai cunxunções simplis (*i, pero, que*), compostas (*tantu ... cumu*) i as lucucións cunjuntivas (*sempris que*).

4.14.1 Cunjuncións coordinantis

Dependendu da relación intre us elementus que se inlazan recoñocemus as cunxunções coordinantis cupulativas, disyuntivas i adversativas. As «cupulativas», que tamén puirían chamalsi aditivas, suman us elementus inlazaus. As «disyuntivas», a vedis chamás alternativas, alternan us elementus intre sí. As «adversativas» istablecin a relación de uposición intre un elementu i oitru.

cupulativas	i, ni, nin [LM], máis, tantu ... comu/cumu
disyuntivas	u [L], o [MV], u ... u [L], o ... o [MV]
adversativas	pero, aunque, sinón, mais

Figura 32. As cunxunções coordinantis

In cuantu a cunxunção adversativa *mais, me gusta mais nun u compru* [LV], hai que admitil que u sei ushu é ixeccional, normalmenti literariu, igual que in u asturianu u in u castellanu. In cambiu, in portugués i galegu, se usha de maneira rigulal.

- *ya nun fadin churizus nin fadin ná* (fala_lag_018d)
- *nun feya máis que ferral a o ganau tantu as caballirías comu os burrus* (fala_man_012a)
- *seis lindas, mais estais vanas, le diju inda* (fala_val_502).

A conjunción cupulativa *i* generalmente nun cambia de folma antis das palabras que imezan cun u suníu vocálicu /i/, iscritu *i-* u *hi-*, nun ten a varianti eufónica *e*, tal cumu ucurri in u castellanu normativu. Sin embargo, in valverdeiru se han rigistrau algús caushus da varianti eufónica *e*, quizás mutivaus pur u contactu cun u castellanu.

- *había queстал mui agachau i isu era mui duru* (fala_man_002)
- *si chegabas a unha fonti a comel i estaba marrana pos le dabas con a culnita i bibías* (fala_man_008d)
- *entre noshotrus falamus castellanu i inda hoixhi seguimus fendu isu* (fala_man_010)
- *lengua e historia camiñan bastanti emparellaus* (fala_man_303)
- *a genti le gusta falar i inclusu a us que venin de fora* (fala_val_013b)
- *decidimus prenderli fogu a cordiña que sobreseya du tubu, e ital a correl detrás de unha paré por si acasu* (fala_val_306n).

A conjunción disyuntiva *u* [L], *o* [MV] tampocu ten variantis eufónicas, cumu in castellanu, así que nun cambia de folma antis de a mesma vocal.

- *había seti o oitu* (fala_man_008g)
- *porque os republicanus o os rojus comu se idía en aquelis anus* (fala_man_309).

4.14.2 Conjunciós subordinantis

As conjunciós subordinantis istablecin as relacións sintácticas de dependencia intre as oracións. Pa esti fin silvin cun bastanti frecuencia non solu as conjunciós simplis; sinón, tamén as lucucións conjuntivas.

Lucución conjuntiva

A lucución conjuntiva é un grupu de palabras que funciona cumu unha conjunción, pur exemplu, *de maneira que*.

cumplitivas	que, si
temporais	cuandu, mentras, hasta que, desde que
cundicionais	si, sempris que
caushais	porque [MV], purque [L], pulque [L]
cuncisivas	aunque
cuncisutivas	que, de maneira que
finais	pa que
comparativas	comu si, cumu si [LM]
ixceptivas	salvu
modais	comu, cumu [LM]
locativas	dondi, dundi, ondi, undi

Figura 33. Conxuncións e lucucións conxuntivas subordinantis

En a tabla se expoñen algunhas das conxuncións e lucucións conxuntivas subordinantis representativas, nun se trata de unha lista completa. Da mesma maneira a continuación só se ofrece un exemplo de cada categoría.

- *pasaríamos a ficerli a cuartapisa que é unha tela que se le pon por dentru pa reforzar as puntás* (fala_val_010b)
- *mentras le sigas falandu a os fillus a os netus se seguirá mantendu* (fala_man_004)
- *nun creu que existan ya lagaretas si existi algunha o millol sin ushu* (fala_man_002)
- *mei pairi pus le tiña buscau pali pulque mei pairi aparti de sel electricista tamén era carniceru* (fala_lag_019a)
- *tamén ten un pequenu atractivu aunque esté ya mui derruíu* (fala_val_005a)
- *Toas beberan unha i outra ve, mentras falaban, de maneira que en poicu ratu dixeron a botella cun u cu tapau* (fala_lag_312)
- *sinceramenti nun me gusta lel pa que vo a idel o contrariu* (fala_man_005a)
- *le pagaban cumu si fora u ixhorna de noiti* (fala_lag_004c)
- *eran du pe dereitu i a naidi le interesaran, salvu a u nosu clienti quen ofreceu mui poicu diñeiru por elas* (fala_val_302d)
- *ei nun dormí comu Dios manda* (fala_val_003b)
- *aquí había varias minas arredor da fronteira ondi chegaba u mineral de Portugal* (fala_val_001a).

As diferencias entre as tres variedades se limitan a variación vocálica e a variación *l/r*, de maneira que, por exemplo, a forma *pulque* [L] é case exclusivamente lagarteira.

4.14.3 Conectoris discursivus

Us conectoris discursivus silvin pa ordenal un inunciau u un textu, é idel, pa dali unha istructura lóxica i facilitali a comprensión a u interlucutol u a u lectol. Intre us conectoris aparecin varias clasis de palabras, pur exemplu, cunjunciós i adverbios, pero us máis frequentis son as lucuciós adverbiais. A peshal de isu se han incluíu us conectoris in esti subcapítulo relacionau cun as cunjunciós. Isu se debi a su naturalesa de unil us sintagmas i oraciós i, in general, pur tel a función sintáctica de ordenal un textu de maneira paricía as cunjunciós. Sigún a función u relación semántica puemus clasifical us conectoris in varias catigurías; sin embargo, nun hai acord u general sobre esta clasificación, pur u cual u sigüenti risumin manifesta unha das pusibilidais. Da mesma maneira, us exemplus de conectoris representan unha muestra, nun é unha lista completa.

función	exemplu
ordenal us argumentus	primeiru, pa impezal [L], finalmenti
añadil novus elementus	ademaís, tamén, incluso, incima/encima
uposición i contradicción	pero, sin embargo, in/en cambi u
ixpuñel consecuencias	pur/por isu, de maneira que
ixpresal concesión	de tós maneiras [L] de toas as maneiras [MV]
aclaral u explical	é idel/idil [LM], é dicel [V], millol ditu
intruducil un argumentu	in cuantu a [L], cun/con respectu a
apoyal u chamal a atención	tendu in conta [L]
presental cunclusiós	in fin [L], in general [L], in risumin [L]
dal exemplus	pur/por exempl u

Figura 34. Conectoris discursivus

- *de unha piel máis morena que nos en cambi u a genti de Valverdi é máis estilizada é máis alta* (fala_val_004)
- *ei de tós maneiras istó tendu inda dentru du mei bastanti sorti* (fala_lag_002a)
- *vamos que é idil que te dó un albañil que fagu de tó* (fala_lag_002a).

4.15 INTERJECCIÓN

As interjeccións son palabras invariablis que silvin pa ixpresal as emociós, chamal a atención, saludal, u pa verbalizal oitrus inunciaus ixclamativus. Sigún u significau semánticu pueumus agrupal as interjeccións in apelativas i ixprisivis. In A Fala incontramus tantu interjeccións compartías cun oitras linguas románicas, pur exemplu, *ai*, *uf*, *hola*, cumu algunhas propias, *lo* [L], *ñeli* [L], *oure* [L].

4.15.1 Interjeccións apelativas

Son as palabras que supoinin influil in u receptol, manifestan fórmulas de curtisía, intentan dal ánimu u imitan algún suníu, pur exemplu, *adiós* [LV], *ayós* [M], *ala*, *amén*, *ámula*, *chitón*, *chucho*, *cuau* [LM], *cudau* [V], *hola*, *home*, *oixi* [M], *uixi* [LV], *ojalá*, *pumba*, *sape*.

- *vamus lá de viaji porque el nun tiña carné ah pues ámula de viaji* (fala_val_001b)
- *¡Sape! Paisaru de mal agüeru* (fala_lag_310).

4.15.2 Interjeccións ixprisivis

Estas interjeccións ixponin emociós pusitivas u negativas, silvin pa chamal a atención, manifestal solpresha, admiración, rechazu, u pa enfatizal, pur exemplu, *ah*, *ai*, *bah*, *eh*, *jodel* [LV], *joel* [LM], *lo*, *madri* [V], *maire* [LM],

▪ Miro, esti *sin embargu* é unha lucución adverbial, un conectol discursivu u unha lucución cunjuntiva? Pa mi funciona igual que *pero*, así que siría unha cunjunción.

▫ Bueno, é un poicu máis cumpliau. De feito, é unha lucución adverbial, que funciona cumu un conectol discursivu i algús lingüistas u clasifican cumu unha lucución cunjuntiva, ixhustu porque poi funcional igual que *pero*.

▪ ¡A lingüística é un caos! Ei creu que us lingüistas primeiru dibirían aclaral intre elis as coixhas fundamentais.

▫ Tes tó radón du mundu, pero nos nun istamus aquí pa salval a lingüística, nos queremos discribil a nosa lingua, i creu que pa isu nun importa mutu de qué maneira catalogamus a *sin embargu*.

▪ Tú sempris tes as tus respostas, a vedis me pareci que nun u tomas mui in seriu.

▫ Nun te priucupis, u tomu bastanti in seriu, pero hai coixhas sin unha resposta clara, i isu hai que respetalu.

▪ Vali, u respetaré, pero ves que nun me gusta mutu.

▫ Ok, ya verás comu te vai a gustal u risultau.

ñaqui [L], ñeli [L], ñali [L], ñalu [L], oire [L], ósperas [M], osperina [L], ostras, oure [L], velahí [LV], velaquí, velehi.

- *Ñaqui, tu ha ditu a ti* (fala_lag_310)
- *oire por dios ya te digu que aquela viña le quedamus que era de cha Genoveva* (fala_lag_017b)
- *I velaquí que unha mañán, exactamenti a hora da seida do sol, se mostró* (fala_man_502).

A interjección *lo* mereci unha atención ispecial. Dependendu du sei ushu ricibi u acentu prosódicu u non, así que se poi tratál de unha palabra tónica u átona. Normalmenti se utiliza pa enfatizal u chamal a atención. Tamén poi ixpresal unha prgunta general, pur exemplo, *¿lo teís pairis?*, poi significal unha simpli prgunta pur u sei istau, (*¿qué tal/cómu/dóndi istán teís pairis?*), pero in oitru contextu poi sugiril unha alternativa (teís pairis son quizás unha alternativa pa cunsideral).

De tós maneiras, u ushu máis frecuenti é u de un enfatizadol. In a *Basi de datus* (Valeš 2024) apareci cun muta frecuencia in lagarteiru, in cambiú, us ushus in mañegu i valverdeiru son máis ben ixcepcionais.

- *lo qué futuru ten Miro* (fala_lag_002a)
- *epois lo me treyas froris i tó sí* (fala_lag_005a)
- *lo us deberis ya us fidetis* (fala_lag_005a)
- *apruvitaban a comprar tó que mus feya farta lo nunca había niñún munecu ei me acordu poicus bunecus* (fala_lag_005b)
- *quishi arregrala pus lo le curtí cun u cutelu pa cambial a cámara lo le curtí a cubierta* (fala_lag_005b)
- *i le dixu maire lo cómu has feito isu Quintín* (fala_lag_013b)
- *miña mairi agarró unha iscoba lo ma partíu in as custelas* (fala_lag_102)
- *ei lo me asustu toa ei tamén lo chillu sí* (fala_lag_201a)
- *i despois lo comu feya tamén hielu* (fala_man_009a)
- *u primel día lo me diju si le podía ficer un favor* (fala_val_014).

Lucución interjectiva

As lucucióis interjectivas son cumbinaciós de varias palabras cun a función de unha interjección.

- *a vel falami de cuandu vivías in u campu* (fala_val_002).

4.16 FUNCIOÍS SINTÁCTICAS

A sintaxis, cumu se ha ditu anteriorolmenti, describi a cumbinación de palabras in sintagmas i oracióis, cun u cual se difinin tamén as funcioís que disimpeñan us sintagmas in a istributura oracional. In A Fala puemus idintifical as mismas funcioís sintácticas que in as demais lenguas románicas, pur isu nun se van a describil in detall. A finalidai du brevi risumin que se ofreci é máis ben tirminolóica, pa sugiril u metalenguaji sintácticu, ademais, se xpolnán ejemplus de a *Basi de datus* (Valeš 2024), que silvirán pa tel máis muestras textuais da lingua.

Sigún a tipoloxía sintáctica clasificamus A Fala cumu unha lingua SVO (sujetu - verbu - objetu), igual que as demais lenguas románicas. Isu significa que a lingua prefieri u ordin de as palabras que ten u sujetu in u primel lugal, sigui u verbu i despois se añaadin us complementus. Esti patrón nun é a única pusibilidai, pero é u máis frecuente.

SUJETU

U sujetu é unha función sintáctica que correspondi a un actanti, normalmenti u agent, ixiú pur u verbu. Se trata de un argumentu cun u que u verbu concorda in pesoa i númiru, *tú* (2.ª sg.) *falas* (2.ª sg.).

U sujetu poi sel «ixplícitu», cumu in u primel ejemplu, «implícitu» u «ilípticu», é idel, u puemus ricuperal a basi du contextu i da folma verbal, cumu in u sigundu ejemplu.

In as «oracióis impersonais» u sujetu é «ceru», nun se poi ricuperal, istá semánticamenti vadíu, solu ten us rasgos formais de pesoa i númiru. Se trata de oracióis tipu, *Chovi. Nun fai fríu*, cumu in u tercel ejemplu.

A función du sujetu a ejerci u sintagma numinal u unha oración subordiná sustantiva.

- *mei pairi traballaba en o campu* (fala_man_011a)
- *purque tiñamus na plaza un comerciu i (Nisiu) traballaba nu comerciu* (fala_lag_101)
- *dispois si (Ø) chovía nun íbamos* (fala_val_102).

Argumentu

Elementu oracional ixiú pur u verbu. Pur ejemplu, u verbu *vel* normalmenti ixiu dois argumentus.

alquin ve alqu.

PRIDICAU

U pridicau é unha función sintáctica que aporta información sobre as accións u istas que se atribúen a u suxeto. Ixhuntu cun u suxeto é un dos dous membros constitutivos de unha oración.

A función do pridicau a exercer normalmente un sintagma verbal; sin embargo, in u caushu de ilipsis, cun u verbo umitío, poyin exercel esta función tamén outros sintagmas.

U pridicau poi sel «verbal», cumu in us primeiros dous exemplos, u «numinal», formau pur un «verbo cupulativo» i un sintagma numinal u adjitival, que definen as propiedades do suxeto, cumu in u tercel exemplo.

- *tú falas de un negociu con unha persoa de aquí* (fala_val_004)
- *pero se apañaba en época de mutu frío* (fala_man_011b)
- *u cursu era subvencionau pur a Junta de Extremadura* (fala_lag_003a).

COMPLEMENTU DIRECTU

U complementu directu é unha función sintáctica que indica qué u quen recibe directamente a acción do verbo. U complementu directu sueli sel un sintagma numinal u preposicional, pero tamén se poi pronominalizal, cumu in u exemplo tres. Cuandu u complementu directu é un sintagma preposicional intruducío pur a preposición *a*, é necesario duplicalo cun u pronome personal átono, *nun me coñoci a mi*. A duplicación está explicada in u capítulo 4.5.5.

- *bibían u leiti das cabras* (fala_lag_007)
- *nus regaló media fanega de terra* (fala_val_306j)
- *hai genti que u comi nun comu postrí sinón comu comía* (fala_val_003b).

Us verbos que tenen a posibilidade de admitir u complementu directu, i así transmitir a acción do verbo a algu u alquén, se chaman «transitivos», pur exemplo, *compral, comel, prometel, vel*. Us que nun tenen esa posibilidade se chaman «intransitivos», pur exemplo, *durmil, morrel, viaixhal* [LM]. Hai verbos que pilmitin

Verbo cupulativo

Verbo cun poica carga semántica. U significau léxico aporta u «atributo». Hai tres verbos cupulativos, *sel, estal, istal* [L], i *parecel*.

Verbo transitivo

Un verbo transitivo admitir argumento in forma de complementu directu, pur exemplo, *comel* (algu), *regalal* (algu), *pagal* (algu), etcétera.

4 Morfosintaxis

as dus pusibilidais, *Carlos comeu unha migrá* [LV], pero tamén, *Carlos comeu tempranu* [LV].

COMPLEMENTU INDIRECTU

U complementu indirectu é unha función sintáctica disimpeña pur un sintagma pripusicional intruducíu pur a pripusición *a*, u pur un pronomi personal átonu. Normalmenti manifesta u destinatariu u u binificiariu da acción du verbu. In certus contextus se duplica u complementu indirectu cun u pronomi personal átonu, tal cumu istá discritu in u capítulo 4.5.3, i ixpostu in us ejemplus.

- *non a mi me dá mutu meu* (fala_lag_101)
- *esa foi a que me dó a mi perras pa fel os dois camiños* (fala_man_018e)
- *Te he regalau un cordeiru ben pequenu* (fala_man_502)
- *U clienti quedó tan contentu que le regaló a mei qüelu unha boa propina* (fala_val_302d).

COMPLEMENTU DE RÉGIMIN

U complementu de régimin é un sintagma pripusicional ixigíu pur u verbu. Sin esti complementu, iexplícitu u implícitu, a istruktura resulta agramatical u cambia de sintíu. A pripusición istá seleccioná pur u verbu, porque hai verbus que nicipitan certa pripusición pa tel u sei sintíu, pur exemplu, *pensal in* [L], *dependel de*, *insistil in* [L], *cunfial in* [L], *arripintilsi de* [LM], *arrepentilsi de* [V], etcétera. A cambi u dus complementus directus i indirectus, u complementu de régimin nun se poi sustitui pur un pronomi personal átonu.

- *in tó noiti nin naidi se priucupó pul nos* (fala_lag_010)
- *porque me acordaba de miña aqüela* (fala_man_009a).

COMPLEMENTU CIRCUNSTANCIAL

U complementu circunstancial nun é un argumentu, é idil, se trata de un elementu que nun istá ixigíu pur u verbu. U sei impleu é opcional, i pur tantu u chamamus «adjuntu». U complementu circunstancial proporciona información adicional sobre as circunstancias in as que ucurri a acción du verbu, así que mus di cómu, cuándu, dóndi, etcétera, se realiza a acción. Pur esta radón distinguimus us complementus circunstanciais de lugal, tempu, modu, causha, finalidai, cantiai, istrumentu, compañía i materia.

- *trasporta por as callis u material cun unha ratona* (fala_lag_002) - lugal, instrumentu
- *o curral dondi me vistis ayel tardi* (fala_man_018a) - tempu
- *andan constantimenti de pastu* (fala_lag_003a) - modu, lugal
- *xugabas mutu con túas ermanas o con outras zagalitas* (fala_val_003a) - cantiai, compañía, compañía.

ATRIBUTU

U atributu é un complementu ubligatoriu dus verbus cupulativus *ser, istal/estal, parecel*, cun us cualis folma u pridicau numinal. A su función é atribuil as características a u suxetu, porque us verbus cupulativus nun tenin calga semántica, solu manifestan as catigurías sintácticas de pesoa, númuru, tempu i modu.

- *a seguinte ya foi de Sivirinu foi a de Chu Güelas de Perru* (fala_lag_004d)
- *istá pruhibíu vendelu porque nun istá pasau pur sanidai* (fala_lag_009)
- *agora que os dagalitus están máis con os móbilis claro* (fala_man_011a)
- *así que agora u cimiteriu pareci un galiñeiru de casas baratas* (fala_val_305).

4.17 CUSTRUCCIÓS SINTÁCTICAS

As custrucciós sintácticas in A Fala nun se diferencian de outras linguas imparentás, us falantis as coñocin pur meyu da iscolarización, así que se risumirán de maneira mui brevi.

4.17.1 Oración

Unha «oración simpli» é unha estrutura sintáctica que contén un verbu finitu, verbu cunjugau, i así pon in relación un suxetu cun un pridicau. U suxetu ten típicamenti a folma de un sintagma numinal i u pridicau de un sintagma verbal.

- *Míquel Ángel ha participau tolus anus poicu u mutu* (fala_lag_201a)
- *ei cudiñu mutu* (fala_man_001a).

Unha «oración composta» é unha estrutura sintáctica que istá folmá pur dus u máis oraciós simplis unías intre sí. A relación intre as oraciós poi sel de cuurdinación, suburdinación u yuxtaposición.

4 Morfosintaxis

- *Ei sempris u veu i me paru un ratu a falar con el, me conta historias de cuandu era jovin.* (fala_val_306g) - cuurdinación i yuxtaposición
- *Ei voi a contar unha historia que é un poicu da miña vía.* (fala_man_309) - suburdinación.

4.17.2 Oraciós cuurdinás

As oraciós cuurdinás mantenin intre sí a relación de igualdai jerárquica. Se inlazan pur as conjunciós coordinantis (capítulo 4.14.1). In función da relación intre elis recoñecemos as oraciós cuurdinás cupulativas, disyuntivas i adversativas. Algunhas tradicións lingüísticas cunsideran que as oraciós cupulativas, disyuntivas u adversativas son solu as partis intruducías pur a conjunción rispictiva; sin embargo, oitras itiquetan así dambas partis ixhuntas.

- *Impezó as dé i meya i acabó antis das dodí.* (fala_lag_304c) - oración cuurdiná cupulativa
- *Nus pagas a renta agora o con esta porra te pegamus.* (fala_val_302c) - oración cuurdiná disyuntiva
- *Nun temu a os tigris, pero sintu horrol as corrientis de airi.* (fala_man_502) - oración cuurdiná adversativa.

4.17.3 Oraciós suburdinás

As oraciós suburdinás nun son independentis, dependin sintácticamenti de outra oración. Esta se chama «oración principal», pero unha oración suburdiná poi dependel tamén de outra suburdiná, así chegamos a suburdinación in varius niveis jerárquicus. As oraciós suburdinás se inlazan pur meyu das conjunciós u lucucióis conjuntivas suburdinantis (capítulo 4.14.2). Sigún a su naturaleda sintáctica as clasificamus in oraciós sustantivas, oraciós adjitivas, tamén chamás de relativu, i as adverbiais. A cuntuación se ofrecin ejemplus, sin u propóshitu de abarcal tó complejidai du tema.

- *Miña güela María me ha contaú que mei tataragüelu Binitu volveu da guerra pai pur mil novedentus dois.* (fala_lag_302a) - oración suburdiná sustantiva in función de complementu directu
- *Otru día le pasó un casu parecíu con unhus cuchinus que el tiña nu corral du mei tataragüelu.* (fala_val_302a) - oración suburdiná adjitiva
- *Cuandu chegó a o planeta saluó respetuoshamenti a o faroleiru.* (fala_man_502) - oración suburdiná adverbial de tempu.

4.17.4 Yuxtaposición

Yuxtaposición é a unión intre oraciós u partis da oración sin un inlaci formal, sin unha cunxunción. Us elementus yuxtapostus istán sintácticamenti independentis, pero mantenin unha relación semántica. In u caushu das oraciós, u conceptu istá máis ben vinculau cun u linguaxi iscritu, porque in a producción oral nun difini-mus dondi impeza i acaba unha oración.

- *En esi momentu se retiran du fogu, se eitan en unha fuente i se dejan reposal i enfrial* (fala_val_301).

4.17.5 Oración activa i pasiva

In A Fala, igual que in oitras linguas romá-nicas, hai mutas oraciós que tenin a si-guienti istruutura: suxetu (sintagma numinal) + pridikau (sintagma verbal cun un verbu transitivu) + complementu directu + oitrus complementus, pur exemplu, *Sivirinu fundó a revista in 1997* [L]. In esta cus-trucción u verbu istá in «vo activa», u suxetu *Sivirinu* correspondi a u agentu, que realiza a acción du verbu, mentras que u complementu directu *a revista* é u pacienti, u que ricibi a acción du verbu. Estas oraciós cun un verbu transitivu se poyin cunvirtil in custrucciós pasivas, dundi u suxetu é u pacienti, u verbu istá in «vo pasiva» i u agentu se ixpresa pur meyu du «complementu agentu» u queda umitíu. In u primel caushu, *A revista foi fundá pur Sivirinu in 1997* [L], in u sigundu, *A revista foi fundá in 1997* [L].

A vo pasiva du verbu ten a istruutura: verbu *sel* + participiu. As folmas du verbu *sel* concordan cun u suxetu in pesoa i númiru, i ademáis marcan as cati-gurías de tempu i modu, mentras que u participiu solu refleja u género i númiru du suxetu. Esti tipu de oración pasiva se chama «pasiva pirifrástica», ixhustu pur-que sempris contén a istruutura pirifrástica *sel* + participiu.

U complementu agentu é un sintagma pripusicional intruducíu pur a pripusi-ción *por/pur*, *pur Sivirinu*. É frecuente umitil esti complementu, porque unha das funciós das oraciós pasivas é a de nun amental u agentu da acción verbal. In algús caushus u agentu istá sobreintindíu, *u dilicuentu foi encarcelau* [L], in oitrus nun

Oración pasiva

PIRIFRÁSTICA

suxetu pacienti + verbu *sel* +
participiu + (complementu
agentu)

a revista foi fundá (pur Sivirinu)

REFLEJA

suxetu pacienti + *se* + verbu
a revista se fundó

4 Morfosintaxis

se coñoci u agenti, *a estatua foi roibá* [MV], pero tamén poi sel a intención du falanti nun descubril esta información, *a infracción foi cumunicá a u aixhunta-mentu* [L].

- *porque os atindí hasta que morreran foran atindíus por miñas más* (fala_man_201) - agenti iexplícitu
- *u mandaran a Cáceres a u hospital, dondi foi operau* (fala_val_302c) - agenti discuñucíu.

Apartí das pasivas pirifrásticas iexistin tamén as oraciós «pasivas reflejas». Estas se custruyin cun us verbus transitivus pur meyu da folma prunuminal *se*. U sujetu pacienti concorda cun u verbu in númiru, *In 1997 se fundó a rivista* [L]. As radós pa estas custrucciós son as mesmas que in u caushu anteriol. In general, as custrucciós pasivas aparecin cun máis frecuencia in istilus formais u científicus.

- *i despois se buscó algu que fora máis lagarteiru* (fala_lag_001) - agenti sobrintidíu pur u contextu, nos buscamus
- *i están arrancandu as viñas pulque nun se vendi u viñu* (fala_lag_009) - agenti general, a ixhenti nun vendi
- *mira istu por exemplu se ushaba pa poñel as caballirías cuandu había que arrastral maeira* (fala_man_008a) - agenti general, a ixhenti ushaba.

4.18 MODALIDAI

A modalidai é unha catiguría lingüística que refleja a actitud du falanti cun respectu a u cuntiníu du inunciau. Nun é u mismu idel, *bebi mutu*, *¿bebi mutu?* i *¡bebi mutu!*. Hai varias maneiras de clasifical as modalidais. Unha das pusiblis é diferencial intre a modalidai aseverativa, interrogativa, imperativa, ixclamativa, disiderativa i dubitativa.

A modalidai, a actitú du falanti hacia u que se di, poi tel varias manifestaciós formais. As principais son u modu verbal, adverbíus u lucuciós, us verbus modais i a intonación.

A modalidai aseverativa se sueli relacional cun u modu indicativu, *us críus nun comin* [LV], in cambi, a ixclamativa, *¡qué coman máis!*, a disidirativa, *queru que coman*, i a dubitativa, *quizá nun u coman* [LV], ushan cun frecuencia u modu subjuntivu. A modalidai interrogativa, *¿comis polu?*, apruvita a intonación. A imperativa, *¡comi!*, implea u modu imperativu, pero nun é a única pusibilidai, porque *¡u comis!*, ten a mesma modalidai imperativa.

- *Esta é oitra historia.* (fala_lag_302b) - modalidai aseverativa
- *Pero, ¿qué fais aquí?* (fala_man_502) - modalidai interrogativa
- *Quizá te faya preguntas pero tú solamenti dali a chavi i despois cuida de mei perritu.* (fala_val_306g) - modalidai dubitativa i imperativa.

5 LEXICOLOGÍA

5.1 **Lengua i palabras**

- 5.1.1 Urigin das palabras
- 5.1.2 Significau léxicu
- 5.1.3 Formación de palabras
- 5.1.4 Variación

5.2 **Dirivación**

- 5.2.1 Prifijación
- 5.2.2 Sufijación
- 5.2.3 Diminutivus i aumentativus

5.3 **Parasíntesis**

5.4 **Cumpusición**

5.5 **Préstamus**

5.6 **Castellanización**

5.1 LENGUA I PALABRAS

A lexicología é unha disciplina lingüística que istudia as unidais léxicas de unha lingua cunsiderandu a su folma, significau, dilimitación, urigin i ushu. Se trata de unha disciplina mui ampla que se poi dividil in subdisciplinas cumu a semántica, que istudia u significau das palabras. A morfología léxica, que istudia a su estrutura. Itimulugía, que istudia u urigin das palabras, etcétera. In algús puntus, a lexicología se solapa cun oitras disciplinas lingüísticas, pur exemplu, u istudiu da formación de palabras se puiría incluil in a morfología, porque istudia a estrutura das palabras. Esta é tamén a radón pur a cual se incluyi esti capítulo in u libru de gramática a peshal de que a lexicología nun folma parti da gramática, cumu se ha i xplicau in a intruducción.

Dibíu a relación estreita intre a lexicología i a morfología, as dus disciplinas compartin a tirminulugía fundamental: palabra, arrei, basi léxica, prifiju, sufiju, que se han i xplicau in u capítulo de Morfosintaxis.

PALABRA I UNIDAI LÉXICA

Cumu se ha iditu anteriolmenti a definición du conceptu de «palabra» é algu problemática i normalmenti se apoya in a su representación gráfica, dilimitándula cun dois ispacius in blancu. Sin embargo, ademais de istu, as palabras suelen tel significaus unitarius difiníus i son suscipientis de ricibil un acentu léxicu.

A «unidai léxica» é un conceptu máis ampliu que a palabra, porque poi incluil as unidais istablicías pur máis palabras que han chegau a unha cohesión i istabilidai folmal, pur exemplu, *andarríus*, *arcuírís*, sin cunsideral si istán representás gráficamente cumu unha palabra *paripari* [L] u pur separau *pari pari* [L].

A unidai léxica poi sel intoncis unha palabra simpli, *loiza*, u compleja, iscrita cumu unha palabra, *rompicabezas*, u pur separau, *jamón yol*. In u sintíu ampliu as unidais léxicas complejas incluyin tamén as lucucíós, pur exemplu, *de maneira que*.

Palabra simpli i compleja

A palabra simpli istá folmá pur unha arrei a que se poyin añadil us morfemas flixivus, pur exemplu, *viñu*, *tempu*, *alta*, *fillus*.

A palabra compleja istá composta de unha arrei i de un u máis afijus dirivativus. Tamén a poyin folmal máis de unha arrei cun pusiblis afijus dirivativus, pur exemplo, *guardiña*, *narandxeira* [LM], *andarríus*, *nostálgicu*.

5.1.1 Urigin das palabras

U urigin das palabras de A Fala é pariciu a outras linguas pininsularis de urigin latinu. A mayol parti du vocabulariu básicu ven du latín vulgar, sobre tó as palabras máis frequentis. Estas han padiciu cambiis ivolutivos, pur exemplu, us grupus consonánticus PL-, CL-, FL- han ivolucionau a /ʃ/, PLORĀRE > *choral*, CLAVIS > *chavi*, FLAMMA > *chama*. A Fala se ha disarrollau in un cuntínuum dialectal da pinínsula, dundi un dialectu pasa gradualmenti a u oitru, i ha ricibíu as mesmas influencias que as demais linguas da zona. Incontramus in ela unhas poicas palabras de sustratu das linguas prerromanas, pur exemplu, *perru*, *barru*, *vega*, *cerveza*, mutas palabras de urigin árabi, hilenismos intermediaus pur u latín, italianismus, etcétera. In us tempus máis modelnus venin tamén us anglicismos.

Desde u puntu de vista itimolóxicu é interesanti que algús nomis de animais u plantas quedaran máis próximos a us nomis uriginais latinus in comparación cun u castellanu, pur exemplu, *mérrua* [LM], *mélrua* [MV] (*Turdus merula*) cast. mirlo, *popa* [V] (*Upupa epops*) cast. abubilla, *prisegu* [L], *présigu* [V], (*Prunus persica*) cast. melocotón.

A búsqueda das palabras que cuincidin cun outras linguas imparentás, pur exemplu, u portugués, u galegu u u asturleonés, ha silvíu a vedis pa apoyal as tiurías de "urigin de A Fala". Estas tiurías, in realidai, silviran, a mayuría das vedis, pa proclamal que A Fala era dialectu de algunha das linguas arriba mencionás. Cumu a finalidai de esta discripción nun é a clasificación genealóxica de A Fala, u urigin das palabras nun é u sei infoqui principal, i pur tantu se limita solu a estas pincelás mui generais.

- ¿Nun dibiría idilsi i iscribilsi «lexicoloxhía»? Ei algunha ve uiví "fonoloxhía i morfoloxhía".
- Sí, ei tamén u uiví, pero u didin pesoas que nun tenin ni idea de lingüística. Creen que us lingüistas dibirían diseñal as linguas, ei u chamu «ingeniería lingüística». Pero tú ya sabis ben que us lingüistas solu discribin as linguas. Hai que guardal un poicu de humildai i sintíu cumún, i tamén respetal que a lingua a ditirminan us falantis, coixha que te didin in u primel anu de istudius de lingüística.
- Sí. Tes radón, isu ya u teñu ben aprindíu despois de sobrevivil a parti de Fonética.
- Me alegru, pa algu te ha sirvíu.

5.1.2 Significau léxicu

Sigún as ideas do estruturalismo u «signu lingüístico» istá compostu de u «significanti», que é a folma fónica u gráfica de unha palabra, i u «significau», que representha a referencia, é idel, u conceptu mental a u que se refieri a palabra. A relación intre u significau i u significanti é albitraria, pur exemplu, us catru sunius u catru letras in a palabra *saya* nun tenin niñunha relación cun u obxetu da prenda feminina, é solu un acordado dos usuarios que relacionan u significau cun u significanti. In outras linguas relacionan u mismu conceptu cun outra cadea de sunius.

A disciplina que istudia u significau das palabras i a relación cun a su folma se chama semántica. Esta relación poi sel simétrica, cuandu un significanti (palabra) se refieri a un significau (conceptu), pero tamén poi sel asimétrica, cuandu unha palabra ten máis interpretacións falamus de «polisemia» u «homonimia». In cambi, cuandu mus pueus rifirir a un conceptu, a un significau, cun varias palabras falamus de «sinonimia».

POLISEMIA

A polisemia se refieri a unha situación in a que a mesma palabra ten varios significaus. Estis significaus diferentes tenin relación intre sí, istán mutivos pur a semejanza, pur exemplu, a palabra *cacha* disigna tantu a nalga cumu ca unha das pezas laterais de unha navalla. Esta pluralidai de significaus a vemos in cualquier dicionariu, é unha maneira natural de ampliar as posibilidades referenciais de unha lingua i cun muta probalíai a encontráramos in tós linguas.

- *a única lú que había era a du candil* (fala_val_305) - claridai
- *ya se volvei a dil a lú* (fala_man_018c) - electricidai
- *tuvi que dal a lú, aquesi día ei me mití dois cojís* (fala_lag_305c) - paril.

HOMONIMIA

Igual que a polisemia, a homonimia se refieri a situación in a que unha palabra fai referencia a dois u máis significaus diferentes. A diferenza da anterior, in estis casus us significaus nun tenin niñunha relación intre sí, se chegou a estis istas pur evolución, que casualmenti dó us mismos resultados. Pur exemplu, in lagarteiru a palabra *murta* é u fruto do follaranceiru, pero pur a variación consonántica se poi rifirir tamén a unha penalización, a unha multa.

- *ei me diba in u mes de abril i deseaba dulmilmí i despertalmí in diciembri* (fala_lag_002b)
- *istu nun se poi abril máis ya te digu* (fala_man_013a)

- *por o general a xhenti era mui discreta* (fala_man_005b)
- *aceiti de oliva que poi general bastantis postus de traballu* (fala_val_008)
- *pulque decidistis sel maestra* (fala_lag_008)
- *entonces sempris hai que sel a estudial* (fala_man_101)
- *que u diga a zagala si u quel o nun u quel* (fala_val_015)
- *que se vai a quel i se cairá i se ten que quel mutas vedis* (fala_lag_005a).

SINONIMIA

A sinonimia é unha relación intre palabras que tenin un significau igual u mui pariciú. As palabras que compartin esti tipu de relación se chaman sinónimus. Cuandu us significaus dus sinónimus son idénticus in tós contextus falamus de sinónimus absolutus, esta situación nun é mui frecuente i algús lingüistas argumentan que é impusibli; inda así siría cumplícau buscal contextus in us que nun pueus intercambial, pur exemplu, as palabras *idioma* i *lengua*. De tós maneiras, é mutu máis frecuente a sinonimia parcial, cuandu as palabras tenin significaus mui pariciús, pero non de tó iguais, pur exemplo, *filí* [LM], *felí* [V] i *contentu*. Tamén é frecuente que us significaus sean idénticus, pero as palabras se diferencian pur u istilu, i así nun se poyin intercambial in tós contextus librimenti, pur exemplo, *cumía* [LM], *comía* [V] i *alimentu*. A sinonimia inriqueci u vocabulariu, silvi pa matizal us significaus i tamén pa ivital ripiticiós.

- *tamén tiña unha Vespínu mui linda* (fala_lag_005a)
- *cuidan da serra, a protegin i a mantenin bunina* (fala_lag_303a)
- *é dulci, miral a o ceu por a noiti* (fala_man_502)
- *Nun é unha sorti pa unha planta, observó o principitu* (fala_man_502)
- *esti é de un mininu de dois anus* (fala_val_010d)
- *cuandu era pequenu nus ficía jugueteis i así trastoris de madeira* (fala_val_006a).

ANTONIMIA

A antonimia é a situación inversa, é a relación intre dus palabras que tenin significaus contrarius. As palabras que tenin esta relación se chaman antónimus. Us antónimus poyin imprical a diferencia bipolar, pur exemplo, *vivu* - *mortu*, *entral* [MV], *intral* [L] - *sel*, pero tamén poyin tel varius graus, *helau* - *fríu* - *templau* - *quenti* - *iscardandu* [L], *escaldandu* [MV].

- *Se baixa u telón* (fala_lag_310)
- *A agua subi máis de un metru* (fala_man_309)
- *i otra ve u perritu iba andandu tranquilo* (fala_val_306g)
- *As catru me sintiré nervioso, inquietu* (fala_val_502).

5.1.3 Formación de palabras

A formación de novas palabras é un proceso que é de interés tanto pa morfoloxía (morfoloxía léxica), cumu pa lexicología. A morfoloxía se ocupa máis ben dos rasgos folmais, mentras que a lexicología refleja máis u aspecto semánticu, us significaus.

A formación de palabras a basi das palabras ixistentis é un proceso mui ificá de inriquicimentu du vocabulariu. A cumbinación das «palabras simplis» cun us afijos derivativus i cun oitras arreis mus pilmiti añadil significaus novus a us ixistentis i cumu resultau gran parti du vocabulariu de A Fala se compón de «palabras complejas».

A formación das palabras novas mutas vedis sigui us patrós privisiblis, é idil, certu sufiju añadi normalmenti u mismu valol semánticu, pur exemplu, *-dol* [LV], *-ol* [M] disigna a unha pesoa u coixha que fai algu, u agentu du procesu, *cargadol* [LV], *cargaol* [M], u que calga, *corredol* [LV], *correol* [M], u que corri.

Us mecanisumus máis frequentis de formación de palabras son a dirivación, a cumpusición, a parasíntesis i u ushu dos préstamus de oitras linguas, as palabras novas poyin sel tamén u resultau de abreviación, de cambi u de significau u de formación de unidais frasiolóxicas.

5.1.4 Variación

A ivolución da lingua se manifesta de maneira máis notabli in u nivel léxicu i pur tantu mus incontramus cun abundanti variación, inda máis du que hemus observau a nivel fonéticu u morfosintácticu.

Naturalmenti, a variación máis frecuente é a diatópica, é idel, as diferencias intre u lagarteiru, u mañegu i u valverdeiru, pur exemplu, *fel* [LM], *ficel* [V]; *ixhinda* [L], *dxinda* [M], *xinda* [V]; *alveixa* [L], *chícharu* [M], *chíchari* [V]; *cigañoti* [L], *garzañoti* [M], *ciguñoti* [V] i un larguísimu etcétera, que se poi examinal in u *Diccionariu de A Fala* (Valeš 2021).

A arrei i a basi léxica

A «arrei» é a parti da palabra que aporta u sei significau léxicu fundamental, pur exemplu, *pall-al* [LM], *pall-eiru* [V]. In cambi u, a «basi léxica» é unha palabra que funciona pur sí sola, pur exemplu, u infinitivu dos verbus, *sel*, *amal*, i a vedis cuincidi cun a arrei cumu in, *mullel*, *sol*, *fin*.

Us falantis ushan a su lingua sobre tó in u ambienti infolmal, pur isu a variación diafásica (istilística) é menús frecuente, aun así, a lingua ten us seis rigistrus i us falantis us ushan según a situación comunicativa, pur exemplu, as palabras *briciqueta* [L] u *pedióricu* [L] nun aparecin ni in as intrivistas cun us falantis, porque se trataba de unha situación semifolmal; sin embargo, se han rigistrau ripitiamenti in us discursus infolmais.

In a variación diastrática (social) telná muta importancia u factol da edai du falanti. In consecuencia, a fala dus maioris difieri sustancialmenti dus máis novus. Esta variación istá vinculá cun a ivolución da lingua i abalca tres temas diferentes.

U primeiru é u abandonu natural de algunhas palabras, que deixan de ushalsi, porque as ticnolugías han cambiau, u objetu que dinuminaban ya nun se usha, u a actividai que discribían ya nun se realiza. Se trata de un procesu natural que se poi observal in tós linguas. As palabras desapariciás nun se reemplazan pur ná, porque ya nun se nicisitan. Pur exemplu, *istresnis* [L], *albarda*, *cincha*, *andarilla* [LM], *barrrena*, *bruxia* [V], *cabás*, *colna* [LM], *encerau* [MV], *garabucha* [M], *alfoixha* [LM], *ixheira* [L], *salpilleira* [LV], i mutas máis.

U sigundu tema son us préstamus du castellanu. Estas palabras mutas vedis discribin unhas realidais novas, cumu *cochi*, *congeladol* [LV], *perfumi* [MV], *pilfumi* [L], i é natural que a lingua acepti estas da lingua intermediadora. Sin embargo, pur causha du bilingüismu, i da interacción multifacética intre A Fala i u castellanu, é difícil separal as palabras patrimoniais que cuincidin in as dus linguas, dus préstamus que se puían habel pruduciu in unha historia mui remota.

▪ Nun te dá pena que se perdan palabras tan lindas cumu *istresnis*?

▫ Bueno, pur un lau me dá pena, pero pur oitru é unha coixha mui natural, é así, mei taita sabi mutas palabras relacionás cun u campu i cun coixhas que se ushaban antis, i ei, in cambiú, sé máis palabras relacionás cun as novas ticnolugías. É natural.

▪ Vali, pero nun se poyin salvall esas palabras tan lindas que folman u nosu pasau?

▫ U único que se poi fel é ducumentalas, pero a ixhenti, particularmenti us novus, ya nun van a ushalas.

▪ Un día iscribiré un dicionariu de estas palabras que nun han tíu a sorti de trasmitilsi.

▫ Mui ben. A verdai é que ya me he dau conta de que a us ispañolis le incanta luchal cuntra us muiñus de airi.

▪ Nun seas irónicu, solu mus gusta u nosu patrimoniú.

▫ Vali, perdona, te aixhuaré si ques.

▪ Gracias.

Us aspectus máis detallaus, relacionaus cun u tema dus préstamus, se ispicifican in u capítulo 5.5.

U tercel tema son as interferencias du castellanu, é idel, us «castellanismus» que aparecin in A Fala. Estas palabras venin du castellanu pa cumpitil cun as palabras vernáculas, pur exemplu, *jovin* in ve de *novu*, *roju* in ve de *colorau*. U tema se trata cun máis detalli in u capítulo 5.6.

5.2 DIRIVACIÓN

U procesu de mudificación du significau de unha palabra pur meyu de «afijus dirivativus», u «morfemas dirivativus», se chama dirivación. Us afijus que antecedin a arrei son «prifijus» i us que istán pospostus son «sufijus». A mesma arrei poi ricibil prifijus i sufijus u mismu tempu, pur exemplu, *dis-tulnill-adol* [L].

Afiju dirivativu

Morfemas léxicus que mudifican u significau da palabra, pur exemplu, ***dis-calg-al*** [L], ***des-carg-al*** [MV].

5.2.1 Prifijación

Us prifijus se aixhuntan a basi léxica que é sustantiva, adjitiva u verbal, mudificandu u significau das palabras, pero normalmenti nun cambian a su clasi, pur exemplu, dambus *nacional* i *internacional* son adjitivus, u mismu que *ordin* i *desordin* [MV], *disordin* [L] son sustantivus.

Desde u puntu de vista folmal puemus dividil us prifijus in dus catigurías:

- 1.ª Us que iexistin tamén cumu palabras independentis. Normalmenti se trata de pripusiciós u adverbios: *a-*, *anti-*, *cun-/con-*, *de-*, *in-/en-*, *intre-/entre-*, *sobre-*, *ben-*, *mal-*, etcétera.
- 2.ª Us que nun iexistin cumu palabras independentis. Mutus de estis prifijus venin das pripusiciós latinas: *ad-*, *dis-*, *im-*, *inter-*, *post-*, *pre-*, *re-*, etcétera.

PRIFIJUS NEGATIVUS	
a-, an-	ateu, analfabetu
anti-	antidepresivu [MV], antitirrurista [L]
des-, dis- es- [MV], is- [L]	desventaixha [M], desagradabli [MV], disushu [L] esvarillal [M], isvarillal [L], istripal [L]
extra-, iextra- [L]	extraterrestri, extraordinariu [MV], iextraordinariu [L]
i-, in-, im-	ilegal, inalámbricu, impacienti, impusibli [LM]
PRIFIJUS LOCATIVUS	
ad-	adverbiu, admiral, adxhunta [M]
intre- [L] entre- [MV]	intreabril [L], intresacal [L] entreabril [MV], entresacal [MV]
ex-, ix- [L]	excarval [MV], ixcalval [L], exportal [MV]
extra- ixtra- [L], istre-	extravial [MV] ixtravial [L], istrepasal [L]
sobre-	sobresalienti, sobrenomi
su-, sub-	suvección, susistil, subtítulu, sumarinu
tras-	trasladal, trasportal, trasfronterizu
PRIFIJUS TEMPORAIS	
ante-, anti-	anteriol, antepasau, antecedenti, antiel
pos-, pus-, post-	posteriol, puspuñel [L], pospoñel [M], pospuñel [V]
pre-, pri-	prefabricau, prehistoria, prijubilación [L]
sobre-	sobrevivil, sobremesha [LM], sobremesa [V]
PRIFIJUS DE CANTIAI U GRAU	
bi-	bilingüismu, bicicleta
multi-	multiushu [LM], multiusu [V]
poli-	polideportivu, politeísmu
semi-	semiautomáticu
sobre-	sobrecarga, sobrepeshu [LM], sobrepesu [V]
super-	supermercau, supervalorau
uni-	uniformi, unifical
PRIFIJUS DE ORIENTACIÓN U MODU	
co-, con-, cun-	cooperál, convivil [V], cunvivil [LM]
contra-	contrabandu, contraseña, contratempu, contralú
de-, di-	devolve, detel, ditirimal [L]
re-, ri-	reforma, recoñocel, reclamal, ricupilal [L]

Figura 1. Clasificación dos prifijos según u criteriu semánticu

Us prifijus se poyin clasifical tamén pur criterius semánticus. In a tabla 1 se ixponin us prifijus máis frequentis que istán agrupaus sigún cincú significaus. Hai que tel in conta que algús prifijus nun tenin un significau únicu, poyin correspondel a varias catigurías. Tampocu se trata de unha lista completa, intre us prifijus que nun figuran in a tabla istán, pur exemplu, *pluri-*, *retro-*, *hiper-*, *ultra-*, *vice-*.

Algús prifijus, típicamenti us negativus *des-*, *dis-*, pilmitin a cumbinación cun unha palabra que ya leva un prifiju, de maneira que se aixhuntan dois prifijus in unha palabra, pur exemplu, *disindxitau* [L], *disinrial* [L], *disinfestal* [L], *desinfestal* [MV], *desenterral* [MV], *desenvovel* [MV], *desencastal* [MV], *disconfial* [L], *desconfigural* [MV], etcétera. A doblí prifijación é menús frecuente, aunque pusíbli, tamén cun oítrus prifijus, *preinscripción*, *preconfigural* [L], *tresantiel*.

- *u galfiu sí sabis u que é u galfiu de disingalfial* (fala_lag_016c).

É intereshanti que a palabra *disinquieta* [L], *desinquieta* [MV] leva dois prifijus cun u significau de uposición, que silvin pa infatizal a negación. In cambiu, u prifiju negativu da palabra *isbarrigá* [L] nun cambia u significau, que é idénticu a *barrigá* [L]. Tamén chama atención u prifiju negativu in a palabra *isvaidial* [L] que nun se correspondi cun a lógica da acción.

5.2.2 Sufijación

Us sufijus van postpostus a arrei i mutas vedis nun mudifican solu u significau da palabra, sinón tamén a su clasi, *vellu* → *vellé*. Mentras que us prifijus us cunsiguimus clasifical fundamentándusi in u significau semánticu que añadin a palabra basi, in u caushu dus sufijus mus incontramus cun muta polisemia, i algús sufijus poyin aportal significaus mui diversus. Inda así, tamén hai sufijus que vinculamus cun certu significau u cun certa catiguría gramatical, tema que ha síu ixplicau in u capítulo sobre u géneru in a Morfosintaxis.

Desde u puntu de vista gramatical puemus dividil a sufijación in catru catigurías, sigún a clasi da palabra que sai cumu risultau: sufijación sustantiva, adjectiva, verbal i adverbial. In unha división máis fina se poyin cunsideral tamén as basis, i dalsi conta dus sufijus que folman sustantivus de sustantivus, verbus de sustantivus, sustantivus de adjectivus, etcétera.

SUFIJACIÓN SUSTANTIVA

In a tabla 2 se ixponin us sufijus máis frequentis cun as vocais temáticas máis cumús i a información sobre u géneru du sustantivu risultanti.

SUFIXO	G.	EJEMPLU
-á	<i>f.</i>	chamá, alambirá, alambicá [MV], lambicá [L]
-adu [LM]	<i>m.</i>	poradu [LM], vistadu [LM], pinchadu [LM]
-azu [V]		porrazu [V], vistazu [V], pinchazu [V]
-aixhi [LM]	<i>m.</i>	viaixhi [LM], forraixhi [LM], linguaixhi [M]
-aji	<i>m.</i>	personaji, maquillaji, aprindizaji [L]
-al	<i>m.</i>	barrocal, castañal, olival, pinal
-(i)anti,-(i)enti		habitanti, comandanti, afluenti, pendienti
-anza	<i>f.</i>	matanza, enseñanza, comparanza [LM]
-ariu, -aria		almariu, campanariu, horariu, maquinaria
-atu, -ata		campeonatu, camiñata
-au	<i>m.</i>	arau, doctorau, arzobispau [MV]
-ción, -sión	<i>f.</i>	organización, publicación, comprensión
-dai, -idai, -edai	<i>f.</i>	igualdai, soledai [LV], publicidai [LV]
-ai, -iai, -eai		cashualiai [LM], clariai [LM], soleai [M]
-dol, -tol	<i>m.</i>	resplandol, bañadol [LV], proyectol
-adol, -idol, -ol		trozadol [LV], surtidol [LV], cheirol [MV]
-aol, -iol [M]		trozaol [M], miraol [M], escurriol [M]
-dol, -dora [LV]		traballadol [V], ferradol [LV], corredora [LV]
-ol, -ora [L]		traballol [L], traballora [L], cazol [L]
-(a)ol, -(a)ora [M]		traballaol [M], bebeol [M], vendeora [M]
-é	<i>f.</i>	vellé, honradé, lucidé
-eda [LM]	<i>f.</i>	tristeda [LM], naturaleda [LM], pureda [LM]
-eza [V]		tristeza [V], natureza [V], pureza [V]
-eiru, -eira		galiñeiru, carteiru, carteira, graneiru [MV]
-eru, -era		moqueru, lechera, graneru [L]
-ería, -iría, -aría	<i>f.</i>	sastrería, coquetería, cuquitiría [L], secretaría
-ía	<i>f.</i>	filosofía, cobardía
-ismu	<i>m.</i>	bilingüismu, urbanismu
-ista		artista, chapista, contrabandista
-itú	<i>f.</i>	longitú, altitú, esclavitú [MV]
-íu	<i>m.</i>	pidíu, vistíu, sintíu [LM], xhintíu [M]
-mentu	<i>m.</i>	alojamentu, cuñucimentu, cashamentu [LM]
-ncia, -encia, -ancia, -acia, -icia	<i>f.</i>	violencia, herencia, tolerancia, comparancia [L] inxhusticia [M], astucia
-toriu	<i>m.</i>	velatoriu, ofretoriu, cunsultoriu [LM]
-ura	<i>f.</i>	amalgura, arquitectura, guapura

Figura 2. Sufijación sustantiva

Intre as tres variedais incontramus varios patrós de variación privisiblis, pur exemplu, us sustantivos dirivaus cun us sufijos *-adu*, *-eda* in lagarteiru i mañegu, *vista* - *vistadu* [LM], *tristi* - *tristeda* [LM], tenin u sufiju *-azu*, *-eza*, in valverdeiru, *vistazu* [V], *tristeza* [V]. Estis patrós tamén poyin fallal, cumu in *limpu* - *limpieza*, *delicau* [L], *delicau* [MV] - *dilicadeza* [L], *delicadeza* [MV], esta irrregularidai se debi, cun bastanti probaliai, a influencia du castellanu, pero é certu que a folma *limpeda* [M] istá in disushu i a **dilicadede/delicadede* nun se ha rigistrau.

Oitra das diferencias intre as tres variedais é a conselvación de a *-d-* in us sufijos *-dai*, *-dol*, *-adol* in valverdeiru, *calidai* [LV], *comedol* [LV], *diseñadol* [LV], i a su ausencia in mañegu, *-ai*, *-ol*, *-aol*, *caliai* [M], *comeol* [M], *diseñaol* [M]. In mañegu se conselva a *-d-* solamenti despois das consonantis *n*, *l* i *r*, *igualdai*, *crueldai*, *verdai*, *ermandai* [MV]. U lagarteiru sueli optal pur as

mismas sulucíós que u valverdeiru, cun a *-d-* conselvá, *imprendedol* [L], sin embargo, a vedis suprimi a *-d-* igual que u mañegu, *cantiai* [LM], u suprimi a *-d-* ixhuntu cun a vocal temática, *pescol* [L], *cazol* [L], *traballol* [L].

U sufiju *-aixhi* in lagarteiru i mañegu pareci sel u patrimonial, *forraixhi* [LM], *lenguaixhi* [M], *fumaraixhi* [L], in comparación cun u sufiju *-aji*, que máis ben se debi a influencia du castellanu; sin embargo, esti sigundu é actualmenti mutu máis frecuente, *lenguaji* [LV], *montaji*, *reportaji*, *tatuaji*, etcétera.

A variación dus sufijos *-eiru*, *-eira* i *-eru*, *-era* nun sigui un patrón fácilmenti privisibli. É probabli que us sigundus se ixtendan pur influencia du castellanu, inda así, in lagarteiru hai palabras cumu, *ixtranjeru* [L], *funferu* [L], *graneru* [L], *invelnaderu* [L], que nun tenin oitra alternativa, mentras que oitras pilmitin as dus pusibilidais *relojeru* [L], *relojeiru*. Tamén é intereshanti que u mes de *eneru* solu ixisti in esta folma in as tres variedais, nun se ha ducumentau **eneiru*, a peshal de que in latín tiña u sufiju *-ĀRIUS* (IĀNUĀRIUS), que in oitras palabras

▪ U valverdeiru é a variedai máis castellanizá das tres, ¿a que sí?

▫ Nun sé, ei nun diría isu. Máis ben ha pasau pur a su ivulución propia, algu diferente de u lagarteiru i de u mañegu.

▪ Pero ushan mutas palabras castellanas.

▫ Isu dependi de ca pesoa. Tamén tenin mutas palabras ben ispeciais, pur exemplu, *adiel*, *frital*, *chapodal*, *présigu*, *marmelu*, *bulindri*, *ciguñoti*, i mutas máis.

▪ Vali, veu que nun te gustan estas itiquetas.

▫ Tes radón, pa mi as tres variedais son diferentes, pero nunca juzgaría unha cun us criterius de oitra. Me gusta que as tres sean diferentes i ca unha mui ispecial.

▪ Sí, as tres son buninas, i toas aportan a su riqueza a nosa lingua.

ivolucionó in *-eiru*. Esta particularidai se debi naturalmenti a influencia du castellanu.

SUFIJACIÓN ADJITIVA

Us sufijus que silvin pa folmal us adjitivus se ushan, algunhas vedis, tamén pa folmal us sustantivus, *lagarteiru*, *lagarteira*, *traballadol* [V], pur isu in estis caushus puemus falal de sufijación numinal. Us sufijus que se ixponin in a tabla, son us máis frequentis pa folmal us adjitivus; sin embargo, algús pilmitin tamén a formación de sustantivus.

SIFIJU	EJEMPLU
-abli, -ibli	admirabli, fiabli, responsabli, visibli
-al	ancestral, artesanal, cultural, regional
-anu, -ana	lejanu, urbanu, africana, romanu
-ariu, -aria	bancariu, imaginaria, sanitariu
-au, -á	ulviau [LM], olvidau [V], bardá, pendá, infau[L]
-eiru, -eira	callejeiru [MV], marineira [MV], valedeiriu [V]
-eru, -era	callejeru [L], marinera [L], valederu [LM]
-egu, -ega	mañegu, galega
-eñu, -eña	valverdeñu, lugareñu, navideña
-és	leonés, francés
-esha [LM], -esa [V]	francesha [LM], francesa [V]
-iciu, -icia	ficticiu, prupiciu [L], alimenticia [MV]
-icu, -ica	básicu, económicu, climáticu, histórica
-idu, -ida	válidu, firruñidu [L]
-inu, -ina	cristalinu, campushinu [L], campesinu [MV]
-ivu, -iva	negativu, fisticu [LM], deportiva [MV]
-oshu, -osha [LM]	cariñoshu [LM], golosha [LM], lixoshu [LM]
-osu, -osa [V]	cariñosu [V], golosa [V], mufosu [V]
-toriu, -toria	migratoriu, obligatoria [MV]
-ú, -úa [LM]	pilú [LM], curnú [LM], minúa [L]
-udu, -uda [V]	peludu [V], menuda [V]
-unu, -una	impurtunu, machuna

Figura 3. Sufijación adjitiva

De maneira paricía a sufijación sustantiva, se poyin observal patrós rigularis in cuantu a variación diatópica. A diferencia máis notabli é u mantinimentu de a *-d-* in u sufiju *-udu*, *-uda*, in valverdeiru, mentras que u lagarteiru i u mañegu a

suprimin, *pilú* [LM], *peludu* [V]. Oitra diferenca é u suníu apicoalveolal fricativu que se realiza in lagarteiru i mañegu de maneira sonora in a pusición intervocálica in us sufijos *-esha*, *-oshu*, *-osha*, *inglesha* [LM], *amargoshu* [LM], *amargosha* [LM], mentras que in valverdeiru se pronuncia de maneira sorda *-esa*, *-osu*, *-osa*, *inglesa* [V], *amargosu* [V], *amargosa* [V].

SUFIJACIÓN VERBAL

A cantiai dus sufijujus que folman us verbus de sustantivus u adjitivus é bastanti limitá. U máis frecuente é u sufiju *-al*, que silvi a minú pa folmal verbus das sustancias materiais.

SIFIJU	EJEMPLU
-al	pingal, oxigenal, parodial, planchal, pilfumal [L]
-ial [L]	colorial [L], chicharrial [L], flaquial [L]
-eal [MV]	coloreal [MV], chicharreal [MV], flaqueal [MV]
-ecel	agradecel, obedecel, florecel, favorecel
-fical, -ifical	clasifical, sacrificical, unifical, xhustifical [M]
-izal	automatizal, digitalizal, robotizal, finalizal
-ual	actual, acintual [L], acentual [MV]

Figura 4. Sufijación verbal

A variación diatópica a notamus in a preferencia que u lagarteiru dá a u sufiju *-ial*, *arrial* [L], in comparanza cun u mañegu i u valverdeiru que optan pur a vocal meya, *-eal*, *arreal* [MV].

SUFIJACIÓN ADVERBIAL

A sufijación adverbial istá limitá a u sufiju *-menti*. Esti sufiju se añadi a us adjitivus fimininus, i normalmenti indica as circunstancias de modu, pur exemplu, *claramenti*, *habitualmenti*, *igualmenti*. U sufiju se poi añadil tamén a us adjitivus que ya habían síu dirivaus pur sufijación adjitiva, cumu *cariñoshamenti* [LM], *cariñosamenti* [V]. U feito de dirival us adverbios de adjitivus fimininus, causha que algunhas folmas teñan unha sílaba menos in comparancia cun u castellanu, *adecuámenti* (cast. adecuadamente), *disimulámenti* (cast. disimuladamente), *honrámenti* (cast. honradamente), etcétera.

- *i nun hai ná desgraciámenti solu temus barrocos* (fala_lag_019a)
- *San Martín nun solu é un lugar ricu en tradicións, sinón que afortunámenti é un lugar que le gusta conservalas* (fala_man_306)
- *pa ficertu tú solu a tela te poi valer cen eurus aproximámenti* (fala_val_010b).

5.2.3 Diminutivus i aumentativus

Us diminutivus i aumentativus se folman pur meyu de sufijación, pur tantu dibi-rían istal incluíus in u subcapítulu anterior; sin embargo, se trata de un grupu ispicíficu, a vedis chamau sufijos apreciativus, i pur tantu se tratan de maneira separá.

DIMINUTIVUS

U máis notabli da sufijación diminutiva é a su forti istratificación diatópica, que diferencia sobre tó a u mañegu das oitras dos variedais. A variación a puemus observal in a palabra *cafitiñu* [L], *cafritu* [M], *cafetiñu* [V]. Pur regla general, us diminutivus in lagarteiru i valverdeiru se folman cun us sufijos *-iñu*, *-iña*, men-tras que in mañegu cun us sufijos *-itu*, *-ita*.

LAGARTEIRU	cashña, cafitiñu, cirviciña, butilliña, humiñu, hurtiña, cabiciña, cuchiniñu, burriñu, ulliñu, mumintiñu, pirriñu, suliñu, despaciñu, cirquinina
MAÑEGU	cashita, cafritu, cirvicita, butillita, humitu, hurtita, cabecita, cuchinitu, burritu, ullitu, mumintitu, pirritu, sulitu, despacitu, cirquita
VALVERDEIRU	casiña, cafetiñu, cerveciña, botelliña, homiñu, hortiña, cabeciña, cuchiniñu, burriñu, olliñu, momentañu, perriñu, soliñu, despaciñu, cerquiña

Figura 5. Diminutivus

Oitru fenómenu importanti é u fechi das vocais da arrei que se producín sobre tó in lagarteiru i mañegu. In a tabla puemus observal que u patrón típicu diferencia as tres variedais da siguienti maneira: *cirviciña* [L], *cirvicita* [M], *cerveciña* [V].

Estas dos reglas gerais que distinguin as tres variedais según us sufijos i a presencia u ausencia dos cambius vocálicus nun se cumplin a cen pur cen. In a *Basi de datus* (Valeš 2024) istán rigistraus ushus dos sufijos *-itu*, *-ita* in lagarteiru i valverdeiru, i ushus sin u cambiu vocálicu correspondienti, pur exemplu, *hortita* [M]. Ademais, incontramus patrós que se ripitin cun rigularidai, pur exemplu, *mairita* [L], *Angelita* [L], *Juanita* [L], *santiña* [M], *Sa Martiñu* [M], *cabritiñu* [L], pero *cabritu* cuandu falamus da cumía.

- *que era sel de casha i tiña alí a hurtina* (fala_lag_007)
- *a fresqueira estaba en un rincunitu* (fala_man_005b)
- *i a chaquitiña é cortina* (fala_val_010d)

- *mairita* *mus quedamus a guardal a pesqueira* (fala_lag_010)
- *i pur isu idimus que a santiña é nosa* (fala_man_012b).

Us sufijos *-inu*, *-ina* se ushan in unhas poicas palabras que, in algús caushus, po-yin tel tamén a varianti cun u sufiju *-iñu*, *-iña*, *piquininu*, *piquinina*, *puiquininu* [L], *poiquininu* [V], *poiquiñu* [V], *cirquinina* [LM], *pirriquininu* [L], inda máis pequenu que *piquininu*, igual que *chirriquininu* [L].

- *pero se tuvera que idil ei era chirriquininu de tó* (fala_lag_018d)
- *entonces ei de piquinina me quería dil con segadoris* (fala_val_002)
- *un puñau de millará pa que comeras un poiquininu* (fala_val_307a).

U valol diminutivu u tenin tamén oitrus sufijos menus frequentis: *-eñu*, *-eña*, *cuiteñu* [L], *cuiteña* [L]; *-eitu*, *-eita*, *cuiteitu* [M], *cuiteita* [M], *puñeitu* [M]; *-ixhu*, *-ixha*, *lagartixha* [LM], *lavixha* [LM]; *-ixu*, *-ixa*, *lagartixa* [V]; *-eti*, *regor-det* [L], *tragueti* [L]; *-oti*, *isloti*.

- *u homi cuiteñu le tocaba vigilal u patiu* (fala_lag_005b)
- *1 puñeitu de pan rallau, 1 puñeitu de almendra muía* (fala_man_301)
- *porque se conserva inda esti islote dialectal* (fala_man_306).

As folmas diminutivas a vedis chegan a lexicalizalsi, cambiando u sei significau uriginal, pur exemplu, *camisha* [LM], *camisa* [V] dó urigin a *camisheta* [LM], *camiseta* [V], u a palabra *piba* a *pibita* [MV]. Cumu u cambiou de significau é gradual non sempris é fácil fel un corti intre us diminutivos propius i as folmas lexicalizás, *butixha* [LM], *butija* [V], *cortiju*, *siñuritu* [L], *señorita* [V], *circuitu*, *centralita*, etcétera.

In A Fala incontramus ademais bastantis diminutivos lexicalizaus acabaus in us sufijos *-illu*, *-illa*, *bulsillu* [L], *bolsillu* [MV], *carritillu* [LM], *carretillu* [V], *negrillu* [V], *purtilu*, *rabanillu*, *bumbilla* [LM], *bombilla* [V], *curvilla* [MV], *frinillu* [L], *hilcuilla* [L], *horquilla* [MV].

Diminutivos

Lagarteiru: *-iñu*, *-iña*, cun fechi vocálicu, *cabeciña*, *ulliñu*.

Mañegu: *-itu*, *-ita*, cun fechi vocálicu, *cabicita*, *ullitu*.

Valverdeiru: *-iñu*, *-iña*, sin cambiou vocálicu, *cabeciña*, *olliñu*.

AUMENTATIVUS I PEYORATIVUS

Us aumentativus frecuentementi cumbinan u sei significau cun un significau peyorativu, pur exemplu, in as palabras *cabezón* u *cabronazu*. Se folman pur us sufijos ixpostus in a tabla 6. Chama a atención u aumentativu *anchón* cun a su varianti alternativa *ananchón* [L], que non solu añadi un sufiju aumentativu, si-nón, tamén us suníus protéticos [an].

SIFIJU	EJEMPLU
-azu, -aza	buenazu, bocaça, cabronazu, exitazu
-ón, -ona	grandón, cabezón, tetona, londxona [L], foizón [M]
-oti, -ota	grandoti, grandota, machota
-ú, -úa [LM]	pilúa [LM], cabizú [L], cabezú [M], curnú [LM]
-udu, -uda [V]	peludu [V], barbudu [V], menudu [V]
-uchu, -ucha	sirruchu [L], serruchu [MV], blanduchu, lugaruchu

Figura 6. Aumentativus i peyorativus

- *algún cabronazu cun escopeta de balís tamén u utilizaba de diana* (fala_lag_309)
- *a coixha da boa de mei ermanu que foi un exitazu* (fala_man_201)
- *me tiró pa u solu de u calambrazu que me dó* (fala_val_014)
- *era un homi mui altón bueno ei u recordaba cumu un homi mui grandón* (fala_lag_013b)
- *foi ei en esi siti u ondi mataran a u Chorón* (fala_val_001b)
- *u extraterrestri peludu que vivía con unha familia americana* (fala_val_306m)
- *era unha mullel sanota de feitos* (fala_val_307a)
- *había dois o tres árbulis grandotis* (fala_man_005b)
- *así que me dó un cuartuchu i me ití con o estomagu vadíu* (fala_man_309).

Us aumentativus i peyorativus chegan a lexicalizalsi, igual que us diminutivos, cun u cual cambian gradualmenti u sei significau uriginal, pur exemplu, *telón* é unha tela grandi, pero cun un ushu ispicíficu in u teatru. Da mesma maneira cambiorin u significau as palabras *botellón*, *caixón*, *baixón*, *pimentón*, *escalón*, *hormigón*, *serroti*, *Pizarrón*, *ratón*, que é solprendentementi máis pequenu que unha rata.

- *se abri u telón* (fala_lag_001)
- *se nota de fai unhos anus pacá o baixón i tal* (fala_man_007a)
- *agarró un caxón de madeira i le sacudíu con el por a cabeza* (fala_val_305).

5.3 PARASÍNTESIS

U procesu de parasíntesis cumbina a prifijación i sufijación in unha palabra. A cambi u da prifijación das palabras cun sufiju, *des-agrad-abli* [MV], as palabras parasintéticas, pur exemplu *apasional*, nun tenin a pusibilidai de funcional solu cun prifiju (**apasion*) u solu cun sufiju (**pasional*), se trata, pur tantu, de prifijación i sufijación simultánea.

PRIFIJU	EJEMPLU
a-	abrazal, ablandal, aclaral, acampal, aburacal [LM], aturacal [V], abrochal, atirrizal [L], aterrizal [MV], atemorizal [MV]
en-, em-	encaixal [MV], encoiral [MV], embarazal [MV], emborrachal [MV], encanteiral [MV]
in-, im-	inaugural, incaixal [L], incoiral [L], indelgadal [L], ingordal [L], imbadurnal [L], incaprichalsi [L]

Figura 7. Parasíntesis

As palabras parasintéticas son normalmenti verbus, que manifestan u cambi u de istau, folmaus pur us sufijus verbais in cumbinación cun us prifijus *a-*, *en-*, *em-*, *in-*, *im-*. Oitrus prifijus, cumu *tras-* in a palabra *trasladal*, son poicu frecuentes.

- *ital in as tinaixhas que fermenti trasegal un trasegu que se le quita as borras* (fala_lag_009)
- *ei te encanteiru pa sembral patatas te fay u o que sea* (fala_man_013b)
- *a patata o que fai é engordal un puiquitu o caldu* (fala_man_001b)
- *porque en lugar de enderezar as callis, as torcía inda máis* (fala_val_305).

5.4 CUMPUSICIÓN

A cumpusición é u procesu de creal unha nova unidai léxica utilizandu dus arrei-dis in unha palabra. As palabras risultantis da cumpusición suelin sel sustantivus, pero tamén adjitivus u verbus, oitras clasis de palabras son poicu frecuentes.

As palabras compostas son aquelas que resultan da unión de dus palabras in-dependientis; sin embargo, esta unión poi tel varius graus de fijación ortográfica. Us compostus propius se iscribin cumu unha palabra *aguachirri*, mentras que us pluriverbais se iscribin pul separau *agua mineral*, aunque folman unha unidai fraseolóxica. Hai palabras que nun tenin a folma de iscribils i así

as incontramus iscritas tantu ixhuntas cumu pur separau, *arcuírís* u *arcu iris*, *peiralipi* [M] u *peira lipi* [M]. A circunstancia de que algunhas palabras se iscriban ixhuntas i outras non, ten que vel cun a ivulución da lingua i a percepción da «unidai», así, as cumbinaciós máis frequentis cun u pasu do tempu folman unha palabra. In esti contextu é intereshanti observal que algunhas das palabras compostas son bastanti novas, i inda así se suelin iscribil cumu unha sola palabra, *videoconferencia*, *vidiochamá*.

CUMPUSICIÓN SUSTANTIVA	aguardienti, noitiboa, noitivella, hojalata, culifrol [L], guardabosqui, terratenienti, cortapililas [LV], sacacorchus, santurostru [L], zaparrostru [MV], meyanoití [LM], medianoití [V], arcuírís, lavapés, apagavelas, quitameus, salvavidas, ispantapaixarus [L], buscavidas [LV]
CUMPUSICIÓN ADJITIVA	mediterráneu, pilirroju, fantasmagóricu, cirulalgu [L], firulargu [V], quiriqueiru [L], mediuambiental, zigzagueanti [MV], anglosajón
CUMPUSICIÓN VERBAL	malcrial, maltratal, malferil [MV], malfiril [L], malvivil, machifembral, bindidil [LM], bendecil [V]
CUMPUSICIÓN NEOCLÁSICA	antropomorfú, autosuficienti, equilibrau, geográfico, gastromómico, minisérii, vidiochamá, macroeconomía, sociolingüística, burocracia, apicultura, filoloxía

Figura 8. Cumpusición

- *a u condensal se fai líquidu i u que sai é aguardienti pur un tubu* (fala_lag_009)
- *símilis, personificacións, elegías de carácter fantasmagóricu* (fala_val_306f)
- *en procesión se feyan pa bindidil os campus* (fala_man_305).

Un caushu ispecial da cumpusición é a «neoclásica», tamén chamá «cultá», que cumbina as palabras griegas u latinas cun outras palabras. Esti tipu de cumpusición é mui prductivu in a creación de tirminulugía profesional. Us componentis griegus i latinus se cunsideran, a vedis, prifijoidis u sufijoidis, pero in realidai guardan u sei significau uriginal, así que a clasificación de compostus é actualmenti máis cumún. Us componentis máis frequentis son: *aero-*, *agro-*, *auto-*, *audio-*, *bio-*, *ciber-*, *electro-*, *equi-*, *euro-*, *foto-*, *gastro-*, *geo-*, *hetero-*, *homo-*, *macro-*, *maxi-*, *mega-*, *mini-*, *micro-*, *neo-*, *omni-*, *socio-*, *tele-*, *termo-*, *vidio-*, etcétera. Da mesma maneira, se poi tratal tamén du sigundu componentí: *-cracia*, *-cultura*, *-filia*, *-fobia*, *-grafía*, *-logía*, *-manía*, *-metría*, *-scopiu*, etcétera.

- *As almas que emanan das tumbas antropomorfas cun as sus inirgías* (fala_lag_303a)

- *Sé que hai temas que entran en aspectus sociolóxicus, antropolóxicus, económicos, laborais* (fala_man_305)
- *ya te digu u que nun me gusta é a burocracia* (fala_val_007a)
- *por exemplu por temporás a micología* (fala_val_008).

Un grupu pequenu, pero mui particulal, son as palabras riduplicás, *paripari* [L], *trepitrepi* [L], *trepatrepa* [V] que se poyin iscribil das dus maneiras, u hasta cun guión, pero in esta publicación optamus pur a iscritura in folma de unha palabra.

- *Nun creas, vamos cun oitru, u trepitrepi* (fala_lag_309).

5.5 PRÉSTAMUS

Un dus ricursus naturais pa amplial u vocabulariu son us préstamus de oitras linguas. Cumu tós falantis son bilingüis cun u castellanu, é lóxicu que in u momentu da carencia de algunha dinuminación ushin a palabra castellana. Pur esta radón puemus idintifical mutus préstamus du castellanu i, in realidai, é difícil sabel qué palabras viñeran pur meyu du castellanu i cuális pertencin a u vocabulariu patrimonial, dirivau du latín. Intre as palabras patrimoniais, que cuincidin cun u castellanu, istán, pur exemplu, *agua*, *sal*, *silla*, *cabeza*, *montaña*, *mar*, *palabra*, etcétera. Sin embargo, idintifical us préstamus nun é unha coixha fácil, in us siguientes exemplus se mixturan as palabras que "soan a castellanu" cun u "vocabulariu general" pa isinal a cumplijidai du tema: *introducción* [MV], *conclusión* [MV], *plástico*, *cabli*, *café*, *calamar*, *mostaza*, *motor*, *mecánico*, *ilegal*, *oficial* [MV], *defraudal*, *cambial*, *exclamal* [MV], *sustantivu*, *adjetivu*, *camión*, *pantanu*, *etimología* [MV], etcétera. Us préstamus léxicus generalmenti inriquecin u vocabulariu de A Fala, porque mus pilmitin dinuminal cun máis pricisión as realidais que istán arriol de nos. In comparanza cun us «castellanismus» us préstamus nun reemplazan u vocabulariu patrimonial, máis ben u complementan.

U tema dus préstamus abalca tamén a variación léxica que mereci un comentariu ispecial. Se trata de palabras que señalan as realidais que "nun ixistían antes", é idel, se refieren a coixhas u situacións novas. É frecuente i natural que cun a realidai nova a lingua acepti un préstamu, lógicamente da lingua cun a que viñu a realidai nova. Sin embargo, u préstamu poi integralsi in a lingua receptora in a folma uriginal, u se poi adaptal a morfología da lingua receptora. Cumu risultau surgin us paris de palabras que algús falantis mudifican según as regras gramaticais de A Fala, i oitrus as ushan in a folma in a que han vindu, fechandu solu a vocal final, *aeropuertu* / *aeroportu*, *impuestu* / *impostu*, *presupuestu* / *presupostu*, *motosierra* / *motoserra*, *tienda* / *tenda* [LM], *prueba* / *proba* (poi tel

significaus diferentes), *andalucis* / *andaludis* [LM], etcétera. Us exemplis revelan que hasta us mismus autoris nun son cunsistentis i ushan algunhas vedis as variantis adaptás i oitras as variantis sin adaptal.

- *en ve de aterrizar en o aeropuertu de Londris* (fala_man_309)
- *o aeroportu de Croydon agora é tamén un aeroportu grandí* (fala_man_309)
- *sin impuestus se pasaba aquí tamén claro a fronteira* (fala_lag_201a)
- *pagaba unhos impostus a tal ordin* (fala_man_303)
- *que servían cumu taquillas pa cobral seis impuestus tamén* (fala_man_303)
- *hai mutus restaurantis baris tiendas* (fala_man_101)
- *en a plaza tiña unha tenda* (fala_man_018c)
- *rondará os cen millós de peshetas de presupuestu* (fala_man_307c)
- *A mi ya se me acabou u presupostu* (fala_lag_309).

In A Fala incontramus tamén us préstamus de oitras linguas, actualmenti sobre tó du inglés. Siría difícil midil u papel que tiña u castellanu de intermediadol, i ifictivamente, nun é importantí. U certu é que as palabras cumu, *escáner*, *chip*, *píxel*, *hobby*, *hippie*, *reality show*, *airbag*, etcétera, folman parti du vocabulariu actual.

Naturalmenti u castellanu i u inglés nun son as únicas linguas que sumistran palabras a A Fala, us préstamus de oitras linguas nun son tan frequentis, pero siguramenti miricirían máis atención i un istudiu detallau. Pur exemplu, *gratinal* ven du francés, *robot* da lingua checa. Tamén hai mutas palabras que cuincidin cun u portugués, *loiza*, *lixoshu* [LM], *brínquili* [L], *marmelu* [V], *prisegu* [L], *présigu* [V], *xaruga* [MV], *ixaruga* [L], etcétera; sin embargu, estas palabras compartin cun A Fala u urigin itimolóxicu, aunque é tamén pusíbli que algunhas de elas viñeran cumu préstamus in algún momentu da historia.

▪ Teño bastanti clarú, que si te pri-guntu agó cuál folma dibiría ushal si *aeropuertu* u *aeroportu*, me dirás algu cumu "cumu tú queiras, as dúas soan igual de ben".

▫ Se nota que has istau mui atentú.

▪ Sí, a verdais é que u principiu sempris buscaba u "correctu" mentras que agó intendu que a lingüística ben feita nun busca u correctu i u incorrectu.

▫ Me alegru mutu. A sigunda idición de esta *Gramática* ya dirá a u tei calgu. Sabis máis que algús lingüistas de profesión. In realidai, pa discripción das linguas solu fai farta sel respetuosu, i tú has aprindíu isu, a diferencia de mutus oitrus.

▪ Gracias, me sintú orgullosu cuandu mu didis.

▫ U merecis.

5.6 CASTELLANIZACIÓN

U contactu de A Fala cun u castellanu se manifesta sobre tó in u nivel léxicu, porque é ca ve máis frecuenti idintifical palabras que puiríamus itiquetal cumu «castellanismus». Sin embargo, a tirminulugía de «castellanismo» se poi intelpretal de distintas maneiras, pur exemplu, a RAE (2025) a difini cumu "Palabra, locución, giro, etc., peculiar o procedente del castellano". A Real Academia Galega (RAG 2025) usha unha i explicación paricia: "Vocábulo ou modo de falar propio do castelán empregado noutra lingua". Estas difinicións se refierin, in u sintíu ampliu, a tós palabras que venin du castellanu, u pur u sei mediu, pur tantu incluyin tamén as palabras que se han comentau in u capítulo anteriol sobre us préstamus, pur exemplu, *aditivu* [L], *exclamal* [MV], etcétera. In cambi, a acepción «pupulal» ve us castellanismus de maneira máis ristringía. A ixhenti, generalmenti, se dá conta das interferencias du castellanu, i cuandu falan dus «castellanismus», se refierin as palabras castellanas que venin a A Fala pa reemplazal as palabras patrimoniais i xistentis, pur exemplu, *ventu/vientu* in ve de *airi*. A diferenca fundamental intre as dus acepcións é que us préstamus complementan u vocabulariu de A Fala, i así se trata de un procesu que inriqueci u sei vocabulariu; in cambi, as interferencias reemplazan u vocabulariu patrimonial pur as palabras castellanas, i us falantis mismus as pircibin de maneira negativa.

U procesu de reemplazamentu, que amenada a A Fala, é gradual i así se poyin idintifical interferencias in varius istadius de ivolución. Primeiru, hai interferencias prácticamenti cunsumás, dundi as palabras castellanas ya nun se pircibin cumu un elementu ajenu/aixhenu, pur exemplu, a mesma palabra *ajenu*, que inda existi in a folma *aixhenu* [L] in lagarteiru, pero u sei ushu é poicu frecuente.

Castellanismu

1. Tós palabras que venin du castellanu u pur u sei mediu.
→ préstamus
cunclusión [L], *exclamal* [MV].
 2. As palabras castellanas que sustituyin as patrimoniais
→ interferencias
cerral, *roju*, *vergonza* [MV].
-

DISUSHAU U CASHI DISUSHAU	USHU ACTUAL
lomba, lombu	loma, lomu
retratu	fotu, afotu [L]
limpeda [M]	limpieza
fatu	vistimenta [L], vestimenta [MV]
istuíxhal [L], estoixhal [M], estojal [V]	ahorral
antrú [L]	carnaval
bategón [V]	chaparrón
loita [L]	lucha
truta [LM]	trucha

Figura 9. Ejemplus das palabras in disushu

- *cuandu era u antrú te tiraban pucheirus in as portas* (fala_lag_017b)
- *gañan altura pa subil hasta a vivienda, estoixhandu espaciu en esta pa otrus ushus* (fala_man_305).

In u grau intermeyu das interferencias incluímus as palabras que se ushan in a folma patrimonial, pero cun frecuencia tamén in a castellanizá. Naturalmenti, a división silvi máis ben pa dal ejemplus du procesu, non pa catigurizal as palabras individuais.

USHU PATRIMONIAL	VARIANTI CASTELLANIZÁ
fechal	cerral
novu	jovin
chilla	techu
ixhogu [L]	juego [L]
acabal [LM]	tirminal [L], terminal [M]
prisegu [L], présigu [V]	melocotón
xhabaril [M], xhabalí [M], jabaril [V]	jabalí
vergoña [MV]	verganza [MV]
canu	grifu ³⁸

Figura 10. Ejemplus das palabras que varían cun as castellanizás

³⁸ Algús falantis cunsideran que as palabras *canu* i *grifu* tenin significaus diferentis, sendu *canu* unha coíxa da que cai agua de maneira cuntinua, mentras que *grifu* ten a pusibilidai de abril i fechal; sin embargo, pa mutus falantis as palabras son sinónimas i ven u *grifu* cumu un castellanismu.

- *pus leva a us jóvinis de mañán pur a mañán* (fala_lag_018a)
- *ei pensu que us novus falan* (fala_val_013b)
- *esi era un juegu era un juegu a ixhugal as as peleas* (fala_lag_005b)
- *solemus fel algunhas vedis merendas de xhabalí que cazan elis* (fala_man_010)
- *se caza mutu venau mutu jabalí* (fala_val_105a).

Us verbus *fechal* i *cerral* dan un exemplu da variación que se poi observal cun máis detallí. In a *Basi de datus* (Valeš 2024) idintificamus 14 folmas (21%) du verbu *fechal* i 52 folmas (79%) da varianti castellanizá *cerral*. É probabli, que a edai dus falantis teña influencia in esta variación, igual que in us demais caushus de substitución du léxicu patrimonial pur us castellanismus.

U tercel grupu u folman as palabras que inda se ushan cun muta frecuencia in a su folma partimonial, pero ca ve máis se istá intruducindu a su varianti castellanizá. Esta sigunda se nota particulalmenti in a fala dus máis novus.

USHU PATRIMONIAL	CASTELLANISMU EMERGENTI
colorau	roju
muiñu [L], muñu [MV]	mulinu
airi	ventu, vientu
traballu, traballal	trabaju, trabajal
arriol [L], arreol [M]	alrededol
dientri [LV]	delanti
maripoixha [LM]	mariposa
inda	todavía

Figura 11. Ejemplus das palabras castellanizás emergentis

- *tiñamus que fel mutu trabaju manual* (fala_lag_008)
- *está soplandu bastanti ventu bastanti airi i isu seca bastanti u ambiente* (fala_val_005a)
- *hai de diferentes coloris roju amarelu verdi* (fala_val_010b).

Estis tres grupus de palabras ijimplifican us graus du procesu de variación intre as palabras patrimoniais i as castellanas, desde a substitución prácticamenti acabá (*lomu*), hasta us castellanismus emergentis (*todavía*).

Aparti de esta variación se poyin observal tamén oitras palabras castellanas, que se ushan, hasta cun as sus tirminaciós de vocais meyas. Se trata de elementus extraoracionais, ixpresiós, interjecciós, sustantivus u adverbis, que matizan u inunciau de maneira modal, pur exemplu, *bueno, claro, macho, ojo, vamos*, etcétera. Tós estas se ushan directamenti in castellanu, sin mudificación.

- os araus *bueno* esti é o arau romanu (fala_man_008b)
- os lagareirus tamén *claro* elis traballaban aquí mutu (fala_man_008b)
- i *ojo* cumu nun cumu te viera u secretariu (fala_lag_014a)
- a centu sesenta pasus por minutu en picau *ojo* eh isu nun u ficía naidi (fala_val_012a)
- foi unha etapa importantí i *vamos* ei sempris estaba a gustu (fala_val_013a).

Algunhas palabras de A Fala cuinci-din cun u castellanu, pero tenin significau u ushu diferentis. Pur exemplu, u verbu *collel* iquivali solu parcialmenti a u sei correspondienti castellanu, porque sueli relacionalsi solu cun a coshecha de aditunas, algodón u parícíus, mentras que us oitrus ushus se ixpresan normalmenti pur u verbu *agarral*, *agarral u bus*, *agarral algu*. Naturalmenti, esti ushu palticula é propensu a influencia du castellanu.

- a mi unha culebra *collela* nun me buf me dá me dá pánicu (fala_man_007b).

Oitru caushu intereshanti du cambi u de significau é a palabra *andarrius*, que dinumina us insectus da familia Libellulidae. Cumu us falantis máis novus nun istán familiarizaus cun ela a sustituyin pur a tirminulugía castellana, i *andarrius* asocian cun *paripari* [L], *zapateiru* [M], *aclaraguas* [V], porque esti insectu (Gerris lacustris) anda sobre a supirficii de auga.

As folmas castellanizás son un tema mui compleju, porque as circunstancias que poyin estipulal u sei ushu istán influías pur as cundiciós du inunciau, us interlucutoris invulucraus, u bilin-güismu i us cambius de códigu. Pur

▪ Ei creu que us castellanismus in A Fala nun istán ben. Dibirían quitalsi de algunha folma.

▫ Bueno, pur un lau tes radón, a vedis aparecin palabras castellanas que nun dibirían, pur oitru, nun sé qué mecanismu ques ushal pa quitalas. A lingua sigui a su ivulución, mus gusti u non.

▪ Pur exemplu u cole, alí dibirían isinal A Fala sin castellanismus.

▫ Sabis ben que A Fala nun se isina in us coles, ademais é mui dudoshu que isu tuvera algu de efect u. Cumu te digu, as linguas fadin u que querin, sin priguntali a us lingüistas u a us maestrus.

▪ Pero in tal caushu u castellanu comerá A Fala tardi u tempranu.

▫ Ei nun siría tan pisimista, pero é certu que A Fala vai cambiandu. In cambi u, a mi me priucupa máis a dispoblación. In u futuru faltarán falantis. Será u tei turnu tel fillus i falali a tu lingua materna.

▪ Me pareci que esti tema ya nun é de lingüística.

▫ Vali, ben, millol cambiamus de tema.

exemplu, unha falanti, que falou de fabricación de vistimentas tradicionais, ushou de maneira ripitía a palabra *terciopelo*. A circunstancia, que influyi in esti caushu, é que a tela se compra fora das localidais falantis, i pur tantu se pidi i se compra "terciopelo" in un comerci u undi se fala castellanu. A mesma falanti utilizó tamén a varianti *terciopelu*, así que notamus variación intre as dus posibilidadeis.

- *igual que a otra era de terciopelo esta se fai de rasu* (fala_val_010c)
- *si u xugón é de terciopelu u mandil tamén é de terciopelu* (fala_val_010c).

A castellanización é sin duda un dus piligrus máis gravis que amenadan a A Fala. As dus linguas sempris han istau in contactu i pur un lau é natural que A Fala inriqueza u sei vocabulariu cun a tirminulugía castellana; sin embargo, pur oitru lau se pruducin bastantis interferencias nun desiás, as que sustituyin as palabras patrimoniais pur as castellanas.

- ¿Te gusta cómo ha sey u libru?
- Nun sé Miro, pur un lau istó urgullosu de habel participau, pero pur oitru u libru me pareci un poicu cumpliau.
- As gramáticas son así, son librus cumpliaus.
- Vali, mui ben, pero ¿nun te pareci unha bo idea iscribil unha versión simplificada?
- ¿Me aixhuarás? Agó que ya eris un ixpertu.
- Cun mutu gustu.
- Pero nun prometu felu agó mismu, cun A Fala hai mutu traballu lingüísticu pendiente.
- ¡Miro, isu é importantí!
- Tes radón, pero ei pensaba in oitru idición du *Diccionariu*.
- Vali, i despois toca a *Gramática didáctica*.
- Ok, cun un aixhuanti cumu tú u fairé in un piriqueti.

BIBLIOGRAFÍA

- ACADEMIA DE LA LINGUA ASTURIANA. 2002. *Informe sobre la llingua asturiana*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana. ISBN 84-8168191-1.
- ALARCOS LLORACH, Emilio. 2000. *Gramática de la lengua española*. Madrid: Espasa Calpe. ISBN 84-239-7922-9.
- ÁLVAREZ, Rosario – XOVE, Xosé. 2002. *Gramática da lingua galega*. Vigo: Galaxia. ISBN 84-8288-335-6.
- ANDRÉS DÍAZ, Ramón de. 2002. Posesivos con nomes de parentescu, *Cuestiones d'asturianu normativu*, vol. 2, pp. 78-81, Uvieu: Publicaciones Ambient. ISSN 1579-7252.
- ANDRÉS DÍAZ, Ramón de. 2013. *Gramática comparada de las lenguas ibéricas*. Gijón: Trea. ISBN 978-84-9704-726-5.
- BLOT, Richard K. (ed.). 2003. *Language and Social Identity*. Westport, CN: Praeger. ISBN 978-0897897839.
- BOERSMA, Paul – WEENINK, David. (2025). *Praat: Doing phonetics by computer* (versión 6.4.44) [Software]. Recuperado de: <http://www.praat.org/>.
- BUCHOLTZ, Mary – HALL, Kira. 2005. Identity and interaction: a sociocultural linguistic approach, *Discourse Studies*, vol. 7, n.º 4-5, pp. 585-614. ISSN 1461-4456.
- BUCHOLTZ, Mary – HALL, Kira. 2006. Language and Identity. In DURANTI, Alessandro (ed.), *A Companion to Linguistic Anthropology*, pp. 369-394. Malden (MA): Blackwell Publishing. ISBN 978-1405144308.
- CARRASCO GONZÁLEZ, Juan María. 2021. *Dialectología fronteriza de Extremadura*. Berlin: Peter Lang. ISBN 978-3-631-86138-7.
- CASTRO, Ivo. 2006. *Introdução à história do português*. 2.ª ed., Lisboa: Colibri. ISBN 972-772-520-1.
- COSTA BRISSOS, Fernando Jorge. 2011. *Linguagem do sueste da Beira no tempo e no espaço* [tesis doctoral]. Lisboa: Universidade de Lisboa. Disponibili in: <http://hdl.handle.net/10451/4466> [visto 23-11-2023].
- COSTAS GONZÁLEZ, Xosé-Henrique. 2013. *O valego. As falas de orixe galega do Val do Ellas*. Vigo: Xerais. ISBN 978-84-9914-557-0.

- COSTAS GONZÁLEZ, Xosé-Henrique. 2017. Os actuais subsistemas de sibilantes nas falas do val do río Ellas ou de Xálima e as dificultades para a súa normativización conxunta, *Limite*, vol. 11, pp. 109-132. ISSN 1888-4067.
- CUNHA, Celso – CINTRA, Lindley. 2016. *Nova gramática do português contemporâneo*, 7.ª ed., Río de Janeiro: Lexikon. ISBN 978-8583000310.
- ELAN (versión 6.8) [software]. 2024. Nijmegen: Max Planck Institute for Psycholinguistics. Ricuperau de: <https://archive.mpi.nl/tla/elan>.
- FERREIRO, Manuel. 1999. *Gramática Histórica Galega: I. Fonética e Morfosintaxe*. Santiago de Compostela: Laiovento. ISBN 978-84-8487-508-6.
- FieldWorks Language Explorer (FLEEx versión 9.1) [software]. 2024. SIL Global. Ricuperau de: <https://software.sil.org/fieldworks/download/>.
- FLORES PÉREZ, Tamara. 2018. Sintaxis pronominal de la Fala do val de Xálima: análisis y diferencias entre las tres variedades. In CARRILHO, Ana Rita, et al. (eds.), *Ao Encontro das Línguas Ibéricas*, pp. 295-316. Covilhã: Universidade da Beira Interior. ISBN 978-989-654-474-4.
- FRADES GASPAR, Domingo. 1994. *Vamus Falal. Notas pâ coñocel y platical en nosa fala*. Asociación para el Desarrollo Integral de Sierra de Gata Valentín Somolinos.
- FRADES GASPAR, Domingo. 2000. *Vamus a falal. Notas pâ coñocel y platical en nosa fala*, 2.ª ed., Mérida: Editora regional de Extremadura. ISBN 84-605-1063-8.
- Gobierno de Extremadura. 2001. «Decreto 45/2001, de 20 de marzo», *Diario Oficial de Extremadura (DOE)*, vol. 36, pp. 2859-2860. Disponibli in: <https://doe.juntaex.es/pdfs/doe/2001/360o/01040052.pdf> [vistu 26-09-2023].
- Gobierno de Extremadura. 2011. «Ley Orgánica 1/2011, de 28 de enero, de reforma del Estatuto de Autonomía de la Comunidad Autónoma de Extremadura», *Boletín Oficial de Estado (BOE)*, vol. 25. Disponibli in: <https://www.boe.es/buscar/pdf/2011/BOE-A-2011-1638-consolidado.pdf> [vistu 26-09-2023].
- GONZÁLEZ BELLANCO, Anastasia, et al. 2021. *U nosu primel diccionariu de A Fala*. Cáceres: Diputación Provincial de Cáceres. ISBN 978-84-09-25776-8.
- GONZÁLEZ SALGADO, José Antonio. 2003. La fonética de las hablas extremeñas. *Revista de Estudios Extremeños*, vol. 59, n.º 2, pp. 589-619. ISSN 0210-2854.

- GONZÁLEZ SALGADO, José Antonio. 2005. *Cartografía lingüística de Extremadura*. Mapa 411. Disponibili in: <http://www.geolec-tos.com/mapas/411.pdf> [vistu 26-06-2022].
- GUMPERZ, John Joseph (ed.). 1982. *Language and social identity*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 0-5212-4692-X.
- LINDLEY CINTRA, Luís Filipe. 1971/1983. Nova Proposta de Classificação dos Dialectos Galego-Portugueses. In *Estudos de dialectologia portuguesa*. Lisboa: Sá da Costa Editora.
- LÓPEZ FERNÁNDEZ, Severino. 1992. *Topónimus d'As Ellas y rimas en la-garteiru*. Eljas: Ayuntamiento de Eljas.
- LÓPEZ FERNÁNDEZ, Severino. 1999. *Arreidis. Palabras y ditos lagarteirus*. Mérida: Editora regional de Extremadura. ISBN 84-7671-542-0.
- MAIA, Clarinda de Azevedo. 1977. *Os falares fronteiriços do concelho do Sabugal e da vizinha região de Xalma e Alamedilla*. Coimbra: Instituto de Estudos Românicos, Faculdade de Letras da Universidade de Coimbra.
- MARTÍNEZ CELDRÁN, Eugenio – FERNÁNDEZ PLANAS, Ana María. 2007. *Manual de fonética española. Articulaciones y sonidos del español*. Barcelona: Ariel. ISBN 978-84-344-8272-2.
- NAVARRO TOMÁS, Tomás (dir.). 1962. *Atlas lingüístico de la Península Ibérica*. Madrid: CSIC.
- Novu Testamentu en Fala*. 2015. trad. FRADES GASPAR, Domingo. Madrid: Sociedad Bíblica de España. ISBN 978-84-8083-346-2.
- REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (RAE), ASOCIACIÓN DE ACADEMIAS DE LA LENGUA ESPAÑOLA. 2011. *Nueva gramática de la lengua española: Fonética y fonología*. Barcelona: Espasa Libros. ISBN 978-84-670-3321-2.
- REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (RAE), ASOCIACIÓN DE ACADEMIAS DE LA LENGUA ESPAÑOLA. 2025. *Diccionario de la lengua española*. 23.ª ed. Disponibili in: <https://dle.rae.es/>.
- REAL ACADEMIA GALEGA (RAG). 2025. *Dicionario da Real Academia Galega*. Disponibili in: <https://academia.gal/dicionario>.
- REY YELMO, Jesús. 1999. *La fala de San Martín de Trevejo: O mañegu*. Mérida: Editora regional de Extremadura. ISBN 84-7671-497-1.
- SAINT-EXUPÉRY, Antoine de. 2014. *U Pequenu Príncipi*. trad. FRADES GASPAR, Domingo, LÓPEZ FERNÁNDEZ, Severino, GONZÁLEZ RODRÍGUEZ, José María. Olivenza: Herákleon. ISBN 978-84-942827-2-0.
- VALEŠ, Miroslav. 2021. *Diccionariu de A Fala: lagarteiru, mañegu, valverdeñu*. Minde: CIDLeS. ISBN 978-989-97819-2-4.
- VALEŠ, Miroslav. 2022. El sistema de las sibilantes en A Fala. *Revista de Filología Románica*, vol. 39, pp. 65-73. ISSN 0212-999X.

- VALEŠ, Miroslav. 2023. Prestigio de a fala de Xálma y evolución en la actitud de sus hablantes. *Revista Internacional de Lingüística Iberoamericana (RILI)*, vol. 21, n.º 42, pp. 69-86. ISSN 1579-9425.
- VALEŠ, Miroslav. 2024. *Basi de datus - A Fala Database: version 03, Nov. 2024*. Minde: CIDLeS. ISBN 978-989-97819-4-8. Disponibli in: <https://afala.fp.tul.cz/en/database>.
- VALEŠ, Miroslav. (in prensa). Los posesivos en A Fala y su combinación con el artículo determinado, *Romanica Olomucensia*, vol. 38, n.º 1. ISSN 1803-4136.
- VASCONCELOS, José Leite de. 1933. Português dialectal da região de Xalma (Hespanha), *Revista Lusitana*, vol. 31, pp. 164-275.
- WOOLARD, Kathryn. 1989. *Double Talk: Bilingualism and the Politics of Ethnicity in Catalonia*. Stanford (CA): Stanford University Press. ISBN 0-8047-1502-5.
- WOOLARD, Kathryn. 1991. Linkages of Language and Ethnic Identity: Changes in Barcelona, 1980-1987. In DOW, James (ed.), *Language and ethnicity*, pp. 61-81. Amsterdam: John Benjamins. ISBN 90-27220816.
- ZAVADIL, Bohumil. 1998. *Vývoj španělského jazyka I*. Praha: Karolinum. ISBN 80-7184-541-8.

Apuntis:

